

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 147 | 2010/1

Inhoud

JG. 147 – 2010 | 1

ARTIKELS

- Heidi DENEWETH, *Een demografische knoop ontward? Brugse bevolkingscijfers voor de vroegmoderne tijd* 3
- Hannes LOWAGIE, *Communicatie en postsystemen in het laatmiddeleeuwse Brugge* 49
- Dirk VAN DE VIJVER, *Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock: drie Brugse architecten en hun professionele bibliotheek* 67
- Marc CONSTANDT, *Heliopolis made in Westende? De Westendse leerschool van architect Ernest Jaspar* 107
- Joachim JONCKHEERE, *De verstoorde jeugd van Berten Pil* 125
- Lien MAHIEU, *De repressie in het katholiek lager onderwijs na de Tweede Wereldoorlog in het bisdom Brugge* 159

BOEKBESPREKINGEN

- Tim SOENS, *De Vlaamse kustvlakte in de middeleeuwen* (Andy Ramandt) 201
- Deel 19 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (Luc Devlieghe) 205

KRONIEK 207

AUTEURS 243

Heidi Deneweth*

Een demografische knoop ontward? Brugse bevolkingcijfers voor de vroegmoderne tijd

Het totale bevolkingsaantal van een stad werd door Roger Mols beschouwd als het belangrijkste referentiepunt voor alle andere statistische gegevens van demografische, economische, commerciële, sociale en andere aard.¹ Brugse historici prijzen zich dan ook gelukkig te kunnen terugvallen op de bevolkingcijfers die mediëvisten hebben gereconstrueerd voor verschillende steekproefjaren in de veertiende en de vijftiende eeuw.² En voor de zeventiende en de achttiende eeuw kunnen ze terugvallen op de gedetailleerde reconstructie van Antoon Wyffels, die aan de hand van geboorte- en huwelijkscoëfficiënten een gekend inwonersaantal uit 1784 herberekende naar de voorgaande decennia.³ Alleen over de cijfers voor de zestiende eeuw bestaat geen enkele eensgezindheid en de discussies die daarover steeds weer opflakkeren, werpen een schaduw van twijfel over ofwel de laat-middeleeuwse cijfers, ofwel de vroeg zeventiende-eeuwse. De discussie is bevreemdend, vooral omdat de participanten duidelijk verwijzen naar het meest bruikbare bronnenmateriaal om deze cijfers alvast voor 1580 te reconstrueren, maar dit materiaal vervolgens niet verder exploreren en de discussie dan ook niet definitief beslechten. In deze bijdrage gaan we de confrontatie met dit bronnenmateriaal wel aan.

* Met dank aan Prof. dr. Hugo Soly (VUB) en Prof. dr. Peter Stabel (UA) voor hun commentaren op mijn doctoraatsverhandeling waaruit dit artikel voortvloeit, en aan Kurt Priem, Prof. dr. Paul Trio (KUL) en dr. André Vandewalle voor hun commentaren bij een eerdere versie van dit artikel. Fouten blijven uiteraard mijn verantwoordelijkheid.

1. R. MOLS, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIe siècle*, Leuven, 1954-1956, dl. 1, p. 206.
2. Een helder overzicht hiervan wordt geboden door J. DUMOLYN, 'Population et structures professionnelles à Bruges aux XIVe et XVe siècles', in: *Revue du Nord*, 81 (1999), p. 43-64.
3. A. WYFFELS, 'De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingcijfer in de 17de en de 18de eeuw', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 36 (1958), p. 1242-1274.

We vertrekken hierbij van de bestaande discussie die zich vooral richt op de vroege jaren 1580. Vervolgens reconstrueren we zelf de bevolkingscijfers voor de jaren 1583 en 1667 op basis van fiscale bronnen, confronteren de resultaten met de gekende bevolkingscijfers uit de voorgaande en latere perioden en reiken daarbij enkele bijkomende argumenten aan om deze demografische knoop te ontwarren.

Het totale bevolkingscijfer op zich is inderdaad een belangrijke variabele voor elk historisch onderzoek. Toch moet men er ook rekening mee houden dat niet alleen het aantal inwoners evolueerde doorheen de tijd, maar ook de sociale samenstelling van de bevolking. Jan de Vries formuleerde het als volgt: *Cities might be viewed as vessels which in the course of time come to be filled with completely different substances. This too represents a kind of discontinuity.*⁴ In het tweede deel van deze bijdrage zullen we focussen op de sociale verschuivingen die onder meer voortvloeiden uit politiek-militaire, religieuze en sociaal-economische veranderingen en uit de wisselwerking tussen de stad en haar ruime omgeving.

TOTALE BEVOLKINGSCIJFERS VOOR BRUGGE

De bestaande discussie over het jaar 1580

Hoe de Brugse bevolking in de zestiende eeuw evolueerde was het onderwerp van meerdere schattingen en discussies. Recent nog beschreef Johan Dambruyne die problematiek uitstekend. Zelf sloot hij zich aan bij de eerder laag ingeschatte bevolkingscijfers die Louis Gilliodts-van Severen in de late negentiende eeuw aanhaalde op basis van een nu verloren gegaan document waaruit bleek dat Brugge in 1584 25.000 katholieken en 4000 protestanten telde, een totale bevolking dus van 29.000 inwoners.⁵ Dit citaat zonder bronverwijzing is door vele auteurs overgenomen, hoewel Gilliodts-van Severen er weinig duiding bij gaf. Aangezien dit een

4 J. DE VRIES, *European Urbanization 1500-1800*, Londen, 1984, p. 121.

5 J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen: het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*, Gent, 2001 (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 26), p. 102-103.

telling van gelovigen was, moet men zich de vraag stellen of er ook rekening werd gehouden met jonge kinderen (niet-communianten). De ronde aantallen laten daarenboven vermoeden dat ze de resultante zijn van een eerder grove telling of een schatting. Gilliodts-van Severen gaf overigens geen exacte datering voor zijn bron. Hij situeerde ze wel in de periode dat de stad net opnieuw het Spaanse gezag had erkend, maar merkte daarbij op: *Il faut tenir compte de ce qu'une grande partie avait pris la fuite à cause des troubles*.⁶ Kort na 1584 moest inderdaad nog een aantal gevluchte katholieke gezinnen terugkeren. Aan de andere kant zou de definitieve emigratie van protestanten pas vanaf 1586 op gang komen toen zij expliciet voor de keuze werden gesteld de stad te verlaten of katholiek te worden.⁷

De 29.000 inwoners die Gilliodts-van Severen vooropstelde, staan in fel contrast met de *minimum 40.000 inwoners* die Roger Mols opgaf voor 1580.⁸ Mols berekende dat cijfer door een reductiecoëfficiënt vijf toe te passen op de 8129 percelen van het oude kadaster in 1580.⁹ Antoon Wyffels verwierp die reconstructie al vlug met de volgende argumentatie. *Een aantal van die percelen zijn echter onbebouwd; andere zijn ingenomen door stadsgebouwen; nog andere zijn onderverdeeld. Anderzijds is in die registers natuurlijk niet vermeld welke huizen bewoond zijn of niet*.¹⁰ Nicolaas Maddens voegde daaraan toe dat *de percelen onder afzonderlijke, in Brugge geïnclaveerde [sic] rechtsgebieden, als het Proosse, het Kanunnikse,*

6 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Bruges ancienne et moderne. Notice historique et topographique sur cette ville à l'usage des archéologues et des touristes accompagnée de plusieurs plans de Deventer, Lancelot Blondeel, etc.*, Brussel, 1890, p. 29.

7 E.I. STRUBBE, 'Het verval van het Protestantisme te Brugge, na 1584', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* (verder afgekort tot HGGB), 67 (1924), p. 26.

8 R. MOLS, *Introduction à la démographie historique*, dl. 2, p. 521-522.

9 Met het oude kadaster worden hier de registers van de zestendelen bedoeld, bevaard in BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 138: zestendelen. Over die bronnenreeks: G. DUMON, 'De registers van de zestendelen', in: H. DENEWETH, J. D'HONDT, K. LEENDERS (red.), *Een huis in Brugge. Vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners*, Brugge, 2001 (Leven in oude huizen, 3), p. 41-47.

10 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1245.

het Sijseelse, de Burg van Brugge, niet in de telling zijn opgenomen." Deze laatste kritiek kunnen we meteen weerleggen. In 1580 werden wel degelijk alle percelen van de volledige stad in de registers van de zestendelen ingeschreven. Alleen werden *na 1580* geen eigendomsoverdrachten en hypotheken geregistreerd die betrekking hadden op de percelen die onder andere jurisdicties vielen. De kritiek van Wyffels daarentegen was wel gegrond. Toch is het perfect mogelijk om door combinatie met een andere bronnenreeks na te gaan welke van die 8129 percelen onbebouwd waren, leegstonden, onderverdeeld waren of een andere dan een woonfunctie hadden. Door het totale aantal *effectieve wooneenheden* in 1580 te tellen, kunnen we tot een verantwoorde reconstructie van het bevolkingscijfer komen. Dezelfde oefening laat zich ook herhalen voor de tweede helft van de zeventiende eeuw, waardoor we ook de door Wyffels aangehaalde maximumcijfers kunnen valideren. Dit levert ons een meer solide basis om de bevolkingsevolutie in de zestiende en de zeventiende eeuw te bespreken.

Bruikbare fiscale bronnen: de penningkohieren en de registers van huisgelden

Het woninggebruik valt perfect te reconstrueren aan de hand van twee fiscale bronnenreeksen: de zestiende-eeuwse penningkohieren en de zeventiende-eeuwse registers van huisgelden.¹² Beide bronnenreeksen lijken erg goed op elkaar, maar ze ontstonden in een verschillende context. Penningkohieren zijn een typisch zestiende-eeuws fenomeen. Het zijn kohieren waarin de aanslagvoet werd genoteerd voor een belasting van de tiende of de twintigste penning – vandaar hun naam – op de jaarlijkse huur- of gebruiks-

11 N. MADDENS, 'Hoeveel inwoners telde het graafschap Vlaanderen op de vooravond van de opstand tegen Spanje?', in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent*, Gent, 1976, p. 168.

12 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 139: Belastingen zestendelen; K. LEENDERS, 'Belastingen zestendelen', in: H. DENEWETH e.a. (red.), *Een huis in Brugge*, p. 53-57; H. DENEWETH, *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*, Brussel, 2008 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), p. 27-118: duiding van de bron, methodologie en resultaten van de reconstructies voor 1583 en 1667.

waarde van vastgoed. Deze belasting van respectievelijk tien of vijf procent diende als bijdrage in de beden, had geen periodiek karakter en werd zowel in steden als in plattelandsgemeenten geïnd.¹³ Huisgelden werden voor het eerst ingevoerd in de jaren 1630. Ze waren duidelijk geïnspireerd op de oudere penningbelastingen, maar ze bleven een louter stedelijk fenomeen. Hoewel ze aanvankelijk opnieuw de stedelijke bijdrage in de beden moesten helpen opbrengen, zijn ze vanaf de jaren 1660 geëvolueerd naar een jaarlijks weerkerende belasting op de huurwaarde van onroerende goederen. Het percentage van de taks kon variëren van een heel huisgeld (5 procent) over een half (2,5 procent) tot een kwart huisgeld (1,25 procent). De kohieren waarin de aanslagvoeten werden ingeschreven, stonden bekend als de registers van huisgelden.¹⁴

Beide bronnenreeksen zijn opgesteld volgens hetzelfde stramien. Voor de penningkohieren werden in 1569 nieuwe registers aangelegd door een raadsman, een hoofdman, enkele notabelen en een klerk die elk hun eigen zestendeel afwandelden vanaf de Markt tot aan de Vesten.¹⁵ Per bouwblok schreven zij alle huizen in de kohieren in volgens het ommelopersysteem, telkens met vermelding van de aard en/of de functie van het gebouw, de eventuele huisnaam, de naam van de eigenaar, desgevallend ook de naam van de huurder, de jaarlijkse gebruikswaarde van het pand en de te betalen

13 Voor een ruimere duiding, zie: P. STABEL en F. VERMEYLEN, *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en in de heerlijkheid Mechelen: de honderdste penning van de hertog van Alva (1569-1572)*, Brussel, 1997 (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), p. 9-20. Specifiek voor Brugge: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'Un épisode de la levée du dixième denier (1569-1572)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire de Belgique*, 4e reeks, 11 (1883), p. 307-352; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'La levée du dixième et du vingtième denier à Bruges, 1571-1583', *HGGB*, 60 (1910), p. 289-336. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 139: Belastingen zestendelen. Deze reeks bevat penningkohieren voor de periode 1569-1585. Van de heffing van 1543 bleven geen kohieren bewaard.

14 L. CHARLES, 'De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron: mogelijkheden en beperkingen (17de-18de eeuw)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks*, 46 (1992), p. 151-193.

15 De zestendelen zijn de zes administratieve sectoren van de stad. Ze vertrekken allemaal van aan de Markt en waaieren uit tot aan de tweede omwalling of de zogenaamde Vesten. De context van de inning werd beschreven door GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'Un épisode'.

belasting. Indien een huis was onderverdeeld in meerdere woon-eenheden (bijvoorbeeld een woonhuis met een apart verhuurde woonkelder) werd voor elke wooneenheid de eigenaar en/of de huurder ingeschreven. Eigenaars die hun huis zelf bewoonden, dienden hun koopakte voor te leggen. De jaarlijkse gebruikswaarde of de huurwaarde werd berekend als de courante interest op de totale kapitaalwaarde van de woning. In de zestiende en vroege zeventiende eeuw was dat 6,25 procent; vanaf de jaren 1660 nog slechts 5 procent. Voor huurwoningen kwam de huurwaarde in principe overeen met de huurprijs, die volgens dezelfde berekening werd gemaakt, al kon het spel van vraag en aanbod de huurprijzen sneller doen toenemen dan de koopwaarde van de huizen toenam. Het team dat de huizen bezocht, beoordeelde ter plaatse of de *koopsom* en/of de *huurprijs* in overeenstemming waren met de reële en actuele *huurwaarde* van het huis. Indien niet, werd de geschatte *reële gebruikswaarde* opgegeven als aanslagvoet voor de belasting.

De Brugse penningkohieren bleven bewaard voor de jaren 1569-1571, 1580, 1583 en 1585. Zij waren vrij accuraat in die zin dat alle huizen perfect te identificeren zijn en dat de opgegeven eigenaars vanaf 1580 overeenkwamen met de eigenaars die ook in de registers van de zestendelen of het oude kadaster waren ingeschreven, hetgeen de identificatie nog vergemakkelijkte.¹⁶ Helaas bleven niet alle penningkohieren voor alle zestendelen bewaard. Voor onze reconstructie maken we gebruik van de penningkohieren van het jaar 1583 die het meest volledig bewaard bleven, namelijk voor de zestendelen van Sint-Jan, Sint-Donaas, Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Jacob en Carmers. Voor het ontbrekende Sint-Niklaaszestendeel doen we een beroep op de kohieren van 1571.¹⁷ Beide steekproefjaren liggen het dichtst bij 1580, het jaar waarin alle huizen met de namen van hun eigenaars werden geregistreerd in de zestendelen.

¹⁶ De registers van de zestendelen kwamen pas in voege in 1579-1580.

¹⁷ BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 139: Belastingen zestendelen.

Voor de huisgelden werden nieuwe kohieren opgesteld in 1631, maar die bleven niet bewaard. In 1667 echter werden de bestaande kohieren geactualiseerd, waarbij alle huizen opnieuw ter plaatse werden bezocht. Vastgoedspecialisten controleerden de koopakten en de huurbrieven en vergeleken de koopsommen en huurprijzen met de actuele staat van het pand. In geval van opvallende onder- of overschatting noteerden ze een geschatte gebruikswaarde als aanslagvoet. Door het plaatsbezoek en de herschatting in 1667 is de beschrijving van de gebouwen erg accuraat. Hoewel ook het woninggebruik (residerende eigenaar of huurder) correct werd genoteerd, stelden we bij de namen van de eigenaars een zekere foutmarge vast. Die was vooral te wijten aan het feit dat wanneer een huurder de belasting betaalde er minder aandacht aan de naam van de eigenlijke eigenaar werd geschonken. Het omgekeerde was eveneens het geval. Omdat de nieuwe kohieren van 1667 de gebouwen en het woninggebruik zo gedetailleerd vermelden, gebruiken we die voor een tweede steekproef. Deze registers bleven bewaard voor de zestendelen van Sint-Jan, Sint-Donaas, Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Jacob en Sint-Niklaas. Voor het Carmerszestendeel konden we een kladregister uit 1666 gebruiken.¹⁸ Registers van huisgelden bleven ook bewaard voor de achttiende eeuw, maar ze zijn niet geschikt voor dit soort onderzoek omdat ze vaak beperkt bleven tot namenlijsten van de personen die de belastingen betaalden. De aard van de gebouwen en het correcte woninggebruik zijn er nog nauwelijks uit af te leiden. De huurwaarden werden in de achttiende eeuw – ten gevolge van sterk gedaalde vastgoedprijzen in de eerste helft van de eeuw – overigens ook niet meer geactualiseerd. Om die reden hebben we geen bijkomende berekening gemaakt voor de achttiende eeuw. Voor die periode zag Wyffels zijn eigen reconstructiecijfers trouwens bevestigd door externe bronnen.

18 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 139: Belastingen zestendelen bevat de eigenlijke kohieren; reeks 254: 20^e en 40^e penning rekeningen en de reeksen 255-258: Huisgeld, bevatten de rekeningen en administratieve documenten met betrekking tot de inning van de huisgelden.

Bevolkingscijfers afgeleid van het aantal effectieve woongelegenheden, 1583 en 1667

Bij de kwantificatie van gebouwen in een stad moet men er rekening mee houden dat verschillende bronnen ook op basis van uiteenlopende criteria waren opgesteld. De penningkohieren van 1583 met de correctie voor 1571 (verder kortweg vermeld als de steekproef 1583/1571) vermeldden in totaal 8454 *gebouwen* en 315 *gronden*. Hiermee komt het totale aantal *entiteiten* op 8769. De registers van de zestendelen daarentegen vermeldden slechts 8129 *kadastrale percelen* voor 1580.¹⁹ Dat aantal lag lager omdat meerdere percelen samengestelde eigendommen waren, bijvoorbeeld een woonhuis met een achterhuis of een huis met een braakliggend stuk grond erbij. Het aantal *effectieve woonhuizen* bedroeg volgens onze zestiende-eeuwse steekproef dan weer 7644 eenheden. Daarnaast bestonden echter nog 152 *afzonderlijke wooneenheden* die in bestaande gebouwen waren ondergebracht: delen van huizen, woonkelders, zolders, achterhuizen, poortwoningen en loges. Ook openbare gebouwen, kerkelijke instellingen, natie- en ambachtshuizen werden soms door een conciërge bewoond. Alle *entiteiten* uit de fiscale bronnen van 1583/1571 en 1667 konden in acht categorieën worden onderverdeeld. Tabel 1 biedt daarvan een totaaloverzicht. In deze bijdrage focussen we verder alleen op de *effectieve wooneenheden* die verdeeld over die acht categorieën voorkwamen.

19 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, 'Les registres des "Zestendeelen" ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580', *HGGB*, 43 (1894).

Tabel 1 Overzicht van de aard van alle gebouwen in 1583/1571 en 1667²⁰

Type bebouwing	Entiteiten			
	1583/1571		1667	
	N	%	N	%
Woonhuizen	7644	87,2	6337	80,3
Delen van woonhuizen en bijgebouwen	158	1,8	215	2,7
Kerkelijke en verzorgende instellingen	74	0,8	151	1,9
Openbare gebouwen voor administratie, diensten, leger	33	0,4	249	3,2
Gebouwen voor 'sport en cultuur'	8	0,1	6	0,1
Gebouwen met (publieke) economische functie	82	0,9	118	1,5
Private gebouwen en gronden – handel en nijverheid	301	3,4	336	4,3
Private gebouwen en gronden – land-, tuinbouw en visserij	469	5,3	482	6,1
TOTAAL	8769	100,0	7894	100,0

In 1571 telde het Sint-Niklaaszestendeel 1310 woongelegenheden, bestaande uit 1306 integrale woonhuizen, twee woonkelders, één afzonderlijk gebruikt achterhuis en één weduwenhuis. Dit zestendeel kende in 1571 een leegstandspercentage van 5,2 procent, wat hoog maar niet uitzonderlijk is. Ter vergelijking: in 1526 toen de bevolking in alle grote steden opnieuw aan het toenemen was na de crisis van de late vijftiende eeuw, bedroeg het leegstandspercentage in Brussel 7,2 procent, in Leuven 4,7 procent en in het snelst groeiende Antwerpen nog altijd 2,7 procent.²¹ In zijn onderzoek naar het gebouwenbestand in het zeventiende-eeuwse Londen wees Craig Spence erop dat een gemiddelde leegstand van 5,4 procent vrij normaal was in een grootstad. Dit leegstandspercentage was hoger

20 Voor een omstandige beschrijving van alle categorieën en een duiding van hun evolutie, zie: H. DENEWETH, *Huizen en mensen*, p. 52-69.

21 J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècles)*, Brussel, 1912 (Académie Royale de Belgique. Commission Royale d'Histoire), p. 287-289.

in de armenbuurten dan in de standingvolle wijken en was er in zekere zin nodig om de hoge binnenstedelijke mobiliteit van arme huurders te kunnen ondervangen.²² Het zestiende-eeuwse Brugge kan bezwaarlijk met het zeventiende-eeuwse Londen worden vergeleken, maar een leegstandspercentage van drie tot vijf procent was ook voor de Zuidelijke Nederlanden niet uitzonderlijk. Het Sint-Niklaaszestendeel was zeker voor het gebied buiten de eerste omwalling een eerder arme buurt, wat de grotere leegstand mee verklaart. In 1571 werden overigens meerdere verbouwingen uitgevoerd en waren de nog onafgewerkte nieuwbouwhuizen al in de kohieren opgenomen. Daarnaast moeten we er ook rekening mee houden dat sommige huizen bleven leegstaan tijdens de periode waarin het sterfhuis van de laatste bewoner werd afgehandeld.

In 1583 was de leegstand in Brugge met slechts 1 procent erg gering, wat wijst op een grote bevolkingsdruk. De vijf onderzochte zestendelen telden voor dat jaar 6446 woongelegenheden, waarvan 6338 integrale woonhuizen, achttien afzonderlijk gebruikte delen van huizen, 63 woonkelders, drie afzonderlijk verhuurde achterhuizen, dertien poortwoningen en elf weduwenhuizen. Voor beide steekproefjaren (1571 en 1583) samen weerhouden we 7623 wooneenheden in de hele stad.

Hoeveel personen er in de twaalf weduwenhuizen verbleven, valt moeilijk te achterhalen. Hier ging het niet om grote verzorgingsinstellingen, maar veeleer om gewone huizen waarin een aantal weduwen samenwoonde. Ze werden onderhouden door een kerkelijke instelling of een particuliere persoon. Voor de overige panden vermeldden de penningkohieren alleen de gezinshoofden, waardoor we geen enkele indicatie hebben van het exacte aantal inwoners per huis. Slechts bij 47 panden werd vermeld dat ze aan meerdere personen tegelijkertijd werden verhuurd. Het ging hier niet noodzakelijk om meerdere gezinnen, wel eerder om samenwonende individuen zoals twee vrouwen, twee mannen, enkele broers en zussen of alleenstaande personen met een inwonende

22 C. SPENCE, *London in the 1690s. A social atlas*, Londen, 2000, p. 57.

ouder. Bij enkele huizen in de buitenste woonzone werd wel vermeld dat ze werden bewoond door *diverse personen, diverse arme gezinnen, diverse landslieden, ...* maar ook daar ziet het er niet naar uit dat er een hogere samenwoningsgraad dan normaal was. Sommige huizen waren verhuurd aan militairen die in deze periode nog zelf een kamer of een huis moesten huren. In de rijkere zones woonden behalve de kerngezinnen ook andere familieleden en personeelsleden in, maar dat werd niet afzonderlijk vermeld omdat zij onder de verantwoordelijkheid van het gezinshoofd vielen. Uit de bronnen blijkt niet dat kamers in grotere woningen werden onderverhuurd aan derden. Indien dat in de praktijk wel gebeurde, valt het natuurlijk niet uit te sluiten dat de gezinshoofden dat om fiscale redenen niet meedeelden aan de belastingontvangers. Uit de penningkohieren van 1583 en uit de hallengeboden van diezelfde periode konden we niet afleiden dat er op het moment van het opstellen van de kohieren een extra grote aanwezigheid van vluchtelingen was die onder druk van acuut oorlogsgeweld de veiligheid van de stad hadden opgezocht.²³

Demografen houden rekening met de verschillende samenwooningsvormen in een stad en berekenen daarvoor een gemiddelde dat ze uitdrukken in een reductiecoëfficiënt. Afhankelijk van de toepassing van een coëfficiënt van 4,5 of 5 kunnen we uit deze 7623 bewoonde panden een bevolkingcijfer van 34.303 of van 38.115 inwoners afleiden voor het jaar 1583. Naar analogie met Mols en Dambryne die voor respectievelijk Brugge en Gent eveneens een reductiecoëfficiënt van 5 gebruikten, zijn we geneigd het hoogste cijfer te weerhouden.²⁴ In normale omstandigheden zou bij dat aantal nog een groep religieuzen moeten worden geteld. Walter Simons schatte hun aantal voor het einde van de vijftiende eeuw

23 J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 75: bij acuut oorlogsgeweld vond in Gent een extreme inwijking plaats waarbij boeren met hun dieren in kerken en op straat sliepen.

24 R. MOLS, *Introduction à la démographie historique*, dl. 2, p. 521-522; J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 49-53. Deze auteur geeft een uitstekende verantwoording voor de keuze van bepaalde reductiecoëfficiënten. Zelf kiest hij voor de periode 1570-1571 voor de coëfficiënt 5. Tijdens het calvinistisch bewind was de bewoningsgraad van huizen overigens groter, zowel in Gent als in Brugge. Een coëfficiënt van 5 lijkt ons voor beide steden aanvaardbaar.

op 1000 à 1200.²⁵ Hoeveel er in het laatste kwart van de zestiende eeuw in kloostergemeenschappen in Brugge woonden, is niet gekend. Door de oorlogsomstandigheden had de clerus van buiten Brugge al eerder zijn binnenstedelijke refuges opgezocht. Het calvinistische stadsbestuur had echter meerdere kloostergebouwen in beslag genomen en de bewoners ervan voor de keuze gesteld om ofwel de stad te verlaten ofwel bij familieleden of vrienden in te trekken. De families van katholieke bewindslieden hadden de stad eveneens tijdelijk verlaten. Rekening houdend met de langdurige aanwezigheid van bepaalde groepen plattelandsvluchtelingen en tegelijkertijd ook de afwezigheid van een groep katholieken, lijkt het ons niet overdreven voor 1580 een bevolkingscijfer van *minimum* 38.000 inwoners te weerhouden.²⁶

In het steekproefjaar 1667 was de leegstand opnieuw minimaal met slechts 0,1 procent, wat wijst op een erg grote bevolkingsdruk in die periode. Volgens de registers van huisgelden waren er 6337 integrale woonhuizen, 89 afzonderlijk gebruikte delen van huizen, 51 woonkelders, 17 afzonderlijk verhuurde achterhuizen, 4 poortwoningen, een pastoorswoning, negen conciërgewoningen in kerkelijke en openbare gebouwen, 21 weduwenhuizen en 76 godshuizen. Samengeteld geeft dit 6605 woongelegenheden. Wanneer we hierop een omrekeningsfactor van 4 à 4,75 toepassen,²⁷ bekomen we een bevolkingscijfer van 26.420 tot 31.374 inwoners.

Onze fiscale bronnen geven erg vage indicaties over de reële samenwoningsgraad. Waar er sprake was van weduwenhuizen en

25 J. DUMOLYN, 'Population', p. 46, voetnoot 18: Walter Simons had hem die cijfers mondeling meegedeeld.

26 Begijnen, priesters en andere geestelijken in particuliere woningen zijn al meegeteld in het totale huizenbestand; het zijn vooral de religieuzen in grotere kloosterinstellingen die we niet kunnen inschatten, voornamelijk omdat ze in 1583 in slechts geringe mate aanwezig waren.

27 C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie', in: J. ART (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 2: Middeleeuwen en Moderne Tijd, 12de-18de eeuw*, Gent, 1994, p. 137-186, meer bepaald p. 145: voor stedelijke milieus wordt een factor 4 of 4,5 gebruikt voor het ancien régime. J. DENOLF, *Brugge, 1748: een socio-demografische schets van een stedelijke samenleving rond het midden van de 18de eeuw*, Gent, 1980-1981 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), dl. 2, p. 58 berekent een gemiddeld huishouden op 4,75.

godshuizen, blijken deze termen soms gebruikt te zijn voor alle afzonderlijke entiteiten binnen bepaalde beluiken of hofjes. Het ging hier om eenkamerwoningen, zodat we er mogen van uitgaan dat in elk weduwenhuis of godshuisje slechts één of hooguit twee personen verbleven. In andere gevallen echter werd met deze termen het volledige beluik bedoeld. Door de grote bevolkingsdruk in de jaren 1660 werd er op korte termijn vrij veel nieuwbouw opgetrokken. Meerdere van deze huizen waren nog niet bewoond toen ze in de kohieren werden ingeschreven. Daartegenover staat dat enkele woonhuizen in de periferie effectief aan meerdere gezinnen tegelijkertijd waren verhuurd. Zo woonden er acht gezinnen in het grote huis van Niclaeis van Liebeke aan de Ganzenstraat.²⁸ Het huis van Boudewijn van Zande aan de Schaarstraat werd door drie of vier gezinnen betrokken.²⁹ We achten het niet uitgesloten dat ook elders in de stad kamers werden verhuurd of onderverhuurd zonder dat dit aan de belastingontvangers kenbaar gemaakt werd.

Precies omwille van de vastgestelde bevolkingsdruk zijn we geneigd een bevolkingscijfer van ongeveer 31.000 inwoners te weerhouden. Daarbij moeten we echter ook een grote groep militairen tellen die was gelegerd in de 218 soldatenbarakken. Hoeveel dat er exact waren in 1667 weten we niet. Van de religieuzen die in de kloosters verbleven, kunnen we veronderstellen dat ze erg talrijk waren. De contrareformatie beleefde immers haar hoogtijdagen. Als we weten dat er in 1748 nog 1142 personen in 'collectiviteiten' woonden³⁰ en in de late achttiende eeuw, toen al meerdere kloosters waren afgeschaft door Jozef II, nog 239 mannelijke en 185 vrouwelijke religieuzen in Brugge verbleven,³¹ dan mogen we veronderstellen dat er in 1667 ook minimaal 1000 religieuzen waren. Ruw

28 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 139: Belastingen zestendelen, Sint-Donaas, 1670, f. 98 v.

29 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 139: Belastingen zestendelen, Sint-Donaas, 1670, f. 103 v.

30 J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 57: met collectiviteiten bedoelde hij behalve de kloosters ook de godshuizen en hospitalen. Het aantal religieuzen moet dus lager gelegen hebben. In de zeventiende eeuw echter leefden nog meer religieuzen in de kloosters.

31 K. PRIEM, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*, Brugge, 1996 (Vlaamse Historische Studies uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge, 9), p. 27.

geschat komen we op een basisbevolking van 31.000 inwoners met daarbij nog eens 1000 religieuzen en enkele honderden militairen. Een bevolkingscijfer van ongeveer 33.000 inwoners lijkt ons aanvaardbaar voor 1667. Laat ons nu deze bevolkingscijfers voor 1583 en 1667 toetsen aan de gekende bevolkingscijfers voor Brugge.

De bevolkingscijfers van 1583 en 1667 versus de overige gekende cijfers

Middeleeuwen en vroege zestiende eeuw

Voor de middeleeuwse cijfers vertrekken we van het literatuuroverzicht dat Jan Dumolyn samenstelde voor de veertiende en de vijftiende eeuw.³² Op basis van onze eigen bevindingen kunnen we voor bepaalde van zijn hypothesen bijkomende argumenten aandragen, andere cijfers moeten we enigszins bijsturen. Dumolyn citeert Walter Prevenier die de militielijsten van 1338-1340 analyseerde en hieruit door toepassing van een herleidingscoëfficiënt de totale bevolking reconstrueerde.³³ Afhankelijk van een coëfficiënt van 4 of 5 zou Brugge minimum 33.580 en maximum 41.975 inwoners geteld hebben. Daarbij telde Prevenier nog 3946 personen die geen deel uitmaakten van de ambachten en de poorterij en kwam aldus op een bevolkingscijfer dat zich ergens tussen de 36.738 (minimum) en 45.921 (maximum) inwoners situeerde. Dumolyn vermoedt dat de maximumcijfers de werkelijkheid het dichtst benaderden. Ook Wim Blockmans aanvaardde 45.000 inwoners voor het midden van de veertiende eeuw.³⁴

Voor de periode 1394-1396 baseerde Prevenier zich op de berekeningen van Ingrid De Meyer.³⁵ Zij gebruikte een capitatiebelasting

32 J. DUMOLYN, 'Population', p. 43-64.

33 W. PREVENIER, 'Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw', in: *Album aangeboden aan Ch. Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*, Gent, 1975, p. 279-285.

34 W. BLOCKMANS, "'Fondans en melencolie de povreté". Leven en werken in Brugge 1482-1584', in: P.J. MARTENS, *Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus*, s.l., 1998, p. 29.

35 I. DE MEYER, 'De sociale structuren te Brugge in de 14e eeuw', in: W. BLOCKMANS e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14^e en 15^e eeuw*, Heule, 1971 (Standen en Landen, 54), p. 7-78.

die bewaard bleef voor Sint-Jacob, Sint-Niklaas en Onze-Lieve-Vrouw, drie van de zes zestendelen of militair-fiscale secties van de stad. De Meyer telde respectievelijk 1395, 1169 en 1087 of samen 3651 belastingplichtigen. Dat aantal vermenigvuldigde ze met de reductiecoëfficiënt 4,9 maar Prevenier opteerde voor de coëfficiënt 5 om zijn cijfermateriaal te uniformiseren. 3651 vermenigvuldigd met 5 geeft 18.255 inwoners. Zowel De Meyer als Prevenier beschouwden de drie zestendelen als representatief voor de helft van de stad en concludeerden dat de populatie voor het hele stadsgebied neerkwam op 36.510 inwoners. Prevenier telde hierbij nog 1000 vrijgestelden (vreemdelingen, adel, religieuzen en ambtenaren) en kwam op 37.510 inwoners, wat hij een *modeste déclin* noemde tegenover de 45.921 van 1338-1340.³⁶

De drie vermelde zestendelen waren echter *niet* representatief voor de helft van de stad, maar hun representativiteit laat zich wel berekenen. De zes hedendaagse kadastrale secties van de Brugse binnenstad vallen volledig samen met de vroegere zestendelen. Op basis van de oorspronkelijke aanwijzende tabel van het hedendaags kadaster (1835) kunnen we hun oppervlakte bij benadering berekenen.³⁷ Dit kan om meerdere redenen slechts *bij benadering*. De totale oppervlakte van het grondgebied binnen de tweede omwalling bedroeg ongeveer 430 hectare. De oorspronkelijke aanwijzende tabel van 1835 resumeert achteraan voor elke kadastrale sectie de totale belastbare en onbelastbare perceelsoppervlakte. Het gaat hier alleen om de kadastrale percelen waarvan de totale oppervlakte in 1835 precies 385 hectare 70 are en 26 cen-

36 J. DUMOLYN, 'Population', p. 44. Dumolyn citeert de cijfers niet volledig correct. I. DE MEYER, *De sociale structuren*, p. 12-13 vermenigvuldigde de 3651 belastingplichtigen met 4,9 wat volgens haar op 17.914 inwoners voor de helft van de stad kwam (moet zijn: 17.890). Ze beschouwde dit gebied als representatief voor de helft van de stad en leidde daaruit een totaal bevolkingscijfer af van 35.828. Dumolyn nam het totaal van De Meyer over en schrijft dat 17.914 vermenigvuldigd met 2 een bevolking van 35.770 oplevert (moet zijn 35.828). De Meyer schreef dit niet zo, maar ze vergeleek het cijfer met de 35.770 die J.F. VERBRUGGEN, *Het gemeenteleger van Brugge van 1338 tot 1340 en de namen van de weerbare mannen*, Brussel, 1962, p. 80 berekende voor 1340, waarna ze concludeerde dat de bevolking niet noemenswaardig evolueerde. Doordat Prevenier meteen met coëfficiënt 5 rekende, komen de fouten bij hem niet voor.

37 BRUGGE, *Stadsarchief*; Hedendaags Archief, Oorspronkelijk aanwijzende tabel, secties A tot F, vermelden achteraan de registers de totale perceelsoppervlakte per sectie.

tiare bedroeg. Het verschil met de eerder opgegeven 430 hectare komt voort uit het feit dat de oppervlakte van de straten, pleinen en waterlopen hierin niet is meegerekend, maar voor onze reconstructie is dat eerder een voordeel dan een nadeel. Bij de transitie van de perceelsoppervlakte van 1835 naar voorgaande eeuwen moeten we er echter rekening mee houden dat de totale oppervlakte van straten, pleinen en waterwegen in de tussenliggende periode wel aan veranderingen onderhevig was. Zo werd het Sint-Donaaszestendeel in de achttiende eeuw doorsneden door de Coupure die de Langerei in rechtstreekse verbinding stelde met het kanaal Brugge-Gent. Meerdere private percelen werden hierbij opgeofferd aan de optimalisering van het Brugse waterwegennet.³⁸ Dit impliceert uiteraard dat de vroegere private perceelsoppervlakte in het Sint-Donaaszestendeel groter was dan we uit deze kadastrale reconstructie zullen afleiden. Een tweede beperking die een dergelijke reconstructie met zich meebrengt, is dat we voor de negentiende eeuw wel het onderscheid kunnen maken tussen bebouwde en niet-bebouwde perceelsoppervlakten. Die gegevens kunnen echter onmogelijk naar de middeleeuwen worden getransponeerd omdat zich in de tussenliggende eeuwen te veel wijzigingen in de bebouwde oppervlakte hebben voorgedaan. Daarom beperken we onze reconstructie voor de middeleeuwen tot een *benadering* van de totale private perceelsoppervlakte in de afzonderlijke stadsdelen. Tabel 2 geeft voor elk zestendeel de overeenkomstige kadastrale sectie op, de reële perceelsoppervlakte uitgedrukt in hectare-are-centiare en het overeenkomstig percentage van de stedelijke ruimte.

38 M. RYCKAERT, 'De Coupure en het "ijzeren hekken" te Brugge', *Brugs Ommeland*, 19 (1979), p. 363-376.

Tabel 2 Het procentuele aandeel van de zestendelen in de stedelijke ruimte (1835)

Zestendeel	Kadastrale sectie	Oppervlakte	Percentage
		(ha-a-ca)	
Sint-Jan	A	37-42-55	9,7
Sint-Donaas	B	59-34-06	15,4
Onze-Lieve-Vrouw	C	85-02-73	22,0
Sint-Jacob	D	69-25-97	17,9
Sint-Niklaas	E	91-45-33	23,7
Carmers	F	43-19-62	11,2
Totaal		385-70-26	99,9

De door De Meyer onderzochte zestendelen van Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Jacob en Sint-Niklaas komen bijgevolg overeen met 63,7 procent van de totale perceelsoppervlakte in 1835. Dit percentage mag wel iets naar beneden afgerond worden omdat het aandeel van het Sint-Donaaszestendeel vóór het graven van de Coupure (1751) groter was. Het Sint-Niklaaszestendeel was weliswaar dunbebouwd in het gebied buiten de eerste omwalling, maar de Onze-Lieve-Vrouw- en Sint-Jacobszestendelen waren dat zeker niet. We veronderstellen dat ook op het einde van de veertiende eeuw de 18.255 inwoners van Prevenier ongeveer 60 procent van de populatie uitmaakten. De volledige populatie zou aldus op 30.425 inwoners komen. Naar analogie met Prevenier tellen we hier 1000 vrijgestelden bij en krijgen we een bevolking van 31.425. Tegenover 1338 zou dit een afname met 31,6 procent zijn, wat niet meer gematigd te noemen is. Deze demografische achteruitgang die zich voornamelijk heeft voorgedaan in het laatste kwart van de veertiende eeuw wordt verklaard door een achteruitgang in de landbouw- en industriële productie, een verminderde afzet op interne en externe markten, en door opstanden en oorlog. Na een nog verdere afname door de pestepidemie van 1400-1401 zou de bevolking daarna weer aangegroeid zijn tot ongeveer 35.000 inwoners in 1436.

Dumolyn komt aan het bevolkingscijfer van 35.000 inwoners door gekende gegevens van 1440/41 te herberekenen naar 1436. In de tussenliggende vier à vijf jaar had zich een zware demografische crisis voorgedaan: in 1438 leidden misoogsten tot hongersnood,

er was een zware pestepidemie en de economische crisis veroorzaakte migraties. De evolutie van de inkomsten uit biertaks – de evolutie van het bierverbruik wordt als een indicator voor demografische veranderingen gebruikt – vertoonde een afname met één derde na het fiscale jaar 1438-1439. De bevolking zou bijgevolg na de opstand van 1436-1438 ook met een vierde tot een derde zijn afgenomen. Op basis van één zestendeel reconstrueert Dumolyn de bevolkingscijfers voor 1440-1441. Sint-Jan zou 15,3 procent van de burgerwacht geleverd hebben. Hij gaat ervan uit dat dit percentage het belang van die sectie vertegenwoordigt. Afgaande op de oppervlakte is dat niet zo (Sint-Jan omvatte slechts 9,7 procent van de totale stadsoppervlakte, zie tabel 2), maar uit onze gebouwtypologie voor 1583 kunnen we wel afleiden dat toen 12,7 procent van alle huizen in het Sint-Janszestendeel stond (tabel 3). Dit percentage kunnen we niet zomaar transponeren naar 1440, maar het ondersteunt wel de hypothese van Dumolyn.

Tabel 3 Spreiding van de gebouwen over de zestendelen (1583/1571)

Zestendeel	Gebouwen/ gronden	Percentage
Sint-Jan	1114	12,7
Sint-Donaas	1475	16,8
Onze-Lieve-Vrouw	1767	20,2
Sint-Jacob	1905	21,7
Sint-Niklaas	1629	18,6
Carmers	879	10,0
Totaal stad	8769	100,0

Rekening houdend met het feit dat in 1440 de omgeving van de Sint-Walburgakerk (Sint-Janszestendeel) nog het handelscentrum bij uitstek was (in de zestiende eeuw was dat al iets noordelijker verschoven naar het Carmerszestendeel) en dat deze wijk toen nog dichterbevolkt was, kan hij 15,3 procent inderdaad representatief achten voor het bevolkingsaandeel van Sint-Jan. 855 taksbetalers in Sint-Jan vermenigvuldigd met 6,54 (100/15,3) komt op 5592 gezinshoofden voor de hele stad. Met coëfficiënt 5 vermenigvuldigd geeft dit 27.960 inwoners, met 4 wordt dit

22.368 inwoners. Vóór de crisis moet het bevolkingsaantal tussen de 35.052 en 41.940 gelegen hebben als men ervan uitgaat dat het toen een derde hoger lag. Gaat men ervan uit dat het slechts een vierde hoger lag dan schommelde het bevolkingscijfer tussen de 29.827 en 37.280. Dumolyn schat de bevolking op grofweg 35.000 vóór de crisis en 25.000 erna. De keuze voor de iets lagere cijfers (overeenkomend met één vierde meer inwoners) is gerechtvaardigd omdat de koopkracht een niet te onderschatten variabele is bij de bierconsumptie. We komen daar verder op terug.

De ineenstorting na 1438 tot ongeveer 25.000 inwoners werd zeer vlug gerecupereerd door de economische groei in de jaren 1450 en 1460 en door een actieve bevolkingspolitiek van de stad Brugge die de intredegelden voor de poortelij en de ambachten sterk naar beneden haalde en zo een herbevolking met ambachtlieden van buiten Brugge stimuleerde. In 1477 telde Brugge opnieuw ruim 40.000 inwoners.³⁹

Albert Janssens reconstrueerde de bevolkingscijfers voor 1477. Hij maakte hierbij gebruik van militielijsten, waarbij één op de zeven personen werd opgeroepen. 1299 militieleden vermenigvuldigd met 7 geeft 9093 gezinshoofden. Hierbij telde hij 100 personen die noch tot de ambachten noch tot de poortelij behoorden.⁴⁰ Volgens Dumolyn is dit een overschatting en waren de niet-ambachtsleden sowieso al in de cijfers van de poortelij inbegrepen, want die waren hoog.⁴¹ Janssens prefereerde een gezinscoëfficiënt 4 boven 5 omdat Brugge toen al aan het verarmen was. Zijn uiterste cijfers bedragen 38.346 en 47.536, met inbegrip van 1000 vreemdelingen (gezinnen inbegrepen), 500 religieuzen en 74 armen.⁴² Dumolyn toont aan dat beide laatste cijfers onderschat zijn. Walter Simons die het kloosterleven in de late middeleeuwen bestudeerde, schatte het aantal religieuzen in Brugge voor die periode tussen de 1000 en de 1200.⁴³

39 J. DUMOLYN, 'Population', p. 58-63.

40 A. JANSSENS, 'Het Brugse bevolkingsaantal in 1477', in: *Van Middeleeuwen tot heden: bladeren door Brugse Kunst en Geschiedenis*, Brugge, 1983, p. 29-35, hier vooral p. 32.

41 J. DUMOLYN, 'Population', p. 46, voetnoot 15.

42 A. JANSSENS, *Het Brugse bevolkingsaantal*, p. 32.

43 J. DUMOLYN, 'Population', p. 46, voetnoot 18.

Paul Trio acht zelfs dit aantal nog aan de lage kant, rekening houdend met de aanwezigheid van een relatief grote groep semi-religieuzen, zoals begijnen, hospitaalzusters, en geestelijken met een lagere wijding.⁴⁴ Het aantal armen was zeker hoger, maar was ook onderhevig aan seizoenschommelingen. Rekening houdend met de kritiek van Dumolyn die de 100 gezinshoofden extra betwijfelt, maar het aantal armen en religieuzen hoger inschat, worden de cijfers van Janssens niet spectaculair beïnvloed. Wij komen op 38.072 en 47.065 (rekening houdend met 1000 vreemdelingen en 1100 religieuzen). Het aantal armen is niet gekend en schommelde naargelang van de werkgelegenheid. Aangezien Janssens zelf opteerde voor een gezinscoëfficiënt 4 en rekening houdend met de commentaren van Dumolyn en Dambruynne, zullen we voor 1477 toch een bevolkingscijfer van minimum 40.000 weerhouden. Erik Thoen bestudeerde de immigratie in Brugge voor de late middeleeuwen. Hij schreef dat *Brugge tot laat in de vijftiende eeuw nog een zeer belangrijk attractiecentrum was dat alleen door een economische vitaliteit en een economisch aanpassingsvermogen kan worden verklaard*.⁴⁵ Dit aanpassingsvermogen was onder andere het gevolg van immigratie.⁴⁶ Hierdoor kon de bevolking na 1440 weer aangroeien van 25.000 naar 40.000 inwoners.

De stad zou pas na 1482 echt aan economisch belang inboeten. Het vertrek van de vreemde kooplieden en twee decennia opstanden en verwoestingen op het platteland deden de bevolking catastrofaal afnemen. Raymond Van Uytven schatte de Brugse bevolking rond het jaar 1500 op maximaal 30.000, een aantal dat Janssens te laag vindt ten opzichte van zijn eigen cijfers voor 1477, maar waar Dumolyn zich wel kan vinden.⁴⁷ Ook Dambruynne bevestigt dit lage cijfer. Alle auteurs houden rekening met een uit die periode daterende brief aan Maximiliaan van Oostenrijk waarin werd aangehaald dat 4 à 5000 huizen in Brugge leegstonden. Ze gaan er wel-

44 Met dank aan P. TRIO voor deze mededeling.

45 E. THOEN, 'Verhuizen naar Brugge in de late Middeleeuwen: de rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14e-16e eeuw)', in: H. SOLY en R. VERMEIR (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden: liber amicorum Prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, p. 337.

46 E. THOEN, 'Verhuizen', p. 348-349.

47 J. DUMOLYN, 'Population', p. 62.

iswaar van uit dat die leegstand enigszins aangedikt is om fiscale redenen, maar zien hierin toch een bevestiging voor de sterke demografische achteruitgang. Dat de ontvolking inderdaad aanzienlijk moet geweest zijn, is ook af te leiden uit de hallengeboden van die periode waaruit bleek dat het stadsbestuur er alles aan deed om verdere ontvolking tegen te gaan en om de emigranten of vluchtelingen te laten terugkeren.⁴⁸ Waar de crisis van 1438 de bevolking op korte termijn reduceerde van 35.000 naar 25.000 inwoners, gebeurde dit aan het einde van de vijftiende eeuw van ruim 40.000 naar 30.000 inwoners op zo'n dertig jaar tijd. In tegenstelling tot vijftig jaar eerder werd die demografische terugval niet vlug gecupereerd. Het aantal nieuw ingeschreven poorters was al aan het dalen vanaf 1470 maar nam nog sterker af na 1490. Thoen wijst er weliswaar op dat de enorme terugval van immigranten niet recht evenredig verliep met de economische en demografische terugval van de stad. Poorterschap werd steeds minder een bindende voorwaarde om toe te treden tot een ambacht. Toch reveleren zijn cijfers de afnemende aantrekkingskracht van Brugge.⁴⁹

Zestiende eeuw

Voor de zestiende eeuw gaf Johan Dambryne een overzicht van de gekende Brugse bevolkingscijfers.⁵⁰ Hij deed dit in een vergelijking van het Gentse bevolkingscijfer met dat van andere steden. Dambryne aanvaardt voor Brugge een bevolkingscijfer van 30.000 rond 1500. Aangezien hij ervan uitgaat dat dezelfde stad in 1584 slechts 29.000 inwoners telde, verwacht hij nauwelijks demografisch herstel in de eerste drie kwart van de eeuw. Op basis van de huishuurindexen van Antwerpen, Brugge, Brussel en Gent toont

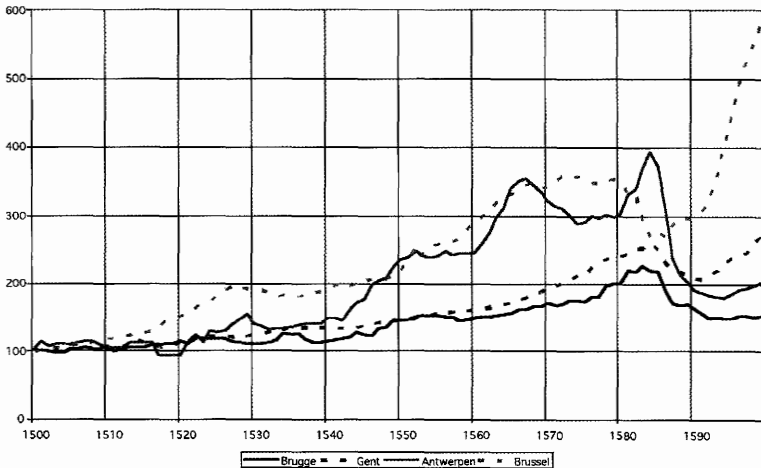
48 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 120: Hallegeboden: wie gevlucht was wegens schulden kon op een schuldregeling rekenen als hij terugkeerde naar de stad (register 1, f. 179, 14/2/1494), het poortergeld werd verlaagd tot 5 schellingen groten omdat *deser stede zeere ghedepuiliert es* (register 1, f. 251, 20/8/1496), afbraak van leegstaande huizen werd verboden in de hoop verdere emigratie tegen te gaan (register 1, f. 352, 8/5/1499), ... Over de stedenbouwkundige maatregelen in die periode, zie: H. DENEWETH, *Huizen en mensen*, p. 337-345.

49 E. THOEN, 'Verhuizen', p. 332-334.

50 J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 100-102; grafische vergelijking van de huishuurindexen: zie p. 101.

hij aan dat de Brugse huishuurindex de meest statische was en dat de bevolking hier bijgevolg het traagste moet zijn aangegroeid.

Grafiek 1 Nominale huurprijzen in Brugge, Gent, Antwerpen en Brussel, zestiende eeuw⁵¹

Dat Brussel en vooral Antwerpen in de zestiende eeuw een snellere bevolkingsgroei kenden dan Brugge en Gent is duidelijk (zie grafiek 1). Dat Brugge in de zestiende eeuw veel trager recupereerde dan Gent, kunnen wij echter niet afleiden uit deze indexen, vooral niet omdat onze kennis van de Brugse en de Gentse huishuren niet op volledig vergelijkbaar bronnenmateriaal gebaseerd is. De Brugse huishuurindex was grotendeels samengesteld op basis van huurprijzen die kerkelijke instellingen aanrekenden.⁵² De Gentse

51 De huurprijzen voor Brugge zijn overgenomen van F. MASSON, 'Huishuren te Brugge (1500-1796)', in: C. VERLINDEN e.a. (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, Brugge, 1959-1973, dl. 3, p. 3-94; de huurprijzen voor Gent zijn overgenomen van D. VAN RYSEL, *De Gentse huishuren tussen 1500 en 1795: bijdrage tot de kennis van de conjunctuur van de stad*, Brussel, 1967 (Pro Civitate Historische Uitgaven, Reeks in-8°, 15); voor Antwerpen: E. SCHOLLIERS, 'Un indice du loyer: les loyers anversoïses de 1500 à 1873', in: *Studi in onore di Amintore Fanfani. V. Evi moderno e contemporaneo*, Milaan, 1962, p. 593-617; Brussel: G. AVONDT, *De huishuren te Brussel, 1500-1800*, Brussel, 1971 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

52 F. MASSON, 'Huishuren', p. 3-5: 85,35 procent van de huishuren komt uit bronnen van geestelijke instellingen en 14,65 procent komt uit bronnen van wereldlijke instellingen.

huishuurindex daarentegen was gedeeltelijk gebaseerd op huurprijzen die particulieren aanrekenden.⁵³ Voor latere perioden kan worden aangetoond dat de huurprijzen van kerkelijke instellingen omwille van privilegiëring of van sociale motieven vaak een vlakker verloop vertoonden dan de huurprijzen op de particuliere markt.⁵⁴ Zelfs al herstelde Gent zich iets vlugger dan Brugge, dan nog kende de Reienstad zowel qua nominale (grafiek 1) als reële huishuren in de eerste helft van de zestiende eeuw een parallelle evolutie met Gent.⁵⁵

Ook in Brugge herstelde het bevolkingscijfer zich gedeeltelijk. Jacques Mertens schatte dat Brugge opnieuw 35.000 inwoners telde rond 1520.⁵⁶ Hij baseerde zich op de toen gekende cijfers van Prevenier voor 1394-1396 (37.510) en die van Wyffels voor 1600 (bijna 30.000).⁵⁷ De cijfers van Janssens en Dumolyn waren toen nog niet gepubliceerd. Rekening houdend met een zware demografische crisis rond 1500 (tot 30.000 inwoners) en een bevolkingsgroei tot 38.000 inwoners in 1580, vermoeden wij dat het herstel iets langzamer gebeurde dan Mertens aangaf en pas versnelde vanaf de jaren 1540. Rond 1520 lag het bevolkingscijfer ergens tussen de 30 en 35.000 inwoners. Vanaf die periode moeten we overigens rekening houden met afwisselende groeiritmes die vooral te wijten waren aan tegengestelde migratiestromen waarbij immigratie en emigratie elkaar in wisselende mate compenseer-

53 D. VAN RYSSEL, *De Gentse huishuren*, p. 11-12: 58 procent komt uit bronnen van geestelijke instellingen, 17,5 procent van wereldlijke instellingen en 24,5 procent van huizen in particulier bezit, voornamelijk afkomstig uit meer gegoede middens.

54 B.H. SLICHER VAN BATH wijst hierop voor de late middeleeuwen in een 'Recensie van het boek van J. MERTENS, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland*', in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 89 (1974), p. 128-129. Hetzelfde wordt voor de negentiende eeuw aangetoond door Y. SEGERS, *De huishuren in België, 1800-1920: voorstelling van een databank*, Leuven, 1999 (Quantitative Economic History, Center for Economic Studies. Discussion Paper Series DPS 99.15), p. 3-8.

55 Voor een verdere bespreking van de nominale en reële huurprijzen, zie: H. DENEWETH, *Huizen en mensen*, p. 731-764.

56 J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 100-102, huishuurindexen, p. 101.

57 J. MERTENS, 'De bevolking van het Brugse Vrije rond 1520', in: C. VANDENBROEKE en W. PREVENIER (red.), *Demografische evoluties en gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden*, Gent, 1977 (Studia Historica Gandensia, 200), p. 155, voetnoot 31.

den. Meer onderzoek hiernaar zal bijkomende gegevens aanleveren.⁵⁸

De late zestiende tot het einde van de achttiende eeuw

Bij de verdere reconstructie van de bevolkingscijfers moeten we even een sprong maken naar de achttiende eeuw, alvorens we de demografische evolutie van de late zestiende en zeventiende eeuw kunnen interpreteren. Antoon Wyffels vertrok van een gekend bevolkingscijfer van 30.846 inwoners dat het bisdom Brugge in 1784 had meegedeeld aan de Oostenrijkse Geheime Raad.⁵⁹ Via een onderzoek van de doop- en huwelijksregisters kon hij geboorte- en huwelijkscoëfficiënten berekenen die hij aan dit gekende bevolkingscijfer toetste en op basis waarvan hij de demografische evolutie voor de voorgaande eeuwen reconstrueerde.⁶⁰ Ter controle plaatste Wyffels zijn cijfers zelf tegenover externe informatie. Zo berekende hij op basis van de volkstelling van 1748 dat Brugge toen 27.821 inwoners telde.⁶¹ Jan Denolf die dezelfde bron aan een grondiger onderzoek onderwierp, kwam op een bevolkingscijfer van 28.685.⁶² Wyffels had voor het betreffende decennium een gemiddelde van 27.932 inwoners weerhouden. De volkstelling van 1796 gaf 31.319 inwoners op; het tienjaarlijkse gemiddelde van Wyffels kwam op 31.837. Voor de achttiende eeuw liggen zijn reconstructiecijfers in dezelfde orde van grootte als die externe gegevens, waardoor we ze als betrouwbaar mogen beschouwen.

Voor de zeventiende eeuw beklemtoonde Wyffels dat hij met maxima werkte. Zo weerhield hij een gemiddelde van 37.920 inwoners voor de periode 1696-1705. Een telling van 1699 gaf echter 35.156 inwoners aan, wat er toch wel 2764 minder zijn dan hij zelf berekende. Hij haalt echter aan dat die telling werd uitgevoerd na

58 Ons lopend onderzoek naar het zestiende-eeuwse migratiebeleid in Brugge wijst in elk geval in die richting.

59 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1248, voetnoot 1: Wyffels corrigeerde zelf het opgegeven getal van 30.826 omdat dit een foutieve samentelling was van de afzonderlijk meegedeelde parochiecijfers.

60 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1243-1274.

61 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1247.

62 J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 5-12.

enkele jaren van graanschaarste en dat ze het laagste punt van de decade weergeeft.⁶³ Toch stellen wij een gelijkaardige discrepantie vast voor het jaar 1667 waar onze berekening een inwonersaantal van maximaal 33.000 inwoners opleverde, wat eveneens 2000 inwoners minder is dan zijn gemiddelde.

Als we eenzelfde correctie van ongeveer 2000 inwoners toepassen op de eerste helft van de zeventiende eeuw komen we op een bevolkingscijfer van maximaal 25.000 inwoners voor het jaar 1600. Dat staat in fel contrast met de 38.000 inwoners in 1583 en impliceert een daling met 34 procent. Dat de emigratie na de Reconciliatie met Spanje erg groot was, blijkt ook uit de *Lamentatie* van kroniekschrijver Zeghere van Male (1590): *Want letter volcx woont in onse Stadt, ontrent d'een helft min, dan alsoo daer plochte te woenen, ofte het derde.*⁶⁴ Door de toevoeging *ofte het derde* lijkt hij zijn pessimistische visie enigszins te relativieren. In elk geval komt dat *derde* perfect in de buurt van onze berekening.

Johan Dambroyne ging er echter van uit dat Brugge rond 1600 niet meer dan 20.000 inwoners kon hebben geteld. Hij vertrok van een bevolkingscijfer van 29.000 in 1584. Rekening houdend met de sterk gedaalde huishuurindex en de gehalveerde bierconsumptie in de late jaren 1580 en de jaren 1590, kon hij de schatting van Wyffels (26 à 27.000 inwoners in 1600) onmogelijk onderschrijven en stelde hij zelf een inwonersaantal van 20.000 voorop. Om meerdere redenen kunnen wij ons hierin niet vinden. De eerste en de belangrijkste is uiteraard dat wij zelf vertrekken van een bevolkingscijfer van 38.000 in 1584. De tweede is dat wij het divergerende verloop van de Gentse en de Brugse huishuurindexen niet op dezelfde manier kunnen interpreteren door het verschillende bronnenmateriaal waarop de huishuurindexen werden gebaseerd. De Brugse index vertrok zoals gezegd in grotere mate van huurprijzen die kerkelijke instellingen aanrekenden. Wij vermoeden dat die instellingen in Brugge hun huishuren doelbewust hebben gedrukt

63 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1268.

64 A. DEWITTE en A. VIAENE (red.), *De lamentatie van Zeghere van Male: Brugge na de opstand tegen Spanje, 1590*, Brugge, 1977, p. 66.

omdat in de jaren 1580 en 1590 de koopkracht veel sterker was aangetast dan in Gent. De voornaamste reden daarvoor was dat er in tegenstelling tot Gent nog geen substantiële loonsverhogingen waren toegekend. De combinatie van de inderdaad grote emigratie en de erg sterk aangetaste koopkracht heeft de Brugse huishuurindex meer doen dalen dan de Gentse. Dezelfde opmerking geldt overigens ook voor de bierconsumptie. Een halvering daarvan betekent zeker niet dat de bevolking halveerde. Door de extreme levensduurte kon een doorsnee gezin zich eenvoudigweg niet meer dezelfde hoeveelheden bier veroorloven als in de eerste helft van de zestiende eeuw, zelfs geen bier van mindere kwaliteit.⁶⁵

Tot besluit hebben we in tabel 4 nog eens alle bevolkingscijfers op een rijtje gezet. Tussen haakjes vermelden we de auteurs van wie we de gegevens overnamen. Bij meerdere gegevens van dezelfde auteur, wordt de naam niet telkens herhaald. Voor de volledigheid trekken we de gegevens ook door tot in de negentiende eeuw.⁶⁶ De gegevens op een grijze achtergrond zijn door andere auteurs gecorrigeerde gegevens of cijfers van tijdgenoten die we naast de gekende reconstructiecijfers plaatsen.

65 We hebben overigens wat problemen met Dambruynes berekeningswijze. Als de Brugse bevolking – zoals hij aangeeft – in de eerste helft van de zestiende eeuw slechts steeg van 30.000 tot ongeveer 35.000 inwoners en de bierconsumptie steeg tussen 1492 en 1542-1544 van 43.895 naar 82.093 ton, dan moeten we ervan uitgaan dat een daling van de bierconsumptie tot 32.551 ton in 1587 volgens een gelijkaardige berekening overeenkwam met een bevolkingsdaling van 35.000 naar 28.481 inwoners. Het is natuurlijk wel iets genuanceerder dan dat, maar het lijkt ons toch dat de sterk verminderde bierconsumptie ten opzichte van de eerste helft van de zestiende eeuw minstens evenzeer toe te schrijven was aan de sterk verminderde koopkracht, al gaan we er volledig mee akkoord dat de bevolking er zelf ook flink op achteruit gegaan was ten gevolge van emigratie.

66 We baseren ons daarvoor op J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 5-12.

Tabel 4 De Brugse demografische evolutie, veertiende tot negentiende eeuw

Periode	Bevolkingscijfer	Periode	Bevolkingscijfer
1338-1340 (Prevenier)	45.000	1686-95	37.243 (- 2000 ?)
1394-1396 (Prevenier)	37.510	1696-1705	37.920 (- 2000 ?)
1394-1395 (eigen corr.)	31.425	1699 (Van Male)	35.156
1436 (Dumolyn)	35.000	1706-15 (Wyffels)	36.799
1440-1441 (Dumolyn)	25.000	1716-25	35.367
1477 (Janssens)	42.000	1726-35	31.757
1477 (Dumolyn)	40.000	1736-45	28.532
1500 (Dumolyn)	30.000	1746-55	27.932
1520 (Mertens)	35.000	1748 (Denolf)	28.685
1520 (Deneweth)	Tussen 30 en 35.000	1756-65 (Wyffels)	28.266
1583 (Deneweth)	38.000	1766-75	28.878
1600 (Wyffels + corr.)	26.500 (25.000 ?)	1776-85	29.971
1616-25	27.278 (- 2000 ?)	1784 (bisdom/ Wyffels)	30.846
1626-35	30.223 (- 2000 ?)	1786-95 (Wyffels)	31.837
1636-45	32.230 (- 2000 ?)	1796 (volkstelling)	31.319
1646-55	34.255 (- 2000 ?)	1801 (Denolf)	34.826
1656-65	34.993 (- 2000 ?)	1815	32.048
1667 (Deneweth)	33.000	1825	35.679
1666-75 (Wyffels + corr.)	36.813 (- 2000 ?)	1850	50.698
1676-85	37.580 (- 2000 ?)	1900	52.837

DE BEVOLKINGSEVOLUTIE IN EEN RUIMERE CONTEXT

Ad van der Woude achtte het noodzakelijk de demografische evolutie te duiden in de seculaire trend van het economische leven die zowel stad als platteland beïnvloedt.⁶⁷ Peter Stabel wijst er echter op dat naast economische ook allerlei institutionele en sociale factoren de bevolkingsstromen beïnvloed hebben.

67 A.M. VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden, 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1977-1983, dl. 5, p. 102-168. Zie ook: J. DE VRIES, *European Urbanization*, p. 181-184.

Plattelandsbewoners vonden in oorlogstijd een veilig onderkomen in de stad, terwijl stadsbewoners in vreedestijd op het platteland resideerden en er investeerden in vastgoed. Een stad kon aantrekkelijk zijn voor de ruimere omgeving door de aanwezigheid van sociale organisaties, scholen of een universiteit, centrale instellingen, ...⁶⁸ Hierna proberen we de Brugse bevolkingsevolutie in grote trekken te verklaren vanuit de wisselwerking tussen de stad en haar ruime omgeving en houden we rekening met de evoluerende sociale samenstelling van de bevolking.

Late middeleeuwen

Peter Stabel vergeleek voor 1469 de bevolkingsdichtheid in verschillende regio's van het graafschap Vlaanderen. Gemiddeld waren er 77,9 inwoners/km². Het Ieperse en het Gentse kwartier lagen iets onder dat gemiddelde met respectievelijk 66 en 73 inwoners/km²; de Brugse regio daarentegen telde 84 inwoners/km². De urbanisatiegraad – het aandeel van de stedelijke bevolking op de totale populatie – was evenredig aan de bevolkingsdichtheid: 28,8 procent in het Ieperse kwartier, 37,6 procent in het Gentse en 38,6 procent in het Brugse.⁶⁹ In die laatste regio waren er talrijke kleine steden. Het Gentse telde minder steden, maar hun gemiddelde omvang was groter.⁷⁰ Rond 1340 – op het hoogtepunt van hun ontwikkeling – telden Gent en Brugge respectievelijk 64.000 en 45.000 inwoners.⁷¹

Aan het einde van de vijftiende eeuw heeft de Vlaamse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk zijn tol geëist zowel direct

68 P. STABEL, *De kleine stad in Vlaanderen: bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, Brussel, 1995 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren LVII, 1995, 156), p. 27-29.

69 P. STABEL, *De kleine stad*, p. 18-19. De auteur vermeldt bij die cijfers niet op welke criteria ze zijn gebaseerd. Uit de aard van zijn onderzoek is duidelijk dat hij hierin ook de kleine steden met minder dan 10.000 inwoners meetelde.

70 P. STABEL, *De kleine stad*, p. 18-19.

71 W. PREVENIER, 'Bevolkingscijfers', p. 278 (Gent), p. 284 (Brugge).

(overlijdens) als indirect (migratie).⁷² Volgens de berekening van Jacques Mertens bedroeg de bevolkingsdichtheid van het Brugse Vrije rond het jaar 1520 nog slechts 65 inwoners/km². Ongeveer de helft van de 110.000 inwoners woonde in steden, waarvan Brugge er naar schatting 35.000 voor zijn rekening nam, of één op de drie inwoners. Zelf vermoeden wij dat Brugge toen iets minder inwoners telde, waardoor de verhouding eerder één op 3,5 inwoners bedraagt. Het platteland zelf was dunbevolkt omdat er veel bossen en heidegronden waren en vooral omdat de bevolking er leefde van arbeidsextensieve veeteelt.⁷³

Om de Brugse bevolkingsevolutie naar waarde te kunnen schatten, dient ze vergeleken te worden met het totale bevolkingscijfer. Even gedetailleerde cijfers als Stabel biedt voor de vijftiende eeuw, zijn ons voor latere perioden niet bekend.⁷⁴ Daarom plaatsten wij de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer in grafiek 2 naast de cijfers die Chris Vandenbroeke opgaf voor het Vlaamse landsgedeelte.⁷⁵ De Brugse cijfers werden overgenomen uit tabel 4. We hielden daarbij voor de zeventiende eeuw rekening met lagere cijfers dan Wyffels had opgegeven.

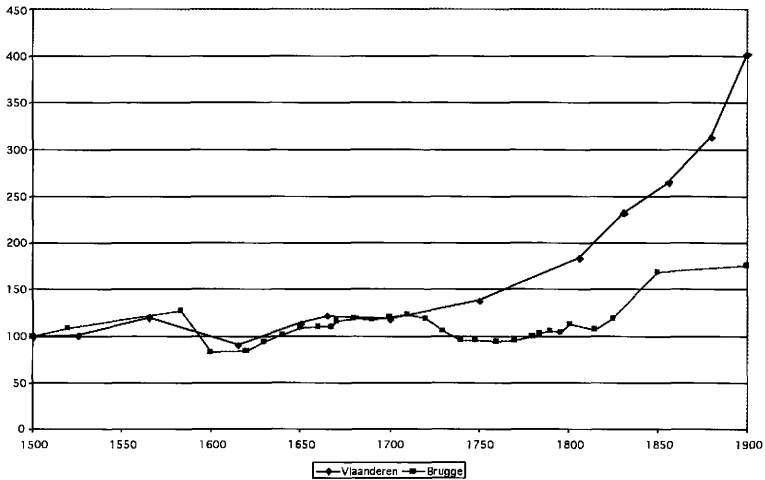
72 E. DE GELAEN, 'De gevolgen van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk voor het Vlaamse platteland', *Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk. Handelingen. Nieuwe Reeks*, 40 (1973), p. 183-216.

73 J. MERTENS, 'De bevolking', p. 156.

74 P.M.M. KLEP, 'Population Estimates of Belgium, by Province (1375-1831)', in: *Historiens et populations. Liber Amicorum Etienne Hélin*, Louvain-la-Neuve, 1991, p. 485-507. Klep maakte een schatting voor de negen Belgische provincies zoals ze in 1991 nog bestonden. De huidige provinciale indeling gebruiken voor het ancien régime ligt volgens ons wat moeilijk, omdat kleinere steden uit het zuiden van West-Vlaanderen via de Leie beter met het Oost-Vlaamse Gent verbonden waren dan met Brugge. Anderzijds bestond er ook een actieve wisselwerking tussen Brugge en het Oost-Vlaamse Eeklo.

75 C. VANDENBROEKE, 'De demografische revolutie als causale verklaringsvariabele achter de maatschappelijke mutaties', *HGGB*, 138 (2001), p. 183. Deze cijfers waren gebaseerd op zijn eigen onderzoek en de cijfers die Klep reconstrueerde (zie vorige voetnoot).

Grafiek 2 De bevolkingsevolutie in Brugge en Vlaanderen, 1500-1900

De Brugse curve vertoont meer nuances doordat er meer cijfers beschikbaar zijn maar de trends blijven voldoende duidelijk. Alle gegevens zijn geïndexeerd op het jaar 1500. Daarom is het belangrijk voor ogen te houden dat de Vlaamse curve min of meer een *status quo* vertoonde tussen 1465 en 1525. De Brugse cijfers vertoonden een groei tot rond 1477, een bevolkingsafname met 25 procent tussen 1477 en 1500 en daarna een gematigde groei tot het jaar 1520. Hadden we 1475 als referentiepunt genomen, dan was de Brugse bevolkingscrisis van de late vijftiende eeuw wat afgevlakt, maar zou er tussen 1477 en 1525 toch een globale daling met 19 procent geweest zijn (van 40.000 tot 32.500 inwoners). De Brugse evolutie wordt hieronder per eeuw geduid.

De zestiende eeuw

Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw kenden de Zuidelijke Nederlanden een wezenlijke demografische groei die van regio tot regio varieerde in intensiteit.⁷⁶ In vergelijking met de

76 C. VANDENBROEKE en E. SCHOLLIERS, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1977-1983, dl. 5, p. 254.

rest van het land deed zich in Brugge een eerder gematigde groei voor, waarbij het inwonersaantal behoorlijk beneden het niveau van het derde kwart van de vijftiende eeuw bleef. Verschillende tendensen tekenden zich tegelijkertijd af en hebben de sociale samenstelling van de bevolking langzaam maar zeker gewijzigd.

Aan het einde van de vijftiende eeuw had de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk in Brugge een enorme exodus teweeggebracht, waardoor de bevolking tussen 1477 en 1500 zeker met 25 procent was gedaald. Internationale handelaars verhuisden met hun gezinnen en personeel naar Antwerpen en in hun kielzog volgden ambachtslieden uit de exportnijverheden.⁷⁷ Het stadsbestuur kon echter een deel van de kooplieden overhalen naar Brugge terug te keren. Naast onmiddellijke voordelen in de vorm van nieuwe natiehuizen, goedkope huisvesting en vrijstelling van enkele belastingen, heeft de stad ook werk gemaakt van een betere infrastructuur, een betere verbinding met de zee, en zelfs een aangenamer woonklimaat.⁷⁸ Toch kon Brugge niet langer op tegen de snel groeiende handelsmetropool Antwerpen. De Portugese Natie verliet Brugge definitief in 1511. De Florentijnen, Lucezen en Genuezen volgden in 1516, de Hanze in 1563 en de Engelsen in 1586. Alleen de Spaanse Natie bleef tot 1705.⁷⁹ Het demografische herstel in het begin van de zestiende eeuw geeft op de grafieken dus een ietwat vertekend beeld omdat ze voor een deel veroorzaakt werd door de *tijdelijke* terugkeer van eerder uitgewekenen.

Dat de bevolking na de crisis toch opnieuw aangroeide, is te verklaren door het feit dat het stadsbestuur ook een aanmoedigingspolitiek heeft gevoerd ten aanzien van vreemde ambachtslieden.

77 E. DE GELAEN, 'De gevolgen', p. 183-216. Tussen 1489 en 1492 werd de streek rond Brugge zeer zwaar geteisterd. Duitse versterkingstroepen bezetten Damme in 1490. Talrijke handelsschepen werden vanuit Sluis gekaapt en geplunderd. De moeilijkheden in en rond Brugge waren één van de oorzaken dat handelaars en exportnijverheden zich naar Antwerpen verlegden.

78 H. DENEWETH, 'Brugge zoekt en vindt alternatieven', in: V. VERMEERSCH (red.), *Brugge*, Antwerpen, 2002 (Steden in Europa / o.l.v. J. Dethier), p. 86-90.

79 J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 428 vv.; A. VANDEWALLE, 'De vreemde naties in Brugge', in: A. VANDEWALLE (red.), *Hanzekooplui en Medicbankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, Oostkamp, 2002, p. 40-42.

Jos Vermaut beschreef hoe de wolwevers ten tijde van de economische crisis op het einde van de vijftiende eeuw het stadsbestuur ervan overtuigden om een grotere productdifferentiatie toe te laten opdat de kooplieden zich niet langer in de kleinere textielcentra zouden bevoorraden. Wevers uit Nieuwkerke en Leiden, later ook uit Komen, Armentières en Rijsel werden naar Brugge gehaald door kooplieden die hen een vaste afzet garandeerden. Het stadsbestuur liet hen in ruil voor hun *knowhow* buiten het traditionele ambachtsstelsel werken, leverde weefgetouwen en extra personeel en gaf hen belastingvoordelen en zelfs tegemoetkomingen in de huishuur. Deze immigratie had slechts een tijdelijk karakter omdat de wevers naar hun vroegere woonplaats terugkeerden of verder trokken naar andere steden van zodra de financiële tegemoetkomingen verminderden of wegvielen. Later in de zestiende eeuw werd hetzelfde scenario nog eens herhaald in de saainijverheid. In 1549 en in 1582 werd een akkoord afgesloten met saaiwevers uit Hondschote. Het herstel van het Spaanse bewind leidde ertoe dat deze meestal protestantse wevers na 1584 uitweken naar Leiden.⁸⁰ In de zestiende eeuw was (tijdelijke) immigratie het gevolg van enerzijds *pushfactoren* in kleinere centra (waaronder productiebeperkingen) en anderzijds *pullfactoren* in Brugge (werkgelegenheid, gegarandeerde afzet, subsidies, grotere godsdienstvrijheid, ...).

Ondanks de immigratie van textielwerkers uit Zuidelijk Vlaanderen en Noord-Frankrijk verlieten ook vele Brugse ambachtsmeesters de stad in de loop van de zestiende eeuw. De gevoerde loonpolitiek en de groeiende koopkrachtverschillen tussen Zuid-Nederlandse steden waren mede verantwoordelijk hiervoor. Rond 1500 kregen Brugse ambachtsmeesters de hoogste lonen van de Zuidelijke Nederlanden uitbetaald. De groei van nieuwe productiecentra en het vertrek van de internationale handelsnaties tastte de concurrentiepositie van Brugge aan. Men hoopte dit te verhelpen door onder meer de lonen te bevrozen op het peil van rond 1500. Door de sterke prijsstijgingen in de loop van de zestiende eeuw raak-

80 J. VERMAUT, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland, Westelijk Vlaanderen voor 1800: conjunctuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen*, Gent, 1974 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), p. 72-97, 126-132.

te de koopkracht zwaar aangetast. In de jaren 1580 bedroeg die nog slechts één vierde van het niveau van rond 1500. Antwerpse ambachtslieden, die rond 1500 slecht betaald werden, kregen in 1545 een substantiële loonsaanpassing waardoor hun koopkracht voor het eerst groter werd dan die van hun Brugse collega's.⁸¹ De verminderende werkgelegenheid in Brugge, de sterk groeiende werkgelegenheid én de betere lonen in Antwerpen zorgden ervoor dat heel wat ambachtslieden de Reienstad definitief voor de Scheldestad inruilden.⁸² Andere ambachtslieden trokken vanaf de jaren 1550 – al dan niet via Antwerpen – naar Duitsland en Engeland. Zeghere van Male schreef over de goudsmiden: *soo sijnder vertrocken Oostwaert, namentlick naer Francfort, Ausburgh, Weesele; oock sommighe naer Inghelandt, mits datse hier letter te doene hadden, nocte de cost niet en costen ghewinnen*.⁸³ Hoewel de religieuze overtuiging een rol zal gespeeld hebben in de keuze van de nieuwe woonplaats, werd de emigratie in die periode toch ook – zonet vooral – bepaald door economische motieven.⁸⁴

Religieuze motieven speelden echter evenzeer voor de migratie naar Brugge. Vanaf de late jaren 1560 kende het Vlaamse platteland een enorme demografische achteruitgang ten gevolge van oorlogen, misoogsten en epidemies.⁸⁵ Stedelijke centra als Brugge en Gent kregen in diezelfde periode een toeloop van vluchtelingen op zoek naar veiligheid en werk. Calvinisten en anabaptisten werden in het humanistisch ingestelde Brugge niet vervolgd. Het calvinisme vond vooral aanhang in de hogere inkomenscategorieën, bij kooplieden-ondernemers, makelaars en bij ambachtslieden die

81 W. BLOCKMANS, "Fondans en melencolie de povreté", p. 31. De koopkrachtverschillen worden gedetailleerder besproken in H. DENEWETH, *Huizen en mensen*, p. 151-170.

82 W. BLOCKMANS, "Fondans en melencolie de povreté", p. 31.

83 A. DEWITTE en A. VIAENE (red.), *De lamentatie*, p. 46-47.

84 J. BRIELS, 'Zuidnederlandse goud- en zilversmeden in Noordnederland omstreeks 1576-1625. Bijdrage tot de kennis van de Zuidnederlandse immigratie', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 55 (1972), p. 91. Briels vermoedt dat de aantrekkingskracht van de calvinistische gemeente van de *Austin Friars* in Londen *latente reformatorische sympathieën van vluchtelingen-allereerst-om-den-brode* transformeerde in *fervente adhesie aan de hervorming*.

85 C. VANDENBROEKE, 'Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen', *HGGB*, 113 (1976), p. 45.

werkzaam waren in de nieuwe draperie en de zijdenijverheid, maar ook bij stedelijke ambtenaren. Het anabaptisme daarentegen was ruim vertegenwoordigd bij inwijkelingen uit Zuid-Vlaanderen en Artesië die hier een beter bestaan zochten als wever. De meeste van hen waren onvermogen.⁸⁶ Toen de centrale overheid het stadsbestuur in 1567 op de vingers tikte en verzocht om de veroordeling van andersdenkenden en om de confiscatie van hun goederen, verliet een deel van de protestanten de stad. Sommige calvinisten keerden echter terug toen in 1578 een calvinistisch stadsbestuur werd aangesteld. Na het herstel van het Spaanse bewind in 1584 duurde het nog ruim twee jaar voor de protestanten moesten kiezen tussen emigratie of katholicisme. Wie de stad verliet, trok op het einde van de zestiende eeuw bij voorkeur naar textielsteden in de Noordelijke Nederlanden.⁸⁷ Vooral Leiden kende een ware toestroom van Brugse migranten.⁸⁸

Aangezien het calvinisme aanhang vond in de hogere inkomensgroepen, mogen we veronderstellen dat relatief veel bemiddelde Bruggelingen zijn uitgeweken. Zij hebben onder andere hun bijdrage geleverd aan Hollands Gouden Eeuw. Anderen zijn in Engeland of Duitsland terechtgekomen. Die Bruggelingen namen niet alleen hun gezin mee, maar in sommige gevallen ook hun personeel en de ambachtslieden die voor hen werkten. Zo kwamen in 1553 zes of zeven Brugse handelaars en ambachtsmeesters in Duisburg aan, vergezeld van een veertigtal Franstalige wevers. Vermoedelijk waren die vanuit Frans-Vlaanderen naar Brugge gevlucht en volgden zij hun werkgevers-geloofsgenoten naar Duitsland, waar ze met een konden blijven werken.⁸⁹ Hoeveel protestanten uit opportunistische overwegingen besloten toch maar opnieuw katholiek te worden en in Brugge te blijven, is nog onduidelijk.⁹⁰

86 L. VANDAMME, *De socio-professionele recruitering van de reformatie te Brugge, 1566-1567*, Leuven, 1982 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), p. 323-348, 365.

87 J. BRIELS, 'De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1540-1621/30', in: *Opstand en pacificatie*, p. 186.

88 J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 93, tabel 12.

89 R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*, Leuven, 1968 (Keurreeks, 109), p. 131.

90 De Brugse genealoog Jo Vandeghinste onderzoekt de verkoop van vastgoed door zijn voorouders in het kader van de migraties van de jaren 1580. Op basis van zijn

Tegelijkertijd bracht de plattelandsvlucht vooral arme werkzoekenden naar de stad en mensen die hun bezittingen in rook zagen opgaan door de plunderingen en verwoestingen op het platteland. Zeghere van Male noteerde dat de levensduurte in de late zestiende eeuw zeer groot werd. Samen met de ontvolking en de geringe consumptie van de aanwezige plattelandsbevolking bracht dit de lokale handel en nijverheid in de problemen. *Oock mede de wijnckeliers alhier sijn in letter ghetalle, ende oock soberlicken uuijt vente; anders niet dan bij penewaerde. Want letter volcx woont in onse Stadt, ontrent d'een helft min, dan alsoo daer plochte te wonen, ofte het derde. Ende den landtsman en can met vreden buijten niet woonen omme den vijandt ende de vrijbuijters. Ergo hij coopt seer letter, jae anders niet dan hij grootelicx van doene heeft. Dits al maer een maeghere penewaerde.*⁹¹

De demografische crisis op het einde van de zestiende eeuw, een bevolkingsdaling met 34 procent, mag zeker niet louter worden toegeschreven aan de emigratie van protestanten. Ludo Vandamme berekende dat Brugge in 1566-1567 slechts 2,5 tot hooguit 9 procent protestanten telde. Gilliodts-van Severen vermeldde voor de periode net na het calvinistisch bewind 4000 protestanten op een totale bevolking van 29.000 wat overeenkomt met 14 procent.⁹² Op basis van die cijfers moeten we besluiten dat het grootste deel van de 34 procent emigranten op zoek is gegaan naar betere levensomstandigheden.⁹³

eerste onderzoeksresultaten vertelde hij de indruk te hebben dat een deel van de (bemiddelde) migranten na verloop van tijd zou teruggekeerd zijn. In hoeverre dat definitief was of enkel om hun bezittingen te verkopen is nog onduidelijk. Met dank aan Jo Vandeghinste!

91 A. DEWITTE en A. VIAENE (ed.), *De lamentatie*, p. 66.

92 Hoger in de tekst wezen we erop dat een populatie van 29.000 veel te laag is. Telde Gilliodts-van Severen de praktiserende bevolking en bleven jonge kinderen achterwege?

93 J. BRIELS, 'Zuidnederlandse goud- en zilversmeden', p. 97. Briels toont aan dat het religieuze motief voor migratie in de jaren 1590 domineerde, maar dat de leefsituatie in de plaats van herkomst de beslissing om te migreren zeker vereenvoudigde (p. 89): hetzelfde gold voor de emigranten naar Engeland in de periode tot 1569. Zie ook: J. BRIELS, 'De emigratie', p. 186-187.

De zeventiende eeuw

Na de emigratiegolf van de late zestiende eeuw herstelde het economische leven zich, zeker nadat het Twaalfjarig Bestand de nodige politiek-militaire rust in de Zuidelijke Nederlanden bracht. De bevolking nam opnieuw toe in de eerste drie kwart van de zeventiende eeuw. Op het platteland verbeterde de leefbaarheid van kleine bedrijven door de intensivering van de landbouw en de activering van de huisnijverheid. Tussen 1670 en 1710/1720 stagneerde de bevolkingsevolutie er doordat oorlogen, sterfte, epidemies en de daarmee samengaande ontredde van het productieproces de gegoede bevolking naar de steden dreven. Hierdoor kenden onder andere Brugge en Gent tussen 1680 en 1710 een sterkere bevolkingsgroei dan het platteland (zie ook grafiek 2).⁹⁴

In Brugge zelf kon de textielnijverheid – van zodra de handelsbetrekkingen met Spanje en de koloniale gebieden hersteld waren – opnieuw profiteren van een ruimere afzetmarkt. De toenemende werkgelegenheid trok mannelijke arbeidskrachten aan. Hierdoor namen de huwelijks- en geboortecoëfficiënten in de eerste helft van de zeventiende eeuw toe en groeide de bevolking aan.⁹⁵ Toch ondervond de Reienstad een toenemende concurrentie van textielcentra als Hondschote en Leiden wat een economische stagnatie en zelfs een lichte recessie met zich meebracht in de periode 1631-1646. Toen de Hondschotenaren in 1645-1648 en opnieuw in 1657-1658 het oorlogsgeweld in eigen streek ontvluchtten, konden zij de Brugse saainijverheid tijdelijk nieuw leven inblazen. Net zoals in de zestiende eeuw was gebeurd, trokken zij naar hun eigen streek terug van zodra de rust zich herstelde. Een gelijkaardig effect hadden de Hollandse Oorlog (1674-1678) en de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Die zorgden voor een migratiegolf van Zuid-Vlamingen naar Brugge, wat vooral de stedelijke linnennijverheid ten goede kwam.⁹⁶ Vanaf de jaren 1660 beproefden ook Hollandse

94 C. VANDENBROEKE en E. SCHOLLIERS, 'Structuren en conjuncturen', p. 256.

95 J. VERBEEMEN, 'De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der XVIIe en der XVIIIe eeuw in de Zuidelijke Nederlanden', *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 34 (1956), p. 680-700 en p. 1021-1055, hier p. 1049.

96 J. VERMAUT, *De textielnijverheid*, p. 234-247.

reders, vissers en zeildoekwevers hun geluk in Brugge. De opening van de Handelskom (1665), de verbeterde kanaalverbinding naar Oostende, de oprichting van de Groenlandse Compagnie (1664) en de herinrichting van de Kamer van Koophandel (1665) waren allemaal indicaties van positieve economische verwachtingen.⁹⁷

Hoewel de Negenjarige Oorlog nog een tijdelijke bevolkingsstijging teweegbracht, waren in de jaren 1680 toch al de eerste tekenen van een afgeremde demografische groei te bespeuren. Stijgende graanprijzen zorgden bij gelijkblijvende lonen voor een afnemende koopkracht. Tegelijkertijd nam de werkloosheid toe, want hoewel de linnennijverheid nog floreerde, trof een malaise de overige textielsectoren vanaf de jaren 1680. Verschillende factoren waren hiervoor verantwoordelijk: de toenemende concurrentie van de regio Aken-Verviers-Luik, het protectionisme in buurlanden na de Vrede van Rijswijk (1697) en de Spaanse Successieoorlog (1700-1712) die de handel bemoeilijkte. Met de overgang naar de Oostenrijkse kroon ging de bevoorrechte positie met belangrijke exportgebieden in de mediterrane en Spaans-koloniale wereld verloren. Brugge kreeg ook op die markten meer concurrentie van andere textielcentra.⁹⁸

In Brugge stagneerde de demografie opnieuw door tegenstrijdige tendensen. Enerzijds bleef er voldoende immigratie bestaan en tijdens de Negenjarige Oorlog stimuleerde die zelfs de linnennijverheid. Anderzijds leidden de moeilijkheden op het platteland en de afnemende werkgelegenheid in Brugge tot een grotere toestroom van vrouwen dan van mannen.⁹⁹ Het vrouwenoverschot leidde in de late zeventiende eeuw tot een afnemende huwelijks- en geboortecoëfficiënt wat het natuurlijk accres afremde. Wyffels be-

97 A. VAN DEN ABEELE en M. CATRY, *Makelaars en handelaars. Van nering der makelaars naar kamer van koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge met de lijst van de leden (1281-1795) en van de besturen (1340-1791) van de nering van makelaars en de kamer van koophandel in Brugge*, Brugge, 1992, p. 29-58; L. VANDAMME en J. D'HONDT, 'Op zoek naar een nieuwe bestemming', in: M. RYCKAERT en A. VANDEWALLE (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 148-149.

98 J. VERMAUT, *De textielnijverheid*, p. 247-253.

99 J. VERBEEMEN, 'De werking van economische factoren', p. 1048-1049.

rekende dat het aantal geboorten per huwelijk effectief afnam van 4,51 in de periode 1636-1645 naar 3,70 in de periode 1686-1695.¹⁰⁰

De achttiende eeuw

In tegenstelling tot de twee voorgaande eeuwen vertoonde de Vlaamse bevolkingscurve een sterke groei in de achttiende eeuw. Hetzelfde fenomeen deed zich overigens in bijna heel Europa voor.¹⁰¹ Chris Vandebroek verklaarde dit door de afnemende sterftegraad. Die was niet alleen het gevolg van het achterwege blijven van excessieve sterftecrises (minder oorlogen, minder epidemies) maar ook van een stijgende levensverwachting door een betere preventie tegen besmettelijke ziekten, een betere hygiëne, medische vernieuwingen en gewijzigde voedingspatronen ten gevolge van een teeltdifferentiatie in de landbouw. Daarnaast werd de bevolkingsaanwas ook beïnvloed door de economische groei en het politiek-institutionele beleid dat het populationisme bewust promoveerde.¹⁰²

De stedelijke demografie vertoonde in de eerste helft van de achttiende eeuw een radicaal tegengestelde evolutie die uiteindelijk tot *de-urbanisatie* leidde.¹⁰³ Vooral de grote steden werden erdoor getroffen, voor kleinere steden zoals Aalst, was dat niet het geval.¹⁰⁴ In Brugge bleef het bevolkingscijfer tot kort na 1710 een redelijk hoog peil aanhouden doordat de beter bemiddelde plattelandsbevolking in oorlogstijd nog steeds de veiligheid van de stad opzocht. Na het herstel van de vrede keerden deze tijdelijke inwijkelingen terug naar hun streek van herkomst.

De vermindering van de eigenlijke stedelijke bevolking in de volgende decennia was te wijten aan een economische crisis die zelf een gevolg was van de geringere handel in de Oostenrijkse

100 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1270.

101 E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1977-1983, dl. 5, p. 179.

102 C. VANDENBROEKE, 'De demografische revolutie', p. 184-191.

103 J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 5.

104 Met dank aan Peter Stabel.

Nederlanden en de aanhoudende malaise in de textielnijverheid.¹⁰⁵ Hierdoor trok Brugge niet langer werkzoekenden aan, tenzij alleenstaande vrouwen die hoopten op een baan als dienstmeid, kantklosster of (goedkope) textielwerkster. Het vrouwenoverschot leidde tot een verder dalende geboortecoëfficiënt. Waar die halverwege de zeventiende eeuw nog boven de 40 ‰ lag, daalde hij tot 37 ‰ in 1699 en 33,5 ‰ in 1748.¹⁰⁶ Tegen 1784 nam het aantal geboorten slechts lichtjes toe tot 34 ‰. Omdat de sterfte in steden relatief groot was, ontstond een negatief accres dat niet langer gecompenseerd werd door immigratie.¹⁰⁷ De *pushfactoren* op het platteland werden immers minder groot. Wijzigingen in de landbouwproductiviteit en de invoering van de aardappel vergrootten de leefbaarheid van zelfs kleine bedrijven.¹⁰⁸ Voor het overige moet een onderscheid gemaakt worden tussen zuidelijk Vlaanderen en de onmiddellijke omgeving van Brugge. Door de proto-industrialisatie vond de plattelandsbevolking in zuidelijk Vlaanderen bijkomende inkomsten in de huisnijverheid (spinnen en weven). Tot het midden van de achttiende eeuw bood deze voldoende werkgelegenheid.¹⁰⁹ Vermaut toonde overigens aan dat de Brugse textielsector, die voornamelijk specialiseerde in linnen, de benodigde halfafgewerkte producten invoerde uit zuidelijk Vlaanderen. Dit stimuleerde er de werkgelegenheid.¹¹⁰ In de plattelandregio in de onmiddellijke omgeving van Brugge werd vooral aan veeteelt gedaan. De bedrijven waren er groot, maar de gemiddelde huishoudgrootte was kleiner dan in zuidelijk Vlaanderen. Hierdoor vloeiden niet alleen minder gezinsleden af naar de steden, maar kwam ook de arbeidsintensieve huisnijverheid pas later tot ontwikkeling. Denolf schrijft de Brugse bevolkingsdepressie in de eerste helft van de achttiende eeuw dan ook hoofdzakelijk toe aan een emigratiestop vanuit zuidelijk Vlaanderen.¹¹¹

105 E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling', p. 180.

106 A. WYFFELS, 'De omvang', p. 1269, voetnoot 2.

107 J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 5-6; C. VANDENBROEKE, 'De demografische revolutie', p. 191-192.

108 C. VANDENBROEKE en E. SCHOLLIERS, 'Structuren en conjuncturen', p. 258.

109 C. VANDENBROEKE, 'De demografische revolutie', p. 193.

110 J. VERMAUT, *De textielnijverheid*, p. 273-274.

111 J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 11-12.

In de tweede helft van de achttiende eeuw bereikte de ontwikkeling op het platteland een verzadigingsniveau en trok een deel van de plattelandsbevolking opnieuw naar steden en regionale verzorgingscentra.¹¹² In Gent leidde dit tot een echte groei van de economie. Het vrouwenoverschot nam er effectief af na 1750. In Brugge – dat in een regio lag met minder huisnijverheid – nam de bevolking slechts lichtjes meer toe door het afvloeien van de overschotten van het platteland. De toenemende vraag stimuleerde weliswaar de lokale handel en nijverheid, maar de stedelijke economie veranderde niet fundamenteel.¹¹³ Na 1790 deed zich een eerste terugval voor in de – voor Brugge langzame – stedelijke groei. Aan het einde van het Oostenrijkse bewind en in de beginjaren van het Franse régime werden kloosters afgeschaft waardoor de Brugse kloosterlingen elders een onderkomen zochten. Sommigen trokken in bij familieleden; anderen vervoegden zusterinstellingen in buurlanden die van deze maatregelen gespaard bleven.¹¹⁴ In de nasleep van de Franse Revolutie trok ook de adel zich terug op haar buitenbezit waar men zich met minder bedienden dan voorheen omringde.¹¹⁵ Daarenboven betekenden de régimewissels een rem op de moeizame economische ontwikkeling.

112 C. VANDENBROEKE en E. SCHOLLIERS, 'Structuren en conjuncturen', p. 258.

113 J. VERBEMEN, 'De werking van economische factoren', p. 1052.

114 In 1748 noteerde J. Denolf 863 reguliere geestelijken. J. DENOLF, 'Socio-professionele structuren binnen de Brugse samenleving rond het midden van de achttiende eeuw', in: J. DE BELDER e.a. (red.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20^e eeuw*, Gent, 1983 (Studia Historica Gandensia, 257), p. 120. Hoe dat aantal evolueerde in de tweede helft van de achttiende eeuw tot vóór de kloosterhervormingen door Jozef II is moeilijk in te schatten. Veel tellingen zijn slechts fragmentarisch. Y. Vanden Berghe geeft cijfers voor 1787 maar op dat ogenblik waren al heel wat kloosters afgeschaft. Hij telde 154 seculariërs, 239 regulieren en 30 broeders en 119 zusters. Daarbij moeten nog de novicen en lekenzusters worden gerekend. De 512 religieuzen vormden op dat ogenblik 1,6 procent van de bevolking. Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd (1780-1794)*, Brussel, 1972 (Pro Civitate Historische Uitgaven, reeks in 8°, 32), p. 83-97. In een recentere studie verwijst K. Priem naar een telling van 1784 (na de afschaffing van meerdere kloosters) die een totaal geeft van 239 mannelijke en 185 vrouwelijke religieuzen in kloosters. Daar bijgevoegd de seculariërs verandert de orde van grootte niet wezenlijk. K. PRIEM, *God of de keizer*, p. 27.

115 E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling', p. 179.

De negentiende eeuw

Brugge kende in het eerste kwart van de negentiende eeuw een economische malaise. In tegenstelling tot Gent, Luik-Verviers en de Borinage kwam de industrialisatie slechts traag op gang. Kapitaalkrachtige Bruggelingen belegden hun geld bij voorkeur in vastgoed in de stad en op het omliggende platteland. Zij die al investeerden waren eerder geneigd tot korte termijninvesteringen in de handel dan tot langetermijninvesteringen in nieuwe industrieën. Tijdens het Hollands bewind herleefde de maritieme handel en kon de Brugse vloot meegenieten van de betrekkingen met Azië en de Caraïben. Toen deze gunstige contacten wegvielen door de Belgische onafhankelijkheid, verplaatste de Brugse rederij Sinave haar activiteiten naar Amsterdam, wat toch wel tekenend was voor de negatieve verwachtingen in Vlaanderen.¹¹⁶ Op industrieel vlak kwijnden de linnennijverheid en de kantproductie weg en de katoennijverheid kwam door te versnipperde investeringen niet echt van de grond.¹¹⁷

Toch sloot Brugge in het tweede kwart van de negentiende eeuw aan bij de *tweede urbanisatiegolf*.¹¹⁸ Deze was vooral een gevolg van plattelandsvlucht. Gedurende de hele negentiende eeuw bleef de Belgische bevolking spectaculair aangroeien, slechts tijdelijk afgeremd door de hongercrises van 1816-1817 en 1846.¹¹⁹ Huisnijverheid bleek steeds minder leefbaar zodat een groot deel van de sterk verarmde plattelandsbevolking naar de steden trok op zoek naar werk of sociale zorgen. In het tweede kwart van deze eeuw kende ook Brugge een sterke groei, voornamelijk in de jaren 1840. De bevolking steeg op korte termijn van 39.000 naar 50.000 inwoners.¹²⁰ Nadat de katholieken te lang een conservatief economisch beleid hadden gesteund, noopte de sociale ellende

116 J. D'HONDT, '19de eeuw. Een moeizame industriële en sociale ontplooiing', in: M. RYCKAERT en A. VANDEWALLE (red.), *Brugge*, p. 170-171.

117 R. VAN EENOO, 'De confrontatie met een gewijzigde wereld', in: V. VERMEERSCH (red.), *Brugge*, p. 125-126.

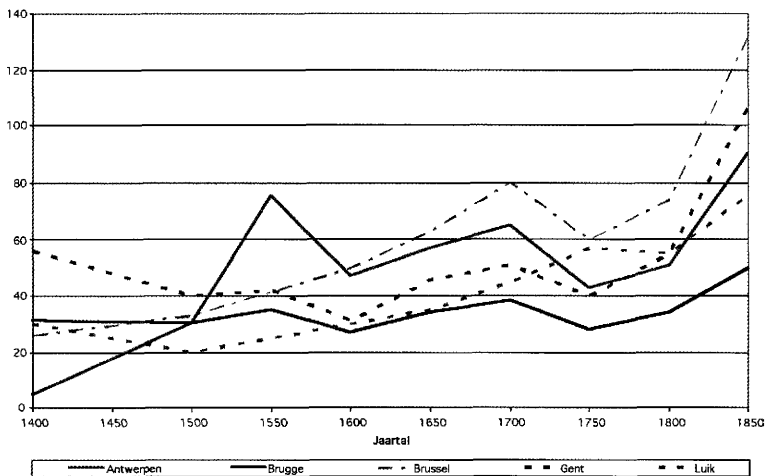
118 J. DENOLF, *Brugge 1748*, p. 5.

119 E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling', p. 192.

120 J. D'HONDT, '19de eeuw', p. 178.

tot een aanpak van de werkloosheid. De bankier Felix Dujardin en de liberaal Jules Boyaval die in 1854 burgemeester werd, gaven impulsen tot een moderne industrialisatie die door de gunstige conjunctuur van de jaren 1850 alle kansen leek te krijgen. Toen de bank Dujardin in 1874 failliet ging, werden heel wat Brugse bedrijven meegesleurd. De nijverheid herpakte zich weliswaar, maar de conjunctuur was minder gunstig dan een kwarteeuw tevoren.¹²¹ Daarenboven bleven de meeste bedrijven kleinschalige familiale ondernemingen.¹²² Dat Brugge de trein van de industrialisatie miste, blijkt uit de stagnatie van het inwonersaantal in de tweede helft van de negentiende eeuw (zie grafiek 2).

Grafiek 3 Brugge in de stedenhiërarchie van de Zuidelijke Nederlanden

Tussen 1400 en 1700 is Brugge in de stedenhiërarchie van de Zuidelijke Nederlanden geëvolueerd van de tweede naar de vijfde plaats. Uit grafiek 3 blijkt dat de kloof met de eerste vier steden Brussel, Gent, Antwerpen en Luik steeds groter werd. In 1850 lag het inwonersaantal in Brugge ruim 60 procent lager dan in

121 R. VAN EENOO, 'Een politieke machtsverschuiving', in: V. VERMEERSCH (red.), *Brugge*, p. 133.

122 J. D'hondt, '19de eeuw', p. 182.

de hoofdstad Brussel. Het bedroeg minder dan de helft van het Gentse en Antwerpse cijfer en het lag nog 30 procent lager dan het Luikse. Rond de eeuwwisseling was de demografische kloof er alleen maar groter op geworden. Pas de aanleg van een zeehaven in Zeebrugge opende nieuwe perspectieven voor een economische groei.

Ten slotte willen we nog wijzen op een demografisch element dat in de negentiende eeuw erg belangrijk was. Heel wat Engelse renteniers, die vaak al een koloniale loopbaan achter de rug hadden, kwamen met vrouw en kinderen naar het romantische Brugge. De schoonheid van de (niet zwaar geïndustrialiseerde) stad trok hen aan, maar bijkomende troeven waren de lage huurprijzen en de huishoudhulp die een kwart goedkoper was dan in Engeland. Het grote aantal landgenoten zorgde voor een bloeiend sociaal leven dat een ware Engelse kolonie liet ontstaan. Deze was het talrijkst in het derde kwart van de negentiende eeuw, toen het aantal leden steeg van 404 in 1846 tot 1200 in 1869. Tegen 1890 verbleven nog steeds 800 Engelsen in de stad. Bij deze kolonie moet nog een aantal kortblijvende zomertoeristen gerekend worden.¹²³ Op termijn trok Brugge resoluut de kaart van het toerisme, dat er nu nog steeds een van de belangrijkste economische sectoren vormt.

BESLUIT

Voor de prestatistische periode is het moeilijk om bevolkingscijfers nauwkeurig te reconstrueren, maar naarmate meer onderzoek gepubliceerd geraakt, wordt het eenvoudiger om bestaande cijfers in reeksen te plaatsen en die te vergelijken met andere variabelen en seriële gegevens. Doordat Brugge als één van de weinige steden in de Nederlanden al in 1580 een goed systeem had bedacht voor de registratie van vastgoed- en hypothecaire transacties, beschikte deze stad gedurende ruim 220 jaar over een uitzonderlijke prekadastrale bron die de evolutie van het gebouwenbestand in de hele stad bijhield in de registers van de zestendelen. Demografen

123 L. VAN BIERVLIET, 'De Engelse kolonie in Brugge in de 19de eeuw', *HGGB*, 125 (1988), p. 150-166.

zoals Mols hebben al vroeg gewezen op het belang ervan voor de reconstructie van bevolkingscijfers, maar critici betwijfelden de bruikbaarheid ervan doordat onvoldoende duidelijk was hoe representatief de bron was, welke percelen een woonfunctie hadden en welke huizen effectief bewoond werden. Voor het jaar 1580 noteerden de registers effectief alle percelen van de hele stad, al werden de transacties van de enkele tientallen huizen die onder andere jurisdicties vielen, na 1580 niet meer systematisch bijgehouden. Door de combinatie van de registers van de zestendelen met fiscale bronnen zoals de penningkohieren en de registers van huisgelden, wordt het perfect mogelijk om de effectieve wooneenheden voor enkele steekproefjaren te achterhalen en de bevolkingscijfers te berekenen door toepassing van reductiecoëfficiënten. Brugge telde in 1583 minimaal 38.000 inwoners, maar zag zijn bevolking tussen 1586 en 1600 terugvallen tot ongeveer 25.000 inwoners. In 1667 was het bevolkingscijfer gestegen tot 33.000 inwoners, een stijgende trend die zich nog tot rond 1700 zou doorzetten. Door gekende, partiële gegevens voor de late middeleeuwen eveneens te toetsen aan kadastrale informatie, zoals de omvang van de zestendelen of het totale gebouwenbestand in bepaalde stadswijken, kunnen ook oudere cijfers gecorrigeerd of bevestigd worden.

Onze bevindingen over de laat-zestiende-eeuwse bevolkingscijfers sluiten dichterbij de oudere gegevens van Mols en Wyffels, dan bij recente berekeningen van Dambruyne. Deze laatste auteur besprak in eerste instantie stedelijke veranderingsprocessen in het zestiende-eeuwse Gent, die hij meteen toetste aan de evolutie in Antwerpen en Brugge. Voor die laatste stad baseerde hij zijn reconstructie van de bevolkingscijfers noodgedwongen op de hem bekende cijfers van 1477 en 1500, waaraan hij de evolutie van de huurprijzen en de bierconsumptie toetste, twee variabelen die inderdaad een uitstekende indicatie geven van de bevolkingsevolutie en die ook perfect in comparatief perspectief kunnen worden toegepast. Bij de vergelijking van huurprijzen moet echter rekening worden gehouden met de eigenaars van de betrokken huurwoningen: kerkelijke instellingen volgden slechts voor een deel van hun patrimonium de gangbare marktprijzen, maar pasten daarnaast ook *sociale gunsttarieven* toe. Particuliere eigenaars rekenden globaal

beschouwd hogere prijzen aan en speelden veel alerter in op evoluties in vraag en aanbod van woonruimte. De bierconsumptie werd niet alleen beïnvloed door het aantal consumenten, maar ook door hun koopkracht. Precies de zestiende eeuw werd gekenmerkt door soms grote interstedelijke koopkrachtverschillen die op hun beurt voortvloeiden uit een uiteenlopende stedelijke loonpolitiek en relatief grote prijsverschillen in basisvoedingsproducten. Die hadden voor een deel te maken met aanvoerroutes en -afstanden, maar ook met marktinterventies van instellingen en stadsbesturen. We kijken dan ook vol verwachting uit naar de lang aangekondigde publicatie van Dambruyne over stedelijke verschillen in graanprijzen.¹²⁴

Na de middeleeuwen is de functie van Brugge binnen de ruimere stedelijke netwerken veranderd. Ondanks de snelle ontwikkeling van Antwerpen, dat in de zestiende eeuw de leidende rol van Brugge overnam op het vlak van internationale handel en financiën, kon Brugge zich nog decennialang handhaven als handels- en nijverheidsstad. De divergerende evolutie van beide stedelijke arbeidsmarkten leidde tot aanzienlijke koopkrachtverschillen. Hoewel Brugge in de zestiende eeuw migranten uit de textielsteden in zuidelijk Vlaanderen en Noord-Frankrijk bleef aantrekken, zag het in de tweede helft van de zestiende eeuw ook vele van zijn eigen ambachtsmeesters vertrekken naar steden met een grotere werkgelegenheid, betere lonen en/of een grotere godsdiensttolerantie. De instroom van goedkope textielwerkers en de uitstroom van rijke (internationale) handelaars en gegoede ambachtsmeesters, heeft vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw de sociale samenstelling van de Brugse bevolking ingrijpend gewijzigd en de sociale polarisatie in de hand gewerkt.

Voor de zeventiende en de achttiende eeuw hebben we dankzij Wyffels al een goed beeld op de totale bevolkingcijfers van Brugge. Meer onderzoek naar de evolutie van de sociale samenstelling van de bevolking, naar migratiebewegingen en de wis-

124 Met dank aan Johan Dambruyne voor deze informatie. De publicatie zal verschijnen in de *CORN Publications Series*.

selwerking tussen stad en platteland, is echter gewenst. De sterkte van verschillende sociale groepen kan ons meer leren over investeringsmogelijkheden en keuzes die daarin werden gemaakt. Uiteindelijk zal ook dit leiden tot een beter beeld van de sociaal-economische geschiedenis van de stad.

Communicatie en postsystemen in het laatmiddeleeuwse Brugge

De geschiedenis van de postsystemen in de Lage Landen laten vele historici beginnen bij 1489. Toen werd de Noord-Italiaan Frans de Tassis door Maximiliaan van Oostenrijk aangesteld als zijn persoonlijke postmeester. Zijn opdracht bestond erin een gestructureerd postsysteem te ontwikkelen.² Enkelen waagden zelfs deze datum te beschouwen als het begin van een heuse 'communicatierevolutie'.³ Een revolutie impliceert een totale ommekeer. Maar vooraleer van een ommekeer kan gesproken worden moet je kennis hebben van zowel de situatie in de periode voor 1489 als in de periode erna. In de praktijk behandelen de meeste werken echter enkel de periode na 1489, meer bepaald een onderzoek naar de praktijk, de snelheid en de efficiëntie van het Thurn en Taxis-postbedrijf. Ook zij die spraken van een communicatierevolutie deden amper onderzoek naar de voorgaande periode. In dit artikel zal wel worden stilgestaan bij het informatiesysteem voor het jaar 1489, dus in de late middeleeuwen. Zo zal het belang van 1489 in de ontwikkeling van de postgeschiedenis genuanceerd worden door te wijzen op de verschillende netwerken die voorheen bestonden. De snelheid, grootte en waarde van deze netwerken zul-

- 1 Dit artikel kwam tot stand door de steun van het IUAP-project fase VI/32 (<http://www.cityandsociety.be/>). Ik dank hierbij prof. dr. Marc Boone voor zijn kritische opmerkingen. Het is een bewerking van een lezing gegeven op 19 mei 2009 in Antwerpen op een workshop georganiseerd door de Vlaamse Werkgroep Mediëvistiek. Ik dank dan ook de organisators Jelle Haemers en An Faems voor de uitnodiging.
- 2 Zie M. MEURRENS en L. JANSSENS, *De post van Thurn en Taxis 1489-1794*, Brussel, 1992 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Educatieve dienst. Derde reeks, 1), 139 p.
- 3 W. BEHRINGER, 'Communications Revolutions: A historiographical context', in: *German History*, 24 (2006), p. 333-375; IDEM, 'La "Révolution des communications" au début des temps modernes, mots clé pour une systématisation', in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 34 (2007), p. 155-193; H. V. SEGGERN, 'Die Entstehung des Postwesens in Mitteleuropa – Eine "Kommunikationsrevolution"?', in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 34 (2007), p. 195-216.

len hierbij aan bod komen. 1489 was niet zozeer het begin van een postsysteem, maar toen werd enkel een reeds bestaand communicatiesysteem geïncorporeerd in de staatsmacht. Een belangrijke stap in de evolutie, maar zeker geen revolutie.

Al in 1941 onderzocht Yves Renouard het systeem van corresponderen bij de pausen van Avignon.⁴ Navolging bleef echter beperkt omdat de verspreiding van nieuwsberichten vooral onderzocht werd vanuit het standpunt van de politieke propaganda en de daarmee gepaard gaande geschiedenis van de publieke opinie.⁵ Het onderzoek naar de verschillende communicatienetwerken kwam pas goed op gang vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw.⁶ De eerste aandacht ging daarbij uit naar de methode (met of zonder paard, boot), de snelheid, de verschillende netwerken en de verspreiding van de nieuwsinformatie. Hierbij maakte Elizabeth Crouzet-Pavan voor de stad Venetië een eenvoudig, maar bruikbaar onderscheid tussen drie belangrijke netwerken. Het eerste is een politiek en administratief netwerk. De betekenis hiervan hangt af van de hoeveelheid verzonden brieven, de centralisering, het functioneren van de kanselarij en de politieke verhoudingen. Het tweede is het netwerk van de handelaars, gestuurd door eco-

4 Y. RENOARD, *Les relations des papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, Lyon, 1941 (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome. Série 1, 151), 694 p. Zie in het bijzonder hoofdstuk VI, p. 284-292. Zie ook Y. RENOARD, 'Comment les papes expédiaient leur courrier', in: *Revue Historique*, Historique, 180 (1937), p. 1-29.

5 Voor een overzicht, zie: C. GAUVARD, 'Introduction', in: C. GAUVARD en M. HEBERT (red.), *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge*, Parijs, 2004, p. 11-37, noot 3.

6 *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Internationaler Kongress an der Donau, 9. bis 12. Oktober 1990*, Wenen, 1992; *La circulation des nouvelles au Moyen Âge: 24e congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, Avignon, juin 1993, Rome, 1993, 254 p.; R.-H. BAUTIER, 'Comunicazione e vita di relazione nel medioevo', in: R.-H. BAUTIER, A.M. PIEMONTESE, A. LORENZINI (red.), *La comunicazione nella storia. 2. Lo sviluppo del pensiero e le forme del comunicare. 1. Medioevo/Islam*, Rome, 1992. Sinds 2006 gaan de congressen van 'The International Commission for the History of Towns' ook dieper in op de stad en haar communicatiemethoden: Zagreb 2006: *Town and Communication*; Londen 2007: *Communication between Towns*; Lecce 2007: *Long-Distance Communication between Towns in the Period up to the 20th Century*.

nomische motieven en vaak met een hogere snelheid. Het derde is het netwerk van het informele gerucht.⁷

In dit artikel wil ik kort ingaan op deze drie netwerken. Op deze manier wordt een eerste blik geworpen op deze verschillende soorten communicatienetwerken. Het is slechts een basis en verder onderzoek naar elk van deze netwerken (en naar de vele andere communicatiesystemen) is nodig. In dit artikel zullen deze netwerken onderzocht worden aan de hand van de stad Brugge in de late middeleeuwen. Deze stad is een dankbaar onderzoeksobject omdat ze zowel in de binnenlandse politiek als in de Europese handel een belangrijke plaats innam en dus in verschillende netwerken een belangrijke communicatiepartner was.

HET POLITIEKE NETWERK: DE STEDELIJKE BODEN

Het Brugse stadsbestuur zond quasi dagelijks boden naar een stad, persoon of instelling. Daarvoor had het enkele vaste *messagiers* in dienst. In 1488 waren dit er vier met elk een jaarloon van 2 lb. 1 s. 8 d. paris.⁸ Daarnaast kon het stadsbestuur nog een beroep doen op tal van andere losse *garsoenen* en boden.⁹ Ook vast stedelijk personeel zoals pensionarissen, secretarissen, enz. werd geregeld de stad uit gestuurd. Alle kosten voor de verplaatsingen werden genoteerd in een aparte categorie in de stadsrekeningen: *Uutgheven*

- 7 E. CROUZET-PAVAN, 'Les mots de Venise: sur le contrôle du langage dans une Cité-Etat italienne', in: *La circulation des nouvelles au Moyen Âge*, Rome, 1994, p. 208-209. Ook in andere werken worden drie soortgelijke informatiestromen onderscheiden: P.-D. KUSMAN, *Financiers du Prince ou 'usuriers publics'? Le rôle des banquiers piémontais dans les villes du duché de Brabant (XIIIe-XIVe siècles)*, ULB, 2008, p. 446-452 (onuitgegeven doctoraatsthesis), p. 446-452; J. MURRAY, 'Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-Century Europe', in: P. STABEL (red.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries): merchants, organisation, infrastructure*, Leuven, 2000, p. 1-14.
- 8 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen 1486-1487, f. 48 r.: *Item betaelt den viere messagieren te wetene Jan van Diest, Jan van Sceipstale, Willem de Hollandere ende Wouter van Campen, elken XL1 s. 8 d. Cant tsamen 8 lb. 6 s. 8 d.*
- 9 In de jaren 50 van de vijftiende eeuw stond er bij de uitgave voor de jaarlonen (pensioenen) zelfs een volledige categorie *Messagieren en garsoenen*. Hier werden in totaal 25 personen uitbetaald. Zie BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1451-1452, f. 22 r.

van *rhideghelde*.¹⁰ Hierin staan de datum van vertrek, wie er werd uitgestuurd, naar waar hij werd gezonden, om welke reden, hoeveel dagen hij daarvoor onderweg was, hoeveel zijn dagloon was en tot slot het totaalbedrag. Deze verplaatsingen namen voor de jaren 1416-1420 jaarlijks gemiddeld 4560 lb. parisis in beslag.¹¹ Dit op een volledig uitgavenpatroon van gemiddeld 98.000 lb. parisis.¹² De bodeuitgaven namen dus ongeveer 5 procent in van de jaarlijkse stedelijke uitgaven. Aan de hand van deze bodelijsten werd geanalyseerd hoe de correspondentie verliep, naar welke steden, om welke reden, enz. Deze lijsten in de rekeningen van de stad Brugge werden voor drie perioden van telkens vijf jaar doorgenomen (1416-1420, 1451-1455, 1485-1489).

Een bode uitsturen was meer dan enkel een brief versturen. Het bodesysteem was namelijk een belangrijk hulpmiddel in het politiek beleid. Het is enkel via een voortdurende politiek naar buiten toe dat de stedelijke overheid kon ijveren voor gunstige maatregelen voor de eigen stad.¹³ Daarom vertelt een analyse van het bodesysteem ons meer dan enkel met wie de stad contact had. Het

10 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen.

11 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen: 1415-16 (f. 93 r.), 1416-17 (f. 108 v.), 1417-18 (f. 95 v.), 1418-1419 (f. 98 v.), 1419-20 (f. 101 r.)

12 Zie telkens de laatste folia van de bovenvermelde rekeningen.

13 Deze visie werd vooral door Pierre Monnet verdedigd in zijn onderzoek over de Zuid-Duitse steden. Zie P. MONNET, 'Diplomatie et relations avec l'extérieur dans quelques villes de l'Empire à la fin du Moyen Age', in: H. DUCHARDT en P. VEIT (red.), *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie – Praxis – Bilder. Guerre et paix du Moyen Age aux temps Modernes. Theorie – Pratiques – Représentations*, Mainz, 2000, p. 73-101; P. MONNET, 'De la rue à la route: messages et ambassades dans les villes allemandes à la fin du Moyen Age', in: G. JARITZ (red.), *Die Strasse. Zur Funktion und Perzeption öffentlichen Raums im späten Mittelalter*, Wenen, 2001, p. 71-89; P. MONNET, 'Jalons pour une histoire de la diplomatie urbaine dans l'Allemagne de la fin du Moyen Age', in: D. BERG, M. KINTZINGER en P. MONNET (red.), *Auswärtige Politik und internationale Beziehungen im Mittelalter (13.-16. Jahrhundert)*, Bochum, 2002, p. 151-174; P. MONNET, 'Pouvoir communal et communication politique dans les villes de l'empire à la fin du Moyen Age', in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 31: 1 (2004), p. 121-139; P. MONNET, 'Courriers et messages: un réseau urbain de communication dans les pays d'Empire à la fin du Moyen Age', in: C. GAUVARD en M. HEBERT (red.), *Information et société*, p. 281-306. Michael Jucker ondersteunt deze aanpak in zijn studie over het briefverkeer tijdens de Zwitserse Statenvergaderingen in de late middeleeuwen: M. JUCKER, *Gesandte, Schreiber, Akten. Politische Kommunikation auf eidgenössischen Tagsatzungen im Spätmittelalter*, Zurich, 2004, 367 p.

vertelt ons ook met wie de stad contact wou hebben, welke de stedelijke ambities waren en wie er werd gecontacteerd om deze ambities te realiseren. Door de studie van de interstedelijke contacten kunnen we aldus de kernpunten van de stedelijke politiek onderzoeken. Ook de structuur van het stedelijk netwerk wordt duidelijker, vooral eventuele tijdelijke kortsluitingen en variaties van dat netwerk.

Alle contacten die de stad tijdens de onderzochte 15 jaar had, en dat zijn er meer dan 5500, kunnen opgedeeld worden in vier grote groepen. Ten eerste reisde men naar de stadsbesturen van andere steden, ten tweede naar de hertog en zijn entourage, ten derde naar hoge edellieden, kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders en ten vierde naar de financiële en juridische centrale en kerkelijke instellingen.

Het overgrote deel van de contacten vond plaats binnen een straal van 100 km rond Brugge. Er zijn twee uitzonderingen, namelijk de verplaatsingen naar het Parlement van Parijs en de verplaatsingen naar de hertog wanneer die buiten het graafschap Vlaanderen was. Om hierover een beter beeld te krijgen, werden alle geadresseerden uit de eerste categorie, dus de contacten met de andere stadsbesturen, in een tabel gezet.

Tabel 1 Top 15 van stadsbesturen die door Brugge gecontacteerd werden

	1416-1420		1451-1455		1485-1489	
1.	Gent	49	Gent	62	Gent	160
2.	Sluis	49	Ieper	48	Sluis	88
3.	Ieper	32	Sluis	31	Ieper	81
4.	Nieuwpoort	12	Damme	17	Damme	61
5.	<i>oostwaert</i>	10	Rijsel	11	Oostende	57
6.	<i>westwaert</i>	10	Blankenberge	8	<i>westwaert</i>	28
7.	Calais	9	Oostende	7	Nieuwpoort	17
8.	Duinkerke	9	<i>westwaert</i>	7	Duinkerke	14
9.	Damme	8	Nieuwpoort	6	Kortrijk	14
10.	Diksmuide	8	Brussel	6	Diksmuide	12
11.	Antwerpen	7	Monnikrede	6	Oudenburg	11

12.	Rijsel	7	Aardenburg	5	Rijsel	11
13.	Veurne	6	Ter Muide	5	Blankenberge	10
14.	Aardenburg	5	Hoeke	5	<i>oostwaert</i>	10
15.	Grevelingen	4	Veurne	4	Mechelen	9

Naast enkele opvallende fenomenen, namelijk het beduidend hoger aantal verplaatsingen in de laatste vijf jaar, of het feit dat Gent zijn eerste plaats verliest in de periode van de Gentse opstand (1449-1453), zien we ook enkele terugkerende tendensen. Ten eerste reisden de Brugse boden voornamelijk naar Gent en Ieper, met wie Brugge samen het representatieve college de Leden van Vlaanderen vormde. Op de tweede plaats kwamen de kleinere steden in de onmiddellijke nabijheid (het Brugse Vrije met op de eerste plaats Sluis, Damme, Oostende, Blankenberge, Nieuwpoort, enz.). Tot slot komen Brussel en Mechelen als Brabantse steden ook veelvuldig voor. Kortom, we kunnen besluiten dat het Brugse bodenetwerk in hoofdzaak lokaal of regionaal gericht was. Het geeft bovendien mooi de kern weer waarop de buitenstedelijke politiek van Brugge gericht was. Ten eerste werkte de stad samen met de andere grote Vlaamse steden om sterker te staan in de onderhandelingen met de hertog. Dit gebeurde tijdens de vele vergaderingen van de Leden van Vlaanderen, maar ook door vele bilaterale contacten die de stad had buiten de vergaderingen om. Ten tweede wilde Brugge het achterland controleren. De vele contacten met de steden en plaatsen in de nabijheid wijzen op de wil om het hele gebied en zijn voorzieningen te controleren. Ten derde had de stad geregeld contact met enkele hoofdsteden zowel binnen als buiten het graafschap zoals Rijsel, Brussel, Mechelen en Parijs. Dit waren belangrijke steden omdat er enkele centrale instellingen gelegen waren. Dit wijst op een meedraaien in de centrale hertogelijke politiek. Al deze verschillende contacten hadden evenwel slechts één doel, namelijk het verbeteren van de economische en politieke positie van Brugge. Samenwerken met andere steden gebeurde enkel als dit de eigen stad ten goede kwam.

Het feit dat Gent zijn eerste plaats verloor tijdens de Gentse opstand toont meteen de politieke waarde van dit communicatienetwerk aan. Veel brieven sturen naar een stad in opstand en contact

hebben met het opstandige bestuur, konden geïnterpreteerd worden als samenwerken met die stad. Anderzijds was het ook veel gevaarlijker om boden naar opstandige streken te sturen. Deze spanning wordt ook duidelijk in volgend fragment uit de stadsrekeningen. Toen Brugge in april 1453 een brief kreeg van Gent wist het niet goed wat ermee te doen. Het stuurde prompt een gezant naar de hertog om zijn advies in te winnen. De stadsrekening vertelt:

Item XIII in April ghesonden meester Jan van Huerne te Rijsssele an onsen gheduchte heere omme thebbene zijn avijs of de wet van desen steden zouden moghen ontvanghen zekere brieven an hemlieden ghescrevene ende ooc ant ghe-meente bi dien van Ghent de welke letteren hier ghebrocht waren bi Guijot de Sekelin dese begheerde te presenteirde bi also dat de vorseide wet goet dochte. Was ute VI daghen, XXV s. gr, valent 15 lb. parisis.¹⁴

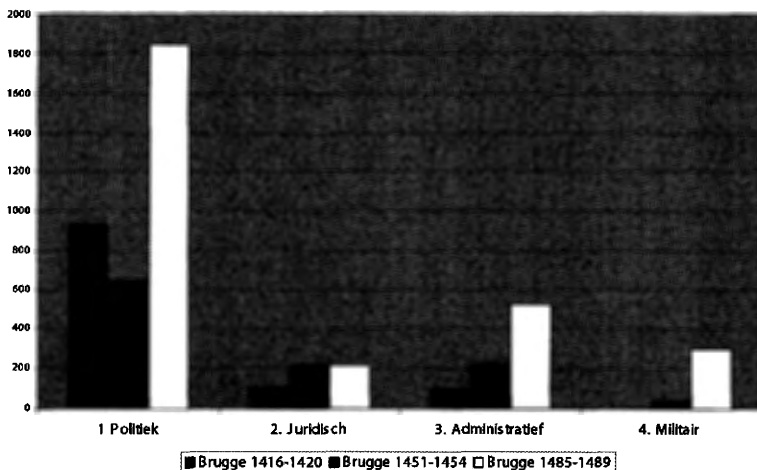
Brugge wou dus eerst het advies van de hertog inwinnen vooral eer bepaalde contacten met Gent te onderhouden.

Iedere uitgave werd ook onderverdeeld in verschillende categorieën naargelang de reden voor de verplaatsing. Als we deze analyseren blijkt duidelijk dat de redenen voor de verplaatsingen in vier aparte categorieën kunnen gerangschikt worden: politiek, administratief, juridisch en militair. Politiek zien we vooral verplaatsingen ten behoeve van de Ledenvergaderingen, naar stadsbesturen van andere steden, naar de vorstelijke ambtenarij of naar hoge clerici. Ook het bekendmaken van de stedelijke wetgeving aan de inwoners wordt tot deze categorie gerekend. Juridisch zien we vooral uitgaven voor reizen naar de Raad van Vlaanderen, het Parlement van Parijs, de Grote Raad en de officialiteit van Doornik. Administratieve uitgaven zijn ten eerste deze ten behoeve van de werking van de eigen administratie, kosten voor de opmaak van de rekeningen, het controleren van de jaarlijkse rekeningen van andere steden, het schrijven van brieven, contact met technisch personeel (vb. wisselaars), contact met het eigen stedelijke per-

14 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief: Stadsrekening 1452-1453, f. 36 v.

soneel wanneer dit in een andere stad verbleef (tijdens proces of politieke onderhandelingen). Tot de administratieve uitgaven kunnen ook de talloze contacten met het oog op het verzamelen van alle soorten informatie en nieuwsberichten over de andere steden gerekend worden. Tot slot zijn er nog de militaire contacten (contact met verschillende kapiteins te lande). Het respectieve aantal elementen van deze vier categorieën werd in onderstaande grafiek weergegeven. Het is duidelijk dat de politieke verplaatsingen de belangrijkste plaats innamen. Ander opvallend feit is dat de laatste vijf jaar, tijdens de Vlaamse opstand, de contacten exponentieel toenamen. Enkel het aantal verplaatsingen naar een juridische instelling ging achteruit. Maar politieke (onderhandelingen met de andere steden), administratieve (informatie vergaren over militaire ontwikkelingen, de toestand in andere steden, informatie over Maximiliaan van Oostenrijk, enz.) en militaire verplaatsingen namen fors toe. Dit kwantitatief verschil toont dat deze periode er een was van grote inzet, stedelijke samenwerking en politieke instabiliteit.

Grafiek 1 Uitgaven van de stad voor boden volgens categorie per periode

In bovenstaande classificatie van de vier deelgroepen valt de belangrijkste categorie uit de boot, namelijk de economische verplaatsingen. Het is moeilijk om dit als een apart motief te beschouwen omdat het een van de leidmotieven was bij alle categorieën. Vele contacten hadden als doel het bepleiten van een gunstige economische situatie. Dit werd zowel tijdens de representatieve vergaderingen als via de juridische weg verdedigd. Daarenboven zien we ook een groot aantal verplaatsingen ter controle en onderhoud van de economische transportinfrastructuur (onderhouden van de land- en waterwegen, enz.). Wat wel opvalt, is dat contacten met internationale handelaars of met andere Europese handelssteden hier amper voorkomen. Enkel in de periode van de Gentse opstand, toen de Hanze Vlaanderen verlaten had, zien we, als reactie en in een poging de Hanzekooplieden terug te halen, verschillende zendingen naar de ouderlingen van de Hanze in Lübeck, Deventer, Utrecht, enz. Hoe kunnen we nu verklaren dat er in de bodelijsten van een stad als Brugge, voor wie de internationale handel cruciaal was, geen contacten met bijvoorbeeld de Noord-Italiaanse steden vermeld staan? Het lijkt onwaarschijnlijk dat Brugge hier totaal geen inspanningen voor deed. Daarom moest er een ander informatienetwerk zijn waarvan de stad ook gebruik kon maken. Hoog tijd dus om dieper in te gaan op het informatienetwerk van de kooplieden.

HET ECONOMISCHE NETWERK: DE HANDELAARS

Voor de handelaars was informatie over hun handelspartner cruciaal. Om hun concurrent een stap voor te zijn, investeerden ze in snelle informatiewegen met de handelsstrecken. De handelaars waren geïnteresseerd in alle mogelijke informatie. Dit ging van prijsstijgingen, muntprizen tot militaire gebeurtenissen of zelfs overstromingen. Alles wat invloed kon hebben op hun handelsactiviteiten en de prijzen kon doen schommelen, was van belang.¹⁵ Hiervoor ontwikkelden ze hun eigen soort briefverkeer. De in-

15 J. HAYEZ, 'Avviso, informazione, novella, nuova: la notion de l'information dans les correspondances marchandes toscanes vers 1400', in: C. GAUVARD en M. HEBERT (red.), *Information et société*, 113-133.

formatiestroom was hier meer permanent en minder afhankelijk van intern-politieke gebeurtenissen, zoals dat bij de stad het geval was. Bekende voorbeelden zijn het Datini-netwerk of de brieven van de Cely-familie. Om het brievenverkeer van de Brugse kooplieden van dichtbij te bekijken zal een andere goed bewaarde brievenreeks besproken worden, namelijk deze van waarschijnlijk de bekendste Hanzekoopman in Brugge, Hildebrand Veckinhusen. Zijn briefwisseling is niet alleen goed bewaard maar ook grotendeels uitgegeven.¹⁶ Hierdoor kan een reconstructie gemaakt worden van met wie, hoeveel en op welk manier de correspondentie van deze koopman verliep.¹⁷

Hildebrand, die vooral de eerste helft van de vijftiende eeuw actief was, verbleef lange tijd in Brugge. Van hieruit schreef en ontving hij brieven uit vele streken. Vooral zijn broer Sivert te Keulen was een vaste correspondent, maar hij kreeg ook brieven uit Gdansk, Lübeck, Frankfurt, Hamburg, Riga, enz. Voor een koopman als Hildebrand die zich op permanente basis vestigde in een Hanzestad was het ook noodzakelijk een beroep te kunnen doen op een permanente informatiestroom. Dit permanente karakter, namelijk het voortdurend rondlopen van boden, valt zeer duidelijk op. Vele brieven eindigen met noties als *Item scrive my rekenscap mit den ersten. Ik wel ju, off Got wel, ok al dink scriven by deme ersten loper de van hir ghet*¹⁸ of *scrivet my ein antworde hirvan myt den ersten*.¹⁹ Noties als 'de eerste loper die van hier vertrekt' wijzen erop dat er continu meerdere boden aan het werk moeten zijn geweest. Het waren ook enkel en alleen 'lopers'. Kortom, deze mensen hadden als enig doel het rondbrengen van brieven.²⁰ Omdat het meegeven

16 W. STIEDA, *Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*, Leipzig, 1921. Zie ook M. P. LESKINOV, *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmanns Veckinhusen*, Berlin, 1973, 560 p.

17 Over de correspondentie van Hildebrand Veckinhusen, zie: M. LINDEMANN, *Nachrichtenübermittlung durch Kaufmannsbrieve. Brief-*'*Zeitungen*'* in der Korrespondenz Hildebrand Veckinhusens (1398-1428)*, München, 1978, 116 p.

18 W. STIEDA, *Briefwechsel*, p. 164.

19 W. STIEDA, *Briefwechsel*, p. 41.

20 Dit in tegenstelling tot de zogenaamde 'sendeboden' die een diplomatieke rol bleedden bij de Hanze. Ook zij droegen documenten allerhande rond, maar dan voornamelijk over de Hanzevergaderingen. Zie bijvoorbeeld de 'brief van verbande'

van brieven met de reizende handelaars te weinig zekerheid bood voor een continu heen en weer gereis, werd een dergelijk bodenetwerk opgericht en ingezet. Kortom, de Hanzekoopliden lieten het brievenverkeer niet aan het toeval over maar installeerden een uitgewerkt systeem dat de Europese Hanzesteden met elkaar verbond. De snelheid van dit netwerk kunnen we aantonen met een eenvoudig voorbeeld. Tideman Braekeveld kon in een brief van 21 mei 1417 al antwoorden op een brief die zijn broer geschreven had op 11 mei. De afstand Brugge-Lübeck werd dus in minder dan tien dagen afgelegd wat neerkomt op meer dan 75 km per dag.

Het Hanzenetwerk was dus naast een economische ruimte ook een uitgewerkt en relatief gesloten informatienetwerk. Een schematische voorstelling voor de streek in het noorden van Polen gaf als resultaat een web-vormig netwerk met enkele hoofdassen.²¹ Wie toegang had tot dit netwerk kreeg toegang tot heel veel waardevolle economische informatie. De inspanningen van Brugge om de Hanze terug naar Brugge te halen, werden reeds vermeld. Toen de Hanze Vlaanderen verliet, had Brugge namelijk ook geen toegang meer tot het hele netwerk en dus de rijke bron aan informatie uit heel Europa. Naast het verlies van de handelsactiviteiten was dit dus een belangrijk bijkomend nadeel voor de stad en voor de overige handelaars in de stad.

Ook voor particuliere handelaars was het al dan niet opgenomen worden in het Hanzenetwerk van heel groot belang. Vertrouwen hebben en vertrouwen tonen in de handelspartner was cruciaal en indien de Hanzekoopliden met iemand zaken wilden doen en deze het vertrouwen gaven, was een van de eerste stappen om dit te tonen, de actieve integratie in het informatienetwerk. Volgend fragment is daar een goed voorbeeld van. Op 8 juli 1410 schreef

van Brugge van 4 juni 1457: *bi den lettren van recessie die onlancx ter dachvaert van Lubic vermerent zijn ender overbrocht bij onze zeere gheminde meester Pauwels van Overtwelt, Philips metten Eye ende meester Donase de Beer, onzen zendeboden ende parcareurs die uter name van ons ter laester dachvaert ghehouden te Lubic gheweist hebben.* BRUGGE, Rijksarchief, Brugse Vrije: Oorkonden, nr. 382.

21 E. ROTTER, 'Die Organisation des Briefverkehrs beim Deutschen Orden', in: W. LOTZ (red.), *Deutsche Postgeschichte. Essays und Bilder*, Berlijn, 1989, p. 27.

Sivert aan zijn broer Hildebrand dat hij zijn vertrouwen diende te tonen aan Peter Karbow, die deelnam aan de Venetiaanse handelsmissie, en wel op deze manier:

Item, leyve bruder, nemet dey Venedyessche selscap to herten also gy best kunnen wand dar leget uns dye vorderfane mynesdels ummer und Peter moget sere, dat gy eme nicht by allen loperen, dey van Brugge ut to Venedyen wart teyn, al tydynghe scryven van crude und wercke und van allerleye kopenscap und van allerleye nye tydynghe und gude und my duncket, dat kunde ju nicht vele schaden na deme dat Peter eyne wyllen darinne hevet und ok mochtet uns grot profyt inbrengen und dat were Peter ok eyn wylle und grot ere, dat hey ummer by allen loperen breyve hedde lyk andern luden und gy heylden al dey loper wol to vunde met cleynen dynge und rekend al breyve gelt und uncost der selscap und also doet ok Slyper hey geve oede ½ D. und hey rekend und scryvet dat al. Peter moget neyn dync mer men dat gy eme nicht scryven.²²

Hildebrand werd dus verzocht om voortdurend brieven te schrijven aan Peter. En dit met iedere loper die van Brugge tot Venetië trekt. Dit wijst er dus op dat er tussen Brugge en Venetië wel degelijk geregeld boden liepen (dus er werden geen stedelijke boden gezonden, maar wel boden van de handelaars). We zien ook duidelijk dat Peter actief moeite deed om in dit netwerk betrokken te worden. Het was zijn wil en grote eer om vele brieven te krijgen. Zo werd hij gezien als een van hen. Toegang tot informatie was dus een belangrijk criterium om als een volwaardig en – niet onbelangrijk – om als een te vertrouwen koopman beschouwd te worden. Peter mocht niet langer denken dat Hildebrand niet naar hem schreef. Kortom, iemand het vertrouwen schenken, gebeurde in eerste plaats door iemand informatie te geven.

HET INFORMELE NETWERK: DE MAREN EN HET GERUCHT

Er kwam niet enkel informatie de stad binnen door de stedelijke boden of de lopers van de handelaars, het gros van de informa-

22 W. STIEDA, *Briefwissel*, p. 37.

tie werd op een ongeïstitutionaliseerde manier vergaard. Dit gebeurde veelal, maar niet noodzakelijk, via het mondelinge netwerk. Nieuws kwam de stad binnen via reizigers, pelgrims, omwonenden, enz. Iedereen die uit een andere streek de stad binnenkwam werd gevraagd naar nieuws uit zijn/haar streek.²³ In dit deel zal bekeken worden hoe het stadsbestuur omging met dit informeel informatienetwerk. Enerzijds werden informeel nieuws en informatie verzameld. Anderzijds moest het netwerk gecontroleerd worden op 'roddels' die tegen het bestuur ingingen.

Talrijke boden werden naar een andere stad gezonden *omme zekere maren te vernemene*.²⁴ Vooral in de periode van de Gentse opstand (1449-1453) wilde het Brugse stadsbestuur op de hoogte zijn van wat er zich allemaal in de Arteveldestad afspeelde. De stadsrekening vermeldt dan ook de uitgave voor:

*diverschen booden ende accouten die in groote menichte binnen desen jare daghelicx ghezonden hebben ghezijn onderweghen Ghent ende al omme int landt te voet ende te perde bi daghen ende bi nachten omme secretelike te vernemene alle niemaren alzo wet van den volke van wapene van ons gheduchts heere ende van die van Ghent als van brande, rooven ende andere fortsen gheschiet bi den quaden lieden daghelijcx hier omtrent 23 lb. 5 s. 4 d. gr. ende van heimelike boden accouten die bi beveilne van mijnen heere den capetain ende de wet van desen stede ghendelike ghezijn ende ghelegghen hebben te Ghent binnen omme secretelike te vernemene van haerlieden upzetten, roeringhen, regementen ende uutloopinghen omme derof minen vorseide heere den capetain ende de wet te adverterne ende over te bringhene XI lb. IIIII s. VIII d. gr. comt tzamen zoot blijft bi den cedulen van den vorseide uutzende die dezen te hemlieden waers hebben XXXIIII lb. IX s. groten valent 413 lb. 8 s. paris.*²⁵

- 23 Zie A. FOX, 'Rumour, News and Popular Political Opinion in Elizabethan and Early Stuart England', in: *The Historical Journal*, 40 (1997), p. 597-620.
- 24 De verwijzingen zijn talrijk, bijvoorbeeld op 29 oktober 1451 werd Joris Veysse naar Gent gestuurd *omme zekere maren te vernemene*. Hij was vijf dagen onderweg. Zie BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1451-1452, f. 39 v.
- 25 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1452-1453, f. 41 r.

Er werden dus geregeld boden, zowel te voet als met paard, overdag als 's nachts, uitgestuurd om in het grootste geheim verschillende nieuwsfeiten te verzamelen zowel over de milities van Gent als deze van de hertog. Dit ging dus een stap verder dan het officieel brieven sturen tussen elkaar. Het was een geheim informatiesysteem dat gevoed werd door de informele berichten die de uitgezonden boden dienden te verzamelen en over te brengen aan het stadsbestuur van Brugge. Talrijke soortgelijke uitgaven wijzen op een veelvuldig gebruik.²⁶

Naast de boden die uitgestuurd werden in opdracht van het stadsbestuur, kwamen er ook enkele nieuwsbrengrers ('boden') spontaan nieuwsberichten brengen aan het stadsbestuur. In ruil kregen ze een kleine vergoeding. Een vergoeding werd betaald aan wie het stadsbestuur op de hoogte bracht van het overlijden van een poorter. Maar ook ander nieuws bereikte spontaan het stadsbestuur. Zo werd een persoon in 1487 betaald omdat hij nieuws bracht over de overwinning van de 'rebel' Louis II d'Orléans (de latere Franse koning Louis XII) op Charles VIII, de toenmalige koning van Frankrijk (in het kader van de zogenaamde *guerre folle*).²⁷ Opvallend, enkel goed nieuws werd aan het stadsbestuur meege-deeld en vergoed.

Het Brugse stadsbestuur gebruikte dus deze informele berichten om op de hoogte te blijven en zijn beleid op de actuele feiten te kunnen afstemmen. Maar dat mondelinge 'roddelcircuit' had niet enkel voordelen. Zo was het stadsbestuur op zijn hoede voor al te vrije interpretaties of nieuwsberichten die ingingen tegen het beleid van het stadsbestuur. De stedelijke overheid was uiterst waak-

26 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1419-1420, f. 106 r.: *Item ghegheven Gheeraerde Ruebs ende Janne Bertoen buerchmeesters van dat zij binnen desen jare uteghegheven hebben ende te coste ghehadt van vele hemelike boden bi hemlieden ghesonden buten slands omme eeneghe secrete zaken aengaende onsen gheduchten heere ende prinche ende zinen lande van Vlaendren, VII lb. VI s. VIII d., 155 lb.* Er zijn nog talrijke soortgelijke uitgaven te vinden in de verschillende stadsrekeningen.

27 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1487-1488, f. 165 r.: *Item betaelt den bode die de tijdinghe ende niemare brochte uut Bretaigne dat mijn heere van Orlyens victorie vercregen hadde jeghens den Franchousen.*

zaam voor woorden die wanorde of tweedracht in de stad en haar bestuur konden veroorzaken. Om deze reden was het in juni 1487 alle hens aan dek voor het Ieperse stadsbestuur. In Brugge werden geruchten verspreid die het stadsbestuur van Ieper konden schaden. Andries de Wale en Jan van Lichtervelde werden van Ieper naar Brugge gezonden

om te bevelene, remedierene ende wederstane de vremde quaeede ende quetselicke maren bi eeneghen quaetwillenden ghestrooyt ende ghedaen loopen ten laste van eenighen om tusschen den goeden lieden van deser stede discoord ende ghescil te maken ende ooc om de vorseide quaetwillende hadt moghelic gheweest tachterhalene ende doen corrigerene zodat anderen exemple hadde moghen wesen.²⁸

De gezanten dienden dus in Brugge te achterhalen wie nieuws verspreid had dat onenigheid onder het stadsbestuur had kunnen brengen. Indien de daders gevat werden, dienden deze op een exemplarische wijze gestraft te worden.

De spanning liep het hoogst op tijdens politiek onrustige periodes (opstanden, overlijden hertog, enz.). Maar ook in politiek rustiger perioden was er een continue vraag naar nieuws. Er werd vooral geïnformeerd naar de toestand van de hertog en zijn entourage. De hertog zelf had belangrijke informanten in zijn baljuws,²⁹ maar de steden dienden zelf continu boden naar de hertog te sturen. Dit deden ze regelmatig omdat ze er goed aan deden om de hertog te volgen. Zo konden ze pleiten bij de hertog of hertogin om naar de eigen stad te komen. Dit publieke vertoon was een vorm van legitimatie bij de bevolking van de hertogelijke macht, maar ook van het stadsbestuur. Bovendien was het de ideale gelegenheid voor de steden om hun eisen of ongenoegens aan de vorst kenbaar te

28 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Rekenkamers, 38711: Stadsrekening Ieper 1487, f. 35 v.

29 J. VAN ROMPAEY, *Het Grafelijk Baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, 701 p.

maken. Stedelijke boden volgden de hertogen dan ook overal.³⁰ Verschillende boden werden gezonden *omme te vernemene de comste van onzen gheduchten heere*.³¹ Maar ook naar de gezondheid, zijn militaire avonturen, en dergelijke werd gespeeld om toch maar van alles op de hoogte te zijn.³²

DE DRIE NETWERKEN EN HUN RELATIE

We hebben dus drie belangrijke informatienetwerken. Twee daarvan waren gebaseerd op boden die brieven rondbrachten (al dan niet met mondelinge uitleg). Het ene, stedelijke, was vooral gericht op een inter-stedelijk, eerder lokaal, netwerk. Het andere, economische, verbond de Europese handelssteden met elkaar. Hoe stonden deze netwerken nu in relatie tot elkaar? Kon het ene gebruik maken van het andere? Met andere woorden, indien de stad Brugge een brief naar bijvoorbeeld Venetië wou sturen, kon ze dan een beroep doen op het handelsnetwerk en is dit misschien de reden waarom de Europese handelssteden ontbreken in de stedelijke bodelijsten? Zolang we geen klaar en duidelijk voorbeeld vinden kunnen we dit moeilijk aantonen. Maar alleszins kunnen we wijzen op enkele belangrijke plaatsen waar allerhande informatie samenkwam. De belangrijkste plaats is hier misschien wel de stedelijke herberg. Dat was dé plaats waar zowel stedelijke boden als handelslieden met hun lopers elkaar konden ontmoeten. Ook reizigers, pelgrims en vele anderen kwamen in de herberg terecht. Met andere woorden, in de herberg kwamen de drie besproken netwerken samen, het politiek-administratieve, het economische en het mondelinge circuit van pelgrims, reizigers en allerhande geruchten. Herbergiers, vaak makelaars, behoorden

30 E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004, p. 42 en p. 112-113.

31 Bijvoorbeeld: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1454-1455, f. 39 v.

32 Zo werd Bernaerd van Scoonbeke in 1486 gezonden naar Ursel *omme te vernemene tijdinghen van onsen voorseide gheduchten heere den conijnc*. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1485-1486, f. 143 r. Jan van Sceipstale werd op 14 februari 1489 gestuurd naar Ieper *omme tijdinge ende waerachteghede te vernemene van den innemene van Sint Omaers*. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 216: Stadsrekeningen, 1488-1489, f. 123 r. De voorbeelden zijn legio.

dan ook tot de belangrijkste informatiedragers van een stad. Niet zelden konden ze dit vergaard 'kapitaal' (informatie, sociale netwerken) omzetten in reële politieke macht. Uit het onderzoek van Anke Greve over de Brugse makelaars in de 14^e en 15^e eeuw blijkt dat vele herbergiers veelal ook een schepen- of burgemeestersfunctie konden bemachtigen.³³ De stedelijke administratie hoefde dus maar naar de herberg te trekken om brieven mee te geven met de handelsboden naar de overige Europese steden. Ook hier blijkt weer hoe belangrijk het was voor Brugge dat de Hanze in Brugge verbleef. Zo stond het veel dichterbij vele andere Europese steden door middel van het Hanzenetwerk. Ook omgekeerd maakten de handelaars voor correspondentie dichterbij gebruik van het stedelijk netwerk.³⁴ Voor beide gold hetzelfde doel: de brief moest zijn bestemming bereiken!

BESLUIT

De laatmiddeleeuwse stad kon op verscheidene manieren aan informatie geraken. Ze had hiervoor een eigen, lokaal, politiek netwerk. Ze vormde een knooppunt van een Europees, economisch netwerk. En tot slot kwamen ook allerhande nieuwsberichten formeel de stad binnen. Een analyse van de stedelijke bodelijsten vertelt ons niet enkel wie de stad bezocht, zij is ook een verklikker van de buitenstedelijke politiek en de stedelijke ambities. Zij is daarenboven een middel om het stedelijke netwerk en zijn hiërarchie te definiëren.

De stadsboden werden uitgezonden wanneer de politieke zaak het vereiste. Handelsboden reisden daarentegen op een meer regelmatige basis. Dit laatste communicatienetwerk en het belang ervan bleef ook niet onopgemerkt bij Maximiliaan van Oostenrijk. Toen hij in 1489 besloot een postdienst op te richten die de verschillende streken van zijn rijk vlotter met elkaar zou verbinden, deed

33 A. GREVE, *Hansen, Hosteliers und Herbergen: Studien zum Aufenthalt hansischer Kaufleute in Brügge im 14. und 15. Jahrhundert*, UGent, 1999 (onuitgegeven doctoraatsverhandelin), 2 dln.

34 B. DOUMERC, *Par Dieu écrivez plus souvent! La lettre d'affaires à Venise à la fin du Moyen Age. La circulation des nouvelles au Moyen Age*, Parijs, 1994, p. 104-105

hij niet toevallig een beroep op de kennis, ervaring en vaardigheden van een Italiaanse koopliedenfamilie, de familie Tassis. De boden werden nu officiële *messagiers* en niet langer particuliere lopers. De officiële 'bescherming' van de staatsmacht opende de deuren voor een veiliger, sneller en betrouwbaarder postverkeer. Maar het jaar van de oprichting, 1489, is dus allesbehalve een begindatum voor het gestructureerde postsysteem want dit is gebaseerd op een veel langere traditie van internationaal (economisch) briefverkeer. Juist omdat dit netwerk zo belangrijk en potentieel drager was van belangrijke informatie, liet Maximiliaan dit in zijn staatsmacht integreren. Het vergemakkelijkte het bestuur en bracht zijn Europese steden dichter bij elkaar. Maar naast dit officiële netwerk bleven ook de steden hun stadsboden behouden. Net omdat dit brievenverkeer meer was dan louter een postdienst, maar een degelijke machtsfactor die een stad kennis, macht en sociaal kapitaal verschafte, waren de Vlaamse steden niet bereid dit zomaar op te geven. In de nieuwe tijden zou de tweedeling blijven bestaan tussen de stedelijke boden die op het lokale en regionale niveau actief waren en de staatsboden van Thurn en Taxis die de Europese streken met elkaar verbonden. Vandaag zien we ook, nu er veel snellere communicatiemiddelen bestaan, dat voor de overheden de waarde van het traditionele postsysteem verdwijnt. Men ziet het enkel nog als een kost en niet langer als een nut.

Kortom, de studie van het laatmiddeleeuwse communicatiesysteem is niet louter een onderzoek naar een postdienst, maar het vertelt ons iets over de stedelijke politiek, haar ambities en de relaties die ze onderhield. Verder onderzoek moet nog dieper ingaan op de relaties tussen de steden, het belang van het internationale handelsnetwerk op politiek vlak (vooral voor steden die zich minder op de internationale handel toeleghden) en de politieke waarde van een informeel informatienetwerk.

Hendrik Pulinx jr., Emmanuel van Speybrouck en Paulus de Cock: drie Brugse architecten en hun professionele bibliotheek*

Op 4 november 1787 verzocht het bestuur van de tekenacademie van Brugge haar leraar architectuur, Paulus de Cock, prenten en boeken aan te kopen bij de veilingen van de privé-bibliotheken van de twee overleden Brugse architecten Hendrick Pulinx en Emmanuel van Speybrouck.¹ Van Pulinx verwierf de academie een *bouck in folio Monuments érigés à la gloire de Louis Quinze* van Pierre Patte (Parijs 1767), bij de veiling Van Speybrouck kocht men *twee groote volum [sic] in folio* met als titel *Nouveau traité d'architecture, contenant les cinq ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés*.²

Dergelijke zeer waardevolle informatie over het bezit van en de interesse voor architectuurtraktaten en prentenboeken bleef te lang een voetnoot of een illustratieve indicatie in de historiografie van

* Deze studie maakt deel uit van een systematisch onderzoek van veilingcatalogi van Zuid-Nederlandse architecten en ingenieurs. Een eerste resultaat van een beperkt staal, voornamelijk Gentse catalogi, werd gepubliceerd in ons doctoraat: D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830*, K.U.Leuven, 2000, vol. I, p. 237-256 ('La présence de livres d'architecture français dans les Pays-Bas méridionaux'), vol. III, p. 93-151 ('Catalogues de bibliothèques d'architecture des architectes et ingénieurs belges: listes thématiques des "livres professionnels" et tableaux d'analyse'). Een samenvatting van een uitgebreider onderzoek vormde de basis van het luik 'De bibliotheek van de architect en de burgerlijk ingenieur' in de tentoonstelling *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd, 1750-1830* in de bibliotheek van de Campus Toegepaste Wetenschappen te Heverlee. Zie D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd, 1750-1830*, Leuven, 2003, p. 17-64 ('De bibliotheek van de ingenieur/architect'). Onze dank gaat hier in de eerste plaats naar prof. Jan Roegiers en prof. Chris Coppens (K.U.Leuven) en prof. Peter Fuhring (U. Nijmegen) die ons inwilden in de studie van bibliotheken. We zijn ook dank verschuldigd aan baron Emmanuel de Bethune voor het raadplegen van de Brugse veilingcatalogi in zijn collectie te Marke, en aan Ludo Vandamme voor zijn hulp in de Brugse Stadsbibliotheek De Biekerf.

1 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 3, resolutie van 4 november 1787.
2 P. NATIVELLE, *Nouveau traité d'architecture, contenant les cinq ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés*, Vignole, Palladio, P. de Lorme & Scamozzi, sur le principe desquels sont composés différents sujets, sur chacun de leurs ordres, enrichie de 125 planches, par le Sieur P. Nativelle, 2 vol., Parijs, 1729.

de Brugse academie³ of van de Brugse Verlichting.⁴ De beschikbaarheid van gedrukte traktaten en voorbeeldboeken, kortom van tekstuele en grafische professionele informatie voor de architect biedt immers een wezenlijke sleutel tot een betere kennis van het architecturale leven in de Zuidelijke Nederlanden,⁵ en verdient op zich – in het spoor van de boekwetenschap – een grondige en gedegen analyse. Het staat bovendien buiten kijf dat een dergelijke analyse een *conditio sine qua non* vormt voor elk interpretatief onderzoek dat peilt naar de mogelijke invloed van bijvoorbeeld Franse teksten en prenten op de lokale (Brugse) architectuur.

Toeval wil dat voor de vier actoren uit bovenstaande anekdote het boekenbezit valt te reconstrueren. Voor de architecten in kwestie werd een catalogus van hun collectie gedrukt ter aankondiging van de veiling⁶ na hun overlijden (van elk wordt een exemplaar

- 3 Bovengemelde informatie werd vermeld in A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie 1717-1881*, R.U.Gent, 1972 (onuitgegeven verhandeling), p. 95 (vermelde bronnen: *resolutieboeken*); A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus van architectuurtekeningen uit de Brugse academie 1757-1830*, I: *Begeleidende tekst bij de beredeneerde catalogus*, II: *Beredeneerde catalogus*, K.U. Leuven, 1995 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. D. Van de Vijver en K. De Jonge), deel I, p. 47-48, zonder bronvermelding; D. DENDOOVEN, 'Kunsthandel te Brugge in de achttiende eeuw', in: *Biekorf*, 98 (1998), p. 236-238, p. 236.
- 4 Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten: de reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd (1780-1794)*, Brussel, 1972 (Pro Civitate, historische uitgaven, reeks in-8°, 32), deel II, p. 216-221: 'Bijlage 22. Aard van het bibliotheekbezit van de Bruggelingen (1765-1795)'. Ook de bibliotheken van Pulinx en Van Speybrouck komen hierin kort aan bod (p. 218-219). Voor de collecties van Brugse schilders zie: D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes à Bruges au XVIIIe siècle: miroirs d'un goût changeant et matériaux pédagogiques?', in: S. RAUX (red.), *Collectionner dans les Flandres et la France du Nord au XVIIIe siècle*, Lille, 2005 (Coll. UL3, Travaux & Recherches), p. 107-123; J. MERTENS, 'De verkoop van roerende goederen uit de nalatenschap van de Brugse kunstschilder Joseph-Denis Odevaere (Brussel, 1834)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996), p. 180-186.
- 5 Voor een eerste toegang tot de Zuid-Nederlandse architectuur van de 18de eeuw met literatuurverwijzingen, zie bijvoorbeeld: D. VAN DE VIJVER, 'De architectuur van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik tijdens de lange 18de eeuw', in: *Rococo en neoclassicisme. Van De Munt tot Fort Napoleon*, Tiel, 2008 (De Standaard Architectuurbibliotheek, 1000 jaar architectuur in België), p. 7-18.
- 6 Een inventaris van de bewaarde gedrukte veilingcatalogi (1750-1810), samen met een studie over het veilen van bibliotheekcollecties in Brugge in de 18de eeuw: P. DE LAEY, 'Boekenveilingen in Brugge, 1750-1810: een repertorium van de gedrukte veilingcatalogi', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 142 (2005), p. 54-131. De boekhistorische context (drukkers, boekhandels en bibliotheken) van de late 18de eeuw wordt geschetst door A. VAN DEN ABEELE, 'Bibliotheken

bewaard in het archief van baron de Bethune te Marke);⁷ de resolutieboeken van de Brugse Academie en haar collectie zijn dankbare bronnen voor de aankooppolitiek van deze instelling. Samen bieden ze een consistent staal van beschikbare gedrukte kennis voor de toplaag van het architecturale leven in het Brugge van de tweede helft van de 18de eeuw: de stedelijke onderwijsinstelling, haar professor architectuur (De Cock), de directeur van Openbare Werken van Vlaanderen gevestigd te Brugge (Pulinx) en een succesrijke aannemer-architect (Van Speybrouck).

Na een voorstelling van de architecten en de onderwijsinstelling onderwerpen we de collecties aan een systematische analyse. Elementen als de herkomst van de boeken, de nationaliteit van de auteurs, de taal van de werken, de plaats van publicatie en de publicatiedatum worden op een systematische wijze onderzocht. Behalve een algemeen inzicht in de beschikbaarheid van professionele informatiedragers te Brugge, laat een dergelijke analyse ook toe om, in confrontatie tussen de collecties onderling, ons een be-

en boekenbedrijf in Brugge op het einde van de 18de eeuw. De wereld omheen Joseph Ignace van Praet (1724-1792)', in: L. VANDAMME (red.), *The Founding Fathers: het bibliotheeklandschap in Brugge omstreeks 1800*, Brugge, 2004, p. 9-26.

- 7 *Catalogue des livres, tableaux et estampes de feu monsieur Henri Pulinx, architecte & directeur des ouvrages de la province de Flandre, dont la vente se fera à l'hôtel-de-ville à Bruges, par le bâtonnier-juré Sr B. Verhulst, en argent courant, le 6 & 7 de novembre 1787, à 10 heures du matin & à 2 heures de relevée, sous la direction de Joseph van Praet & Fils, libraire, Brugge, Chez Joseph van Praet & Fils, imprimeur de la Ville & du Franc, 1787* (MARKE, *Bibliotheek de Bethune*); *Catalogue van eene schoone verzameling Latynsche, Fransche en Nederduytsche boeken, bestaende in Godsgeleerde, Regtsgeleerde, Philosophische, Natuerkundige, Medicynsche, Poëtische, Historische en Mengel-Werken, naergelaeten door wylen Manh. Franciscus Cortals, procureur en notaris 's lands van den Vryen, en door Sieur Emanuel van Speybrouck, timmerman en architect, alsook van verscheyde andere overledene; welcke publykelyk zullen verkogt worden door den Stokhouder Sieur B. Verhulst in het stad-huys tot Brugge op den 12, 13 en 14 november 1787, 's morgens ten 10 en 's naer-middags ten 2 uren, onder de directie van Joseph de Busscher en Cornelis de Moor, boekverkoopers, Brugge, By Joseph de Busscher en Corn. De Moor, boekdrukkers en boekverkoopers, 1787* (MARKE, *Bibliotheek de Bethune*, exemplaar met prijsannotaties); *Catalogue d'une belle collection de livres suivi d'un beau cabinet de tableaux; d'une riche collection d'estampes anciennes et modernes, en feuilles; porcelaines et autres objets curieux; délaissés par feu Monsieur Paul De Cock, en son vivant Peintre et Professeur principal de l'Académie de Peinture, d'Architecture, etc., de cette ville; et par feu Monsieur Hubert De Cock, Frère du précédent, marchand drapier, et amateur distingué, Brugge, Chez la veuve De Moor et fils, Imprimeur-Libraires, 1810* (MARKE, *Bibliotheek de Bethune*; GENT, *Universiteitsbibliotheek*, 229 M 35; ibidem, VC 1810, dec 17-21).

ter beeld te vormen van de eigenaar. In bijlage werd de bibliografie over de betrokken architecten opgenomen.

Bij deze voorafgaande beschouwingen dringt zich bovendien een methodologische waarschuwing op. Enerzijds beschikt men meestal over onvoldoende bronnenmateriaal om uit te maken of de veilingcatalogus samenvalt met de ganse bibliotheek – of de erfgenamen niet enkele werken voor zichzelf reserveerden bijvoorbeeld. Anderzijds is het steeds mogelijk dat de boekhandelaren en veilingmeesters voor de veiling in kwestie tevens uit andere fondsen putten. Anders gezegd: de inhoud van veilingcatalogi van een bepaalde collectie is dus waarschijnlijk een goede benadering van de historische collectie van de betreffende architect in kwestie, maar staat er niet noodzakelijk aan gelijk. We moeten dus uiterst zorgvuldig zijn bij de interpretatie van dergelijke resultaten. Als we ons in de analyse bewust toespitsen op de professionele literatuur, lijkt dit op het eerste gezicht een veilige aanname. Toch blijft ook hier voorzichtigheid bij interpretatie aangewezen. Gespecialiseerde veilingen boden de veilingmeester immers mogelijk de gelegenheid specifieke vakliteratuur uit hun stock van de hand te doen aan een gericht doelpublik.

Ook de kwantitatieve analyse (met inbegrip van de rubricering van de werken in categorieën) is eigenlijk minder eenduidig dan men op eerste gezicht zou vermoeden; vooral de eenduidige identificatie van de werken stelt vaak een probleem.⁸ De cijfers en verhoudingen dienen dan ook in de eerste plaats als indicatief te worden beschouwd.

DRIE ARCHITECTEN EN DE VEILINGCATALOGI VAN HUN BIBLIOTHEEK

In november 1787 werden zowel de boekencollectie van Pulinx als deze van Van Speybrouck openbaar geveild op het stadhuis van Brugge door stokhouder B. Verhulst, en dit van 10 uur 's morgens tot 2 uur in de namiddag. De veiling van de nalatenschap van

8 Als voornaamste hulpinstrument geldt momenteel: N. SAVAGE e.a., *Early Printed Books 1478-1840, Catalogue of the British Architectural Library Early Imprints Collection*, 5 vol., Londen, Melbourne, München en New Jersey, 1994-2003.

Pulinx had plaats op 6 en 7 november. Ze stond onder leiding van boekhandelaar Joseph van Praet en zonen⁹ en omvatte zowel boeken, schilderijen als prenten. De bibliotheek van *timmerman en architect* Van Speybrouck werd geveild samen met *eene schoone verzaemeling Latynsche, Fransche en Nederduytsche boeken, bestaende in Godsgelerde, Regtsgeleerde, Philosophische, Natuerkundige, Medicynsche, Poëtische, Historische en Mengel-Werken, naergelaeten door wylen Manh. Franciscus Cortals, procureur en notaris 's lands van den Vryen en van verscheyde andere overledene*. Ze vond plaats op 12, 13 en 14 november onder leiding van *boekverkopers* Joseph de Busscher¹⁰ en Cornelis de Moor.¹¹ De *schoone verzaemeling van*

- 9 Joseph-Ignace Van Praet (1724-1792) was actief te Brugge van 1762 tot 1792. Zie: B. DESMAELE, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas au XVIIIe siècle: un premier relevé', in: *Archives et bibliothèques de Belgique – Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 56: 1-4 (1985), p. 295-320, p. 305; A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928, p. 61; A. VAN DEN ABEELE, 'De drukkersfamilie De Busscher', in: *Biekorf*, 82 (1982), p. 129-133, p. 129, 132; A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/brug_drukkers_18.htm, '53. Van Praet' ('Hoogtepunten van de Brugse boekdrukkunst', in: *Tijdschrift Vlaanderen*, 252 (1994), p. 143-148); A. VAN DEN ABEELE, 'Drukker Joseph Van Praet in de Kuipersstraat', in: *Biekorf*, 95 (1995), p. 196-211; A. VAN DEN ABEELE, *De Brugse drukker-uitgever Joseph Van Praet (1724-1792) en zijn tijd*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/van_praet_ks.htm (met proeve van bibliografie); P. BERGMANS, 'Van Praet, J.B.B.', in: *Biographie nationale*, Dl. 18, Brussel, 1904-1905, kol. 154-163; J. VANDAMME, *Het bibliotheekwezen in Brugge voor 1920*, Brugge, 1971, p. 91-92; P. BERGMANS, 'L'imprimeur-libraire brugeois Joseph-Ignace Van Praet', in: *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, (1904), p. 230-270.
- 10 Joseph De Busscher (1741-1826), actief van 1770 tot 1795. B. DESMAELE, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas', p. 304; A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, p. 61; A. VAN DEN ABEELE, 'De drukkersfamilie De Busscher'; A. DEWITTE, 'Oriëntatie van de lectuur te Brugge 1780: een veulingscatalogoog van Joseph De Busscher', in: *Biekorf*, XCI (1991), p. 360-362; A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/brug_drukkers_18.htm, '55. De Busscher'; A. VIAENE, 'De Brugse drukkersfamilie De Busscher', in: *Biekorf*, 63 (1962), p. 33-40; A. VAN DEN ABEELE, 'Joseph De Busscher, drukker, boekhandelaar en antiquaar', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. 12, Brussel, 1987, kol. 127-131; A. VAN DEN ABEELE, 'Drukker Joseph De Busscher: een bijkomende situering', in: *Biekorf*, 99 (1999), p. 544-545; J. DE SAINT-GENOIS, 'Notice biographique sur M. Guillaume De Busscher, imprimeur', in: *Messenger des sciences historiques*, (1852), p. 245; A. VAN DER MEERSCH, 'Guillaume-Joseph De Busscher', in: *Biographie nationale*, Dl. 4, Brussel, 1874, kol. 852-855.
- 11 Corneille-François De Moor (?-1799), actief van 1764 tot 1799. B. DESMAELE, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas', p. 304; A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, p. 61; A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, http://user.online.be/~sk001007/AndriesVandenAbeele/brug_drukkers_18.htm, '5.4. De Moor'.

schilderyen, door verschyde meesters, als ook eenige teekeningen, printen, naergelaeten door sieur Emanuel van Speybrouck, architect werd samen met deze van kunstschilder Jacobus de Smit (1725-1787) geveild op diezelfde 14 november. De catalogus van deze laatste veiling werd gedrukt bij de genoemde boekverkopers, maar het gebeuren zelf stond onder leiding van Paulus de Cock.¹² Als intervenant bij een deel van de verkoop van de collectie van Van Speybrouck was De Cock dus goed geplaatst om de waarde van de collectie in te schatten en enkele werken voor de academie te verwerven.

De nalatenschap van de gebroeders de Cock werd in 1810 op een niet nader gekende datum geveild, de catalogus werd gedrukt bij weduwe De Moor en zonen, die waarschijnlijk ook de veiling leidden. De collectie omvatte zowel *une belle collection de livres suivie d'un beau cabinet de tableaux, une riche collection d'estampes anciennes et modernes, en feuilles als porcelaines et autres objets curieux*.

De beschouwde veilingcatalogi overspannen de periode 1768-1810, maar aangezien de collectie De Cock geen enkele negentiende-eeuwse druk bevat – 1794 is het jaar van het recentste architectuurboek in deze veilingcatalogus – blijven we in feite in de Oostenrijkse tijd.

Een korte biografische schets van deze architecten laat toe dit beperkte, maar geografisch consistente staal, nader te plaatsen. Ze onderlijnt de grote diversiteit in professionele carrière van de vermelde architecten: een leraar architectuur aan de Academie, een directeur van provinciale werken en een aannemer metsel- en timmerwerken. Toch betreft het telkens een vertegenwoordiger van de intellectuele en commerciële architecturale elite van de stad Brugge, zelfs van de Staten van Vlaanderen.

Hendrik Pulinx de jonge (Brugge 1724-1787)¹³ was de zoon van de beeldhouwer en architect Hendrik Pulinx de oude (1698-1781), die

12 Voor andere voorbeelden van Brugse Academieleraars die optraden als veilingmeesters (De Visch, Garemiijn) zie D. DENDOOVEN, 'Kunsthandel te Brugge'. Voor de collecties van de directeurs van de Brugse Academie zie: D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes'.

13 Voor literatuur i.v.m. Pulinx jr., evenals voor Pulinx sr., Van Speybrouck en De Cock, zie de bijlage.

onder andere sinds 1720 de Brugse stadswerken onder zijn hoede had.¹⁴ Pieter (Franciscus) Le Doulx de jonge (1730-1807)¹⁵ vermeldt in zijn studie over Brugse kunstenaars de Franse vorming van ingenieur-architect Hendrik junior in een notitie over diens vader:

Sijnen sone Henricus Pulinx, hadde de teeckenkonste geleerd bij sijnen vader, en begonde het penceel wel te handelen, om daer van eenen man te maecken van bequaemheyd. Vermits hij veel geest hadde, heeft sijnen vader hem gesonden naer Parijs, alwaer hij heeft geleerd in de volmaectheijd de bauwkonste en geometrie. Naer Brugghe wederom gekomen sijnde, weird hij gebruyckt als bouwmeester en ingenieur in verscheijde wercken [...].¹⁶

- 14 Zie: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98; O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 70; M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx, sculpteur brugeois, 1698-1781', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 73 (1930), p. 7; E. DHANENS, 'Hendrik Pulinx (1698-1781)', in: *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw, 17 juli - 31 augustus 1955, catalogus*, tent. cat., Brugge, 1955, p. 69-88, p. 73; A. VIAENE, 'Tekenswerk van Hendrik Pulinx, 1725-1741', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 106-110, p. 108; L. DEVLIEGHER, 'Pulinx senior, Hendrik, beeldhouwer, architect, keramist', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1966, Dl. 2, kol. 711-715, kol. 712; *Hendrik Pulinx (1698-1781): wandelbrochure*, Brugge, 1981, p. 8. Le Doulx noemde deze functie *oversiender van de stadswercken* (BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98), net zoals Hendrik Pulinx zelf op het plan van 1723 (A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen bewaard op het stadsarchief van Brugge*, Brugge, 1972 (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 2), p. 12, cat. n. 13: 'Kaart van de nieuwe steenweg van Brugge naar Blankenberge, door Hendrik Pulinx volgens de opmeting van landmeter Fr. Verplancke, Ongedateerd [ca. 1723]'), van 1737 (A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 60-61, cat. n. 214: 'Plan van het waterpeil tussen het Minnewater en de Kom te Brugge, door Hendrik Pulinx, 1737'), van 1746 (A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 30, cat. n. 75: 'Plan van de vaart te Damme, 1746') en van 1749 (L. DEVLIEGHER, 'Het nieuwe transeptvenster in de Sint-Salvatorskerk te Brugge (1749)', in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen - Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 15 (1964), p. 53-59, p. 55). Volgens Elisabeth Dhanens noemde Pulinx sr. zichzelf in 1725 tevens *Bouw-meester van stadts werken* (E. DHANENS, 'Hendrik Pulinx', p. 73).
- 15 Voor Le Doulx, zie bijvoorbeeld: F.-V. GOETHALS, *Histoire des lettres, des sciences et des arts, en Belgique et dans les pays limitrophes*, Dl. 1, Brussel, 1840, p. 429-431 ('Le Doulx'); T. VERSCHAFFEL, *Historici in de Oostenrijkse Nederlanden (1751-1794): proeve van repertorium*, Brussel, 1996 (Facultés universitaires Saint-Louis. Studiecetrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde, Cahier, 15), p. 65 ('Pierre Franciscus Le Doulx sr. [1698-1773], Pieter [Franciscus] Le Doulx jr. [1730-1807]').
- 16 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98-99 ('Henricus Pulinx'), p. 98. De vermelding van zijn Franse vorming werd hernomen in de volgende biografische notities van de zoon Hendrik Pulinx: O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes*

Spijtig genoeg geeft Le Doulx geen enkel ander detail over die studiereis en laat hij in het bijzonder na om de verschillende fases in de opleiding van Pulinx chronologisch te situeren. Andere biografen dateren Pulinx zijn terugkeer te Brugge in 1749;¹⁷ sommigen vermelden ook een studieverblijf te Brussel, maar dit wordt niet nader chronologisch geplaast.¹⁸

De veilingcatalogus duidt Hendrik Pulinx jr. als *architecte & directeur des ouvrages de la province de Flandre*. In de jaren 1750 werd Pulinx de jonge inderdaad aangeworven in de administratie voor openbare werken van de Staten van Vlaanderen als

*directeur van alle de zee ende andere wercken, soo van ende ontrent de haven van Ostende als van de gone van Nieupoort, alsmede de gone in het district van Camerlinx, de gone aen ende ontrent het Sas van Slijckens, de vaert van Ostende naer Brugghe, de gone van de calsjedewegh van Blanckenberghe, de gone in den grooten com van Brugghe ende de wercken streckende van de Minnebrugghe binnen de stadt Brugghe langst de vaert tot aen het district van Ghendt.*¹⁹

Deze administratie werd in het leven geroepen na de ernstige politieke crisis van de Staten van Vlaanderen die in het midden

brugeois, p. 67-71, p. 70 (*Son fils, Henri Pulinx avait appris le dessin de son père, et commença même à peindre avec quelque talent, car c'était un homme de beaucoup de moyens. Son père l'ayant envoyé à Paris, il s'y adonna presque exclusivement à l'architecture, et après un certain temps, étant revenu à Bruges, il déploya de grandes connaissances dans plusieurs ouvrages dont on le chargea, ...*); M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx', p. 7 (*un voyage d'étude à Bruxelles et à Paris*); D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulinx, Pullincks, Pulling), Hendrik, d.A. ...Hendrik, d.J.', in: THIEME en BECKER, *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Dl. 27, 1933, p. 459-460, p. 460 (*Stud. in Paris Architektur*); L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior, Hendrik', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. 2, Brussel 1966, kol. 710-711, kol. 710; P. LENDERS, 'De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 245-255, p. 245 (*Te Parijs had de zoon (1724-1787) op kosten van zijn vader enkele jaren kunstopleiding genoten: de jongen was begaafd voor schilderkunst en houtsnijden*).

- 17 O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois*, p. 67-71, p. 70; M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx', p. 10; D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulinx, Pullincks, Pulling), Hendrik', p. 460; L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior', kol. 710; P. LENDERS, 'De laatste levensjaren', p. 245.
- 18 Het studieverblijf van Pulinx te Brussel wordt vermeld in M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx', p. 7 (*un voyage d'étude à Bruxelles et à Paris*); L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior', kol. 710.
- 19 L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior', kol. 711.

van de 18de eeuw uitbrak naar aanleiding van het wanbeleid van de Deputatie inzake waterwegen – vermelden we het geval van de verdieping van het kanaal Brugge-Gent, het graven van de Coupures in de steden Gent en Brugge (1751-1752) en in het bijzonder de instorting van de zeesluizen te Slijkens bij Oostende (augustus 1752) en van een sluis bij de Dampoort in Brugge (september 1752).²⁰ Voor openbare werken had ze als gevolg de creatie van een dienst die onafhankelijk opereerde van de fiscus (wet van 18 oktober 1755). Deze dienst telde twee hoge functionarissen: een directeur van de werken in het kwartier van Gent, tevens directeur-generaal voor de hele provincie, en een directeur voor het kwartier van Brugge en het Vrije. Te Gent werd Ignace-Balthazar Malfeson (1710-1786) benoemd als directeur van Openbare Werken. Onder zijn bevoegdheid viel het bekken van de Schelde en de Leie – voor zover dit niet aan de kasselrijen toebehoorde – alsmede steenwegen en openbare gebouwen. Te Brugge werd Hendrik Pulinx de jonge aangesteld. Zoals vermeld, viel hem het onderhoud van de havens van Oostende en Nieuwpoort, van de steenweg naar Blankenberge, van de haven van Brugge, van het kanaal Brugge-Gent (tot Aalter) en van de kust in de regio die afhing van de Staten van Vlaanderen toe. Zijn ploeg bestond uit een sluiswachter te Slijkens, die tevens directeur van de maritieme werken te Oostende en intendant van het provinciale magazijn was, enkele barrièrewachters en een sluiswachter te Oostende. Tot de taken van de nieuwe directeurs hoorde ook het in kaart brengen van de openbare gebouwen, havens en sluisen.²¹ Pulinx trad ook op als architect. Zo is waarschijnlijk het ontwerp van het Gentse Provinciaal Correctiehuis van de Staten van Vlaanderen aan de Coupure te Gent (1772-1774) van zijn hand, en werkte hij aan de restauratie van de Gentse jezuïetenkerk.²²

20 P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw: Bijdrage tot de geschiedenis der Aufklärung in België*, Brussel, 1956 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling, 25), p. 17-27 ('De Aanleiding tot het Conflict') en p. 358-359.

21 P. LENDERS, *De politieke crisis*, p. 232-237 ('E. Organisatie van de Dienst der Openbare Werken'), vooral p. 232-233 en 235.

22 T. LENAERTS, 'Broeder Hoeymaker en de Gentse collegekerk', in: J. DE BLOCK (red.), *400 jaar Jezuïetencollege te Gent*, Brussel, 1992, p. 63-70, p. 70; D. VAN DE

De *timmermanen architect* Emmanuel van Speybrouck (Speybouck-Coutteau) was zeer actief als aannemer. Zo bouwde hij in 1764 het ambachtshuis van de timmerlui (Steenstraat 38). Van 1775 tot 1788 leidde hij ook de bouw van de kerk van de Duinenabdij te Brugge.²³ De frontgevel van deze kerk is gebaseerd op deze van de Sint-Salvatorskerk van Harelbeke van Laurent-Benoît Dewez (1731-1812). Zoals het sterk aan Dewez schatplichtige ontwerp voor de nieuwbouw die de Waterhalle op de oostzijde van de Grote Markt (1788 en volgende) verving, is waarschijnlijk ook dit ontwerp van de hand van Dewez' leerling, Dumortier,²⁴ wiens naam voorkomt in de rekeningen van de Duinenabdij. Een zekere Emmanuel van Speybrouck komt voor bij de eed van de Brugse timmerlieden in de jaren 1724, 1736, 1739-1740, 1756-1757, 1762-1772 en 1782-1785, meestal als 'vinder', maar ook tweemaal als 'gouverneur' (1739, 1757) en zelfs viermaal als 'deken' (1762, 1764, 1765, 1785). Gedurende de ganse 18de eeuw was de familie Van Speybrouck –

VIJVER, 'Architectuur in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik ca. 1760-1794', in: *18de-eeuwse architectuur in België. Laatbarok – rococo – neoclassicisme*, Brussel, 1998, p. 127-168, p. 154; D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 125-129 ('cat. n. 43. Het provinciale correctiehuis te Gent').

- 23 Voor de kerk van de abdij Ten Duinen te Brugge, zie bijvoorbeeld: L. DEVLIEGHER, *Beeld van het kunstbezit: inleiding tot een inventarisatie*, Tielt-Den Haag, 1965 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 1), p. 60-62 n. 59, p. 62; L. DEVLIEGHER, *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen (1950-1975)*, Brugge, 1975, p. 124-128; T. DEJAEGERE, 'De bouwgeschiedenis van de Duinenabdij te Brugge', in: A. DENAUX en E. VANDEN BERGHE (red.), *De Duinenabdij (1627-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/Gebouwen/Kunstpatrimonium*, Tielt 1984, p. 93, 97-98; B. BEERNAERT, 'Abdij Ten Duinen in Brugge: de onvoltooide droom van abt Bernard Campmans. Den historische monumentenbeschrijving', in: L. BUSINE en L. VANDAMME (red.), *Besloten wereld. Open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tielt, 2002, p. 41-42.
- 24 D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges*, Dl. 1, p. 414-415. Voor dit bouwwerk, zie ook: L. DEVLIEGHER, *Het Provinciaal Hof te Brugge*, Brugge, 1976, p. 25-46 ('Geschiedenis en beschrijving van het gebouw'), p. 25; B. DEWITTE, *De stedenbouw te Brugge onder Jozef II (1780-90)*, K.U. Leuven, 1983 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), p. 100-123, p. 100-123 ('Waterhalle'); B. DEWITTE, 'De afbraak van de Waterhalle te Brugge (1787-1789)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 122 (1985), p. 209-229; L. DEVLIEGHER, *Van Waterhalle tot Provinciaal Hof*, Brugge, 1994, p. 19-20, 41-46; L. DEVLIEGHER, 'Het Provinciaal Hof te Brugge', in: *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47: 186 (1993), p. 5-47. Dumortier wordt vermeld als leerling van Dewez door Immerzeel (J. IMMERZEEL, *De levens en werken der Hollandse en Vlaamse kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, Amsterdam, 1842-1843, Dl. 1, p. 180-181 ('Dewez')).

met de andere leden Domijn, Dominicus, Jacob, Jacob de Jonge, Joseph, Joseph de Jonge, Joseph filius Dominicus en Joseph filius Emmanuel – trouwens vrij actief in het bestuur van dit ambacht.²⁵ Als deken van de timmerlui was Emmanuel tevens de *swaerden* van de *XIII smalle neringen*, en stond hij aldus aan het hoofd van de metselaars, tegeldekkers, loodgieters, huisschilders, glazeniers, zadelmakers, pottenbakkers, rijtuigmakers, boogmakers, touwslagers, kuipers en draaiers.²⁶

In 1810 werden de boeken uit de nalatenschap van Paulus de Cock en zijn broer, *marchand drapier et amateur distingué*, Hubert de Cock openbaar geveild.²⁷ De schilder en architect Paulus de Cock (1724-1801) studeerde tekenen en architectuur aan de Brugse Academie; in 1741 behaalde hij de eerste prijs architectuur, waarna hij zich vervolmaakte in de schilderkunst in het atelier van Matthias de Visch (1702-1765). Tijdens zijn vorming reisde hij in 1758 naar Parijs, vervolgens vestigde hij zich te Valenciennes. Bij zijn terugkeer te Brugge werd hij 'onder-professor' architectuur aan de Academie van Matthias de Visch, waar hij in 1775 professor *principael* werd, m.a.w. als één van de directeurs van de Academie, een post die hij tot het einde van zijn dagen bekleedde.²⁸ Zijn architecturale activiteiten zijn zeer slecht gekend: enkel een tekening van een Chinees paviljoen voor het kasteel van Tervuren werd

25 A. VANDEWALLE m.m.v. J. DE GROOTE, J. D'HONDT en P. VANDERMEERSCH, *Brugse ambachten in documenten: de schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985 (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 16), p. 87-137 ('Timmerlieden'), passim.

26 Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, Dl. 1, p. 59, 60.

27 *Catalogus De Cock 1810*. Voor deze catalogus, zie ook A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*, Dl. 1, p. 109-110 en D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes', p. 119-123.

28 A. SCHOUTEET, *Inventaris van het archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brugge (1717-1892)*, Brugge, 1958, p. 10; A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 87-99; W. LE LOUP, *Academia 18^e & 19^e eeuw, Bogardenkapel 24 april - 18 mei 1991*, [Brugge, 1991]. Volgens Danlos bleef hij maar directeur tot 1790 (J.C. DANLOS, *De Brugse Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1987, p. 30-31).

gepubliceerd;²⁹ de Stedelijke Musea van Brugge bezitten nog een architecturaal capriccio van zijn hand.³⁰

DE BRUGSE ACADEMIE EN HAAR BOEKEN- EN PRENTENBEZIT

Brugge kende als één van de eerste steden van de Zuidelijke Nederlanden, na Antwerpen (1663)³¹ en Brussel (1711/1764),³² de

- 29 C. LEMAIRE, 'IV.9 Paul de Cock, "Chinees huysen", Brussel, verz. D. Coekelberghs', in: *Karel Alexander van Lotharingen: gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, tent. cat., Brussel, 1987, p. 259.
- 30 BRUGGE, *Groeningemuseum*, Inventarisnr. 409. H. PAUWELS, *Groeningemuseum. Catalogus*, Brugge, 1960, p. 159, cat. n. 173.
- 31 Voor de Antwerpse Academie, zie bijvoorbeeld: J.C.E. baron VAN ERTBORN, *Recherches historiques sur l'académie d'Anvers, les peintres, sculpteurs, graveurs et architectes qu'elle a produits, avec quelques réflexions sur le coloris de l'école flamande*, Luik, 1817; J.-B. VAN DER STRAELEN, *Jaerboek der vermaerde en kunstryke gilde van Sint-Lucas binnen de stad Antwerpen behelzende de gedenkweerdigste geschiedenissen in dit genootschap voorgevallen sedert het jaer 1434 tot het jaer 1795 mitsgaders van de Koninklijke Academie sedert hare afscheiding van Sint Lucas Gilde tot hare overvoering naer het klooster der minderbroeders byeenvergaderd zoo uyt de archieven der zelve gilde als uyt andere geloofweerdige bewysschriften, in orde gesteld en met verscheidene aenteekeningen opgehelderd door...*, Antwerpen, 1855; P. GÉNARD, 'La monnaie à Anvers', in: *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, 30: 5 (1874), p. 5-170, p. 166; F. DONNET en P. ROLLAND, 'L'influence artistique d'Anvers au XVIIIe siècle', in: *Handelingen van de Koninklijke Akademie voor Archeologie van België*, V^e sér., 75: 5 (1929), p. 5-52; J. DE BEER, 'Les médailles de l'académie des beaux-arts à Anvers', in: *Revue belge numismatique et de sigillographie*, 84 (1932), p. 77-112; P. ROLLAND, 'Inventaris op het Archief van het Oud Sint-Lucasgild en van de Oud Koninklijke Academie van Antwerpen', in: *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, 15 (1939), p. 42-101; F. CLIJMANS en J. WAPPERS, *De Antwerpse academie*, s.l. [Antwerpen], 1941; G.-A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën van beeldende kunsten*, Leuven, 1941 (Keurreeks van het Davidsfonds, 26), p. 67-97 en 121-142; OPSOMER, 'Origines et histoire de l'académie d'Anvers', in: *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts - Mededelingen van de klasse der Schone Kunsten*, 44 (1962), p. 169-176; L.-T. VAN LOOIJ, *Een Eeuw Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten te Antwerpen 1885-1985*, Antwerpen, 1985; L.-T. VAN LOOIJ, 'De Antwerpse Koninklijke academie voor Schone Kunsten', in: *Academies of Art between Renaissance and Romanticism*, 1986-1987 (Leids kunst-historisch jaarboek, 5-6), p. 302-319.
- 32 Voor de Brusselse Academie, zie bijvoorbeeld: G.-A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën*, p. 97-120; V.-G. MARTINY, 'L'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles dans la numismatique', in: *S.A.D.Br. Annuaire*, (1956), p. 10-17; M.-A. GÉNICOT-FAES, *L'académie des Beaux-Arts de Bruxelles de 1800 à 1850*, K.U. Leuven, 1967 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); R. VANDENDAELE en C. DULIÈRE, 'L'enseignement de l'architecture à l'Académie', in: *Académie royale des Beaux-Arts de Bruxelles, 275 ans d'enseignement - 275 jaar onderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel*, Brussel, 1987, p. 59-77; V.-G. MARTINY en N. MOSSELMANS, 'L'enseignement de l'architecture à l'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles. Des origines à la réforme de 1977', in: J.-P. MIDANT (red.), *Académie de Bruxelles: deux siècles d'architecture*, Brussel, 1989, p. 19-82.

oprichting van een stedelijke tekenacademie (1717).³³ Het belang en de implicaties hiervan kunnen moeilijk overschat worden. De ambachten namen hierbij immers afstand van één van hun oudste voorrechten, namelijk de professionele ambachtelijke vorming. Bij de stichting van de Academie van Brugge, in 1716, verzocht men de stedelijke overheid expliciet om de afschaffing van dit privilege.³⁴ Na een consultatie van de centrale regering³⁵ ordonneerde de gemeenteraad in 1717 dat iedereen in Brugge het recht had om te leren tekenen en schilderen zonder lid te moeten worden van het *ambacht van de beeldmakers ende zadelmakers* en zonder hen een recht te moeten betalen.³⁶ Ook voor het architectuur-onderricht is deze datum te Brugge van cruciaal belang: sinds de aanvang van de academie maakte het onderricht in de bouwkunst immers deel uit van het programma. En dit werd in de 18de eeuw

- 33 Voor de Brugse Academie, zie bijvoorbeeld: [J. SLOCK], *Reglement voor de leerlingen zoo in de figure als in de architecture van de koninglyke academie der schilder- beeldhouw- en bouw-konsten binnen de stad Brugge*, Brugge, [1775]; *Reglement tot de goede bestiering van de koninglyke academie van de schilder-, beeldhouw- en bouwkonsten, Opgeregt binnen de Stad Brugge*, Brugge, s.d.; *Reglement tot de goede bestiering van de koninglyke academie van schilder-, beeldhouw- en bouwkonsten, opgereggt binnen de stad Brugge*, Brugge, s.d.; *Eeuw-dicht ter gelegeheyd van het honderd-jaerig Jubel-feest der Brugsche Teeken-School, aen den weledelen heer J.er François Wynckelman*, 1818; L. VAN PETEGHEM, 'Op en ondergang der Koninglijke Academie van Beeldende Kunsten te Brugge', in: *De Eendragt: veertiendaegsch tijdschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen*, 8:25 (zondag 13 mei 1854), p. 97-98 en 8: 26 (zondag 28 mei 1854), p. 101-102; G.-A. DE WILDE, *Geschiedenis onzer academiën*, p. 161-167; A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*; W. LE LOUP, *Academia*; J.C. DANLOS, *De Brugse Academie*; D. DENDOOVEN, *De Brugse academie in de achttiende eeuw*, V.U. Brussel, 1994 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*; I. MISPELAERE, *De distributie in de be kroonde wedstrijdtekeningen van de Brugse academie (1757-1800). Een bijdrage tot de studie van de 'distribution à la française' in de woningen van de begoede klasse in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de 18de eeuw*, K.U. Leuven, 1999 (onuitgegeven verhandeling ir.-arch., o.l.v. D. Van de Vijver en K. De Jonge); D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78-80 ('cat. n. 25. Parijse modellen aan de Brugse academie').
- 34 A. SCHOUTEET, *Inventaris*, p. 2-3.
- 35 A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 1*-3* ('Bijlage I / Request gericht aan het gouvernement te Brussel in verband met de vrije beoefening van de schilder en beeldhouwkunst te Brugge [BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Fonds van de Beeldmakers, 1716]'), p. 4* ('Bijlage II. Antwoord van Brussel op het voorgaande request bericht aan de magistraat van Brugge').
- 36 A. SCHOUTEET, *Inventaris*, p. 2-3 (Bron: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Hallegeboden, 1711-1722, f. 137 v.-138, gemeentelijke ordonnantie van 8 november 1717); A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 40.

zelf door Le Doulx als een primeur voor de stad beschouwd: *dat er tot nu toe, binne Brugge niemant en hadde onderwesen geweest in de bouwkonste*.³⁷ De stichtende leden van de Brugse academie telden ook één architect, Joost Aerschot.³⁸

De reeds genoemde schilder-architect of architect-schilder Paulus de Cock domineerde het architectuuronderricht aan deze instelling gedurende de ganse tweede helft van de 18de eeuw. Dit onder-richt bestond uit drie klassen van elk twee jaar. De leerlingen van de eerste (en hoogste) klasse werden onderwezen in de architecturale compositie, deze van de tweede klasse kopieerden een gevelopstand en deze van de derde klasse kopieerden een Dorische orde; daarnaast was er nog een proef over de proporties van de vijf orden en andere architectuuronderwerpen. We beschrijven hier de toestand in 1770, die echter karakteristiek is voor heel de tweede helft van de eeuw.

*[De eerste klas ...] een distributie met alle syne deelen van soodanigh terreyn tot een bouw die hem voorgesteld wort [...]. De tweede classe [...] copiëren een plan een elevatie soodanigh het hun voorghestelt wort [...]. De derde classe [...] moeten copieren een portieque van het order dorica.*³⁹

Als één van de eerste, actiefste en succesrijkste instellingen behoorde de Brugse Academie tot de absolute top van de Zuidelijke Nederlanden, zeker voor de architectuur. Voor de architectuur was de instelling waarschijnlijk zelfs de eerste tout court voor de Zuidelijke Nederlanden. De doorstroming van talrijke leerlingen naar Parijs en Rome getuigt van dit niveau. De centrale overheid verbond zich dan ook symbolisch met dit succes: zo was Karel van Lotharingen beschermheer van de Academie – denk aan het doek van Matthias de Visch (1762) dat de gouverneur-generaal toont,

37 Geciteerd in A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 41-42.

38 L. VAN PETEGHEM, 'Op en ondergang', p. 14.

39 GENT, *Stadsarchief*, Academie voor Schone Kunsten, 4, 1770 A 2, *Memorie aengande de Academie van de Teeken- ende Bauwkonst opgereght binnen de stad van Brugge* bij de brief van de burgemeester en schepenen van de stad Brugge (Brugge, 18 april 1770).

omringd door allegorieën van schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur,⁴⁰ of aan het predicaat 'Koninklijke Academie' dat haar in 1775 werd verleend.⁴¹

Van de bibliotheek van de Brugse Academie is geen 18de-eeuwse inventaris bekend, en ook de archieven van de Brugse Academie dragen slechts weinig bij tot de aankoopgeschiedenis van architectuurboeken. Directeur en leraar architectuur Paulus de Cock werd vergoed voor de aankoop van gravures.⁴² Van 1770 tot 1790 bestelde hij prenten bij de Parijse kunsthandelaar Godefroy. Zo bestelde hij in 1780 bij Godefroy prenten van de belangrijkste Parijse gebouwen uit de 17de en 18de eeuw⁴³ en van het werk van Soufflot te Lyon.⁴⁴ De Cock vroeg ook de fondscatalogus van Jombert aan.⁴⁵ Het antwoord van Godefroy bevestigde de bestelling van De Cock, en voegde er nog enkele supplémentaire prenten aan toe.⁴⁶ Zoals reeds in de aanhef van dit artikel vermeld, verwierf De Cock voor de Brugse Academie zeven jaar later, in 1787, op de veiling van de bibliotheek van Pulinx de *Monuments érigés à la gloire de Louis*

40 BRUGGE, *Groeningemuseum*, inv. 1294. Zie: A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 65; A. JACOBS, 'Matthias De Visch (Reninge 1702-Bruges 1765), Charles de Lorraine, protecteur de l'Académie des Beaux-Arts de Bruges, 1762, Bruges, Musée Groeninge, inv. 1294', in: C. LEMAIRE (red.), *Charles-Alexandre de Lorraine : gouverneur général des Pays-Bas autrichiens*, Brussel, 1987 (Europalia 87 Österreich), p. 277-279, cat. V.2.

41 J.C. DANLOS, *De Brugse Academie*, p. 28.

42 A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie*, p. 95, zonder bronvermelding.

43 *Invalides* (8 prenten); *Fontayne Rue de Grenelle*; *Collège de 4 Nations* (6 prenten); *L'Eglise de Sorbonne* (5 prenten); *l'Hôtel de Soubise* (11 prenten); *l'église des Augustins ou Petits Pères*; *l'Eglise de St. Louis du Louvre*; *l'Eglise de St. Roche*; *Plan du Rez de Chaussee du Louvre, Elévation du Côté de St. Germain, celui du côté de la Rivière; les portails de Feuillantines et l'église de St. Jacques, le palais Royaux en 4 planches, Portail de l'église de Feuillantines, l'Entrée du Louvre par Mansard, la façade du Louvre en dedans; Tous les plans du parq et château de Versailles*.

44 *Façade de l'Hôtel de Dieu à la ville de Lion; Façade de la Loge, dit Change à Lion*.

45 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 10, Ingekomen Brieven, 1767-1825, brief van P. de Cock (14 februari 1780) aan Godefroy. Voor deze brief, zie ook D. DENDOOVEN, 'Kunsthandel te Brugge', p. 236; A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*, Dl. 1, p. 35 en vooral p. 36-37; D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes', p. 112.

46 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 10, Ingekomen Brieven, 1767-1825, antwoord van Godefroy (9 maart 1780) aan De Cock. A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*, Dl. 1, p. 37; D. DENDOOVEN, 'Les collections d'artistes', p. 112.

Quinze van Pierre Patte en op de veiling van Van Speybroucks bibliotheek een *Nouveau traité d'architecture contenant les cinque ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés*.

De reconstructie van het 18de-eeuwse boekenbezit aan de hand van de samenstelling van de huidige Brugse academiebibliotheek of van de door de Academie naar de Brugse stadsbibliotheek De Biekorf getransfereerde architectuurwerken is bij gebrek aan precieze informatie over de verwervingsdatum uiterst precair. Een 18de-eeuwse handschriftelijke nummering laat echter wel de reconstructie toe van een nucleus bestaande uit een tiental werken die behoorden tot de nieuwe collectie,⁴⁷ die gevormd werd na de brand die begin 1755 de toenmalige huisvesting van de Academie, de zgn. Poortersloge, trof en leidde tot het verlies van haar archief, boeken en tekeningencollectie. De vorming van een beredeneerd architectuurfonds dateert voor de Brugse Academie dus zeker reeds van het midden van de 18de eeuw. Volgens een inscriptie werd de Perrault-uitgave van Vitruvius (Parijs 1673) uit deze collectie bovendien aan de Academie geschonken door een stichtend lid: *Dit werck van Vitruvius competeert de Brugse academie, opgeregth het jaere 1714. Aen d'Academie ghejont by dheer Jan Van Steelant, een van d'eerste instelders, ende alsnu den oudsten confrater der voor- noomde Academie, den 2 9bre 1763*.

Onder de overige nog in de academie bewaarde architectuurboeken, tellen we in het bijzonder een onvolledige serie van prenten van De Neufforge.⁴⁸

47 A. PALLADIO, *I quattro libri dell'architettura di Andrea Palladio*, Venetië, 1601; L.B. ALBERTI, *L'Architecture et art de bien bastir*, Parijs, 1553; VITRUVIUS (vert. C. Perrault), *Les dix liures d'architecture de Vitruve*, Parijs, 1673; J. VAN CAMPEN, *Afbeelding van 't staet huys van Amsterdam*, Amsterdam, 1661; R. FRÉART DE CHAMBRAY, *Parallèle de l'architecture antique et de la moderne* (seconde édition), Parijs, s.d.; J.-F. BLONDEL, *L'Architecture françoise*, Parijs, 1752-1756; J.-F. BLONDEL, *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, Parijs, 1738; C.-E. BRISEUX, *L'Art de bâtir*, Parijs, 1743; A. LE PAUTRE, *Les Œuvres d'architecture d'Antoine Le Pautre*, Parijs, s.d.; V. SCAMOZZI, *Œuvres d'architecture de Vincent Scamozzi*, Leiden, 1713.

48 Bibliotheek van de Academie van Brugge: Het betreft de volgende platen van de *Recueil élémentaire d'architecture* en het *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture*: (exemplaar A.169) 145-154, 156-168, 180-183, 185, 187-189, 196-197, 200-202, 205-216, 109, 269, 270; (A.170) 289-318, 322-3, 327-9, 337-59; (A.171) 364-370, 374,

EEN STUDIE VAN DEZE ARCHITECTUURBIBLIOTHEKEN

Deze analyse beperkt zich doelbewust tot een studie van de bibliotheken op zich. De relatie tot het oeuvre van de oorspronkelijke eigenaars, hoe wezenlijk en belangrijk ook, wordt hier voorlopig buiten beschouwing gelaten. In deze fase van het onderzoek gaat de aandacht immers in de eerste plaats naar de uitbouw van een gedegen methodologie voor de studie van dergelijk materiaal. Hier werden van bij de aanvang enkele duidelijke keuzes gemaakt. Allereerst bestuderen we enkel de professionele literatuur – relevant voor de architectuur begrepen in de meest ruime zin – in deze collecties. Dit biedt enerzijds een coherente inhoudelijke afbakening (binnen de competentie van de architectuurhistoricus), anderzijds beperkt ze mogelijk de twijfel qua herkomst van de boeken bij de samenstelling van de veilingcatalogi, een fenomeen waar elke boekhistoricus voor waarschuwt.⁴⁹ Hoewel het hoe dan ook niet uit te sluiten is dat de veilingmeester in een gespecialiseerde veiling juist de mogelijkheid zag om een architectuurwerk uit een andere collectie aan een specifiek doelpubliek te slijten. Los van deze beschouwing, getuigt de vermelding van een boek in een veilingcatalogus van zijn aanwezigheid in dit stedelijke centrum, en begon het boek als het ware een ‘nieuw’ leven bij het wisselden van hand op deze veiling.

De vraag naar de bredere culturele achtergrond van de architect buiten de professioneel architecturale sfeer blijft dus open. Ze vergt trouwens een bijkomende competentie in andere disciplines, zoals de literatuurgeschiedenis, of relevanter, 18de-eeuwse lokale religieuze drukken. We zijn er ons ook van bewust dat een

369, 377-8, 395, 398, 410, 414, 425, 481; (A.172) 475, 477-8, 495, 507-510; 515, 517, 519-520, 522, 525, 528, 529, 530-562, 564-590, 568 (dubbel aanwezig). CCIV, CCII. Voor Jean-François de Neufforge, zie: D. VAN DE VIJVER, 'Jean-François de Neufforge, architecte-graveur à Paris', in: *Les Wallons à Versailles*, Luik, 2007, p. 301-321; Voor het gebruik van De Neufforges prenten in het Brugse architectuuronderwijs, zie: D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78-80 ('cat. n. 25. Parijse modellen aan de Brugse academie').

49 P. DELSAERDT, *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de Oude Universiteit, 16de-18de eeuw*, Leuven, 2001 (Symbolae Facultatis litterarum Lovaniensis, Series A 27).

dergelijke beperking tekortschiet voor bepaalde aspecten van het toekomstige onderzoek van architecturale verschijnselen (zoals chinoiserieën, turkerieën, enz.).

Als we ons hier enkel interesseren voor de ‘professionele’ werken, dan dringt zich natuurlijk een definitie van deze categorie op. Een strikte afbakening is omwille van de grote verscheidenheid in architecten- en ingenieursprofielen echter niet zo vanzelfsprekend als men op het eerste gezicht zou denken. De omvang van de essentiële nevendisciplines, die we niettemin beperkter zien dan Vitruvius, wordt nauwelijks beschreven in de titels van de Brugse veilingcatalogi, maar wordt wel geëvoceerd in deze van de Gentse architecten Jean-Baptiste Pisson (1763-1818) – *une belle collection de livres d’architecture, science des ingénieurs, hydraulique, mécanique, perspective, l’art de composer et d’embellir les jardins, traités sur les beaux-arts*⁵⁰ – en Johannes-Jacobus Dutry (1746-1825) – *une belle collection de livres, principalement d’architecture, de la science des ingénieurs, de l’hydraulique, de la mécanique, de la perspective, de l’art de composer et d’embellir des jardins dans le goût moderne, traités sur les beaux-arts, [...] recueil d’estampes [...] ouvrages de divers genres d’ornemens pour embellir des églises, des palais, et des appartemens; l’art du menuisier pour toutes sortes de meubles et fortes constructions*.⁵¹ Bij onze analyse kozen we

50 *Catalogue d’une belle collection de livres d’architecture, science des ingénieurs, hydraulique, mécanique, perspective, l’art de composer et d’embellir les jardins, traités sur les Beaux-Arts, estampes, dessins, croquis et objets divers délaissés par feu M. Jean-Baptiste Pisson, en son vivant architecte, membre de l’Institut royal des Pays-Bas, directeur de la classe d’Architecture de la Société royale des Beaux-Arts de Gand et catalogue d’une collection de livres de piété, délaissés par feu M. François Doré, Rentier, dont la vente se fera publiquement dans la salle de la Société des Beaux-Arts rue du Bélier (raeme) à Gand, par le ministère du greffier De Porre, en francs et centimes (monnaie métallique) payable en trois mois avec, augmentation du 20me denier, le mercredi 18 et jeudi 19 août 1819, le matin à 9 et l’après-midi à 2 heures, sous la direction de P.F. de Goesin-Verhaeghe, Gent, 1819.*

51 *Catalogue d’une belle collection de livres, principalement d’architecture, de la science des ingénieurs, de l’hydraulique, de la mécanique, de la perspective, de l’art de composer et d’embellir des Jardins dans le goût moderne, traités sur les beaux-arts, description, avec gravures, des tableaux, statue, bas-reliefs, gravures au burin et à l’eau-forte des peintres anciens et modernes; recueil d’estampes, dessins et croquis; estampes en feuilles; estampes en dessins encadrés; ouvrages de divers genres d’ornemens pour embellir des églises, des palais, et des appartemens; l’art du menuisier pour toutes sortes*

voor vergelijkbare categorieën: architectuurboeken in strikte zin [A], d.w.z. handboeken, ordeboeken, werken inzake de burgerlijke en religieuze architectuur, archeologische publicaties over antieke monumenten, oeuvrepublicaties van architecten, en deze die in de aparte rubrieken architectenlevens, tuinarchitectuur en feestarchitectuur een plaats vinden; ingenieurswerken i.v.m. burgerlijke genie [B] (hydraulica, molens) en militaire genie [C] (fortificatiewerken), wiskunde [D] met als bijzondere categorieën de handelswiskunde, de meetkunde, de landmeetkunde en het perspectief; de andere wetenschappen [E], zoals de natuurkunde, de botanica en agronomie; de land-, stads- en reisbeschrijvingen [F], in het bijzonder i.v.m. de Nederlanden, Frankrijk en Italië en diverse andere randdisciplines [G]. Binnen de architectuurwerken (A) werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de reproductie van bestaande architectuur en tuinen (het gebouwde oeuvre van een architect, een streek, een natie, archeologische publicaties) en andere, meer theoretische werken. Evenals de bijzondere categorieën architectuurprenten⁵² en -prentboeken, manuscripten, tekeningen en instrumenten. In onze definitie vormt het geheel van deze categorieën samen de 'professionele literatuur'. De architectuur- en ingenieurswerken (categorieën A, B en C) noemen we de 'strikt professionele werken', de overige (D tot G) de 'andere professionele werken'.

De aldus gedefinieerde categorie 'professionele werken' verschilt grondig in de vier beschouwde collecties. Allereerst is er een grote diversiteit in de omvang van de Brugse collecties: van de eerder

de meubles et fortes constructions; enfin de quelques objets de curiosité; le tout délaissé par Jacques Dutry en son vivant architecte dans la ville de Gand. Dont la vente publique aura lieu dans la Salle de S. George, rue Hautport à Gand, par Eug. Regnaut, sous ministère d'huissier, en florins et cents, monnaie des Pays-Bas, avec augmentation du 10me denier, payable en trois mois, mercredi 3 août 1825, le matin à 9 et l'après-midi à 2 heures, sous la direction P.F. de Goesin-Verhaeghe, Gent, chez P.F. de Goesin-Verhaeghe, Imprimeur de l'Université, rue Hautport n°37, [1825].

52 Het betreft hier beperkte series (cahiers) prenten die als zodanig in lot te koop werden aangeboden. De beschrijvingen zijn vaak zeer vaag, zodat een identificatie nauwelijks mogelijk is. Vaak gaat het om fragmenten van een omvangrijke prentpublicatie. We hebben er dan ook voor geopteerd om deze apart, los van de boekwerken te behandelen.

beperkte academiebibliotheek – gezien de bronsituatie en de ‘veilige’ positie die we innamen gaat het hier om een hypothetische toestand van zeker aanwezige werken ca. 1780 – met 27 boeken en prenten – over de privébibliotheeken van Van Speybrouck (80 werken) en De Cock (96 werken) tot de omvangrijke professionele bibliotheek van Pulinx met 180 werken. Gezien de collectie van de Brugse Academie uitsluitend uit architectuurwerken en architectuurprenten bestaat is de verhouding tussen de bibliotheken in deze categoriën 1 op 3 (tegenover 1 op 6 voor het geheel van de professionele werken). Wat strikte architectuurwerken (handboeken en gepubliceerde gebouwde architectuur) betreft is de omvang van de bibliotheken van Pulinx en De Cock trouwens goed vergelijkbaar (respectievelijk 26+11 en 23+16), maar met de titels over tuin- en feestarchitectuur laat de bibliotheek van Pulinx die van De Cock toch duidelijk achter zich. De boekerij van Pulinx is trouwens de enige die werken over tuinarchitectuur bevat, en ook de feestarchitectuur is, zoals in de collectie van De Cock, vertegenwoordigd met een vijftal werken. Het aandeel van de ‘gepubliceerde architectuur’ is trouwens goed vergelijkbaar in de privé-collecties: 11 bij Pulinx, 15 bij Van Speybrouck en 16 bij De Cock – een fenomeen dat parallel loopt met de aankoop door deze leraar architectuur van prenten van de belangrijkste Parijse bouwwerken voor de Academie. Het belangrijkste kenmerk van de bibliotheek van Pulinx is, naast zijn encyclopedisch karakter, toch vooral de belangrijke ingenieurscomponent (19 titels i.v.m. burgerlijke genie, goed voor één tiende van zijn professionele bibliotheek, tegenover 4 titels bij Van Speybrouck en 2 bij De Cock). In de lijn van deze interesse voor ingenieurspublicaties ligt het belangrijke aantal titels bij Pulinx in het domein van de (vooral toegepaste) wiskunde (aritmetica, handelwiskunde en economie, geometrie, landmeetkunde en perspectief): 36 titels of één vijfde van de professionele werken. Toch ligt dit departement procentueel ook goed in de markt bij de andere Brugse privébibliotheeken: het aandeel van de wiskundige werken onder de professionele titels bedraagt tussen de 12 en 14 procent, waarbij we ook vermelden dat we werken over perspectief niet alleen aantreffen bij de schilder-architect en leraar aan de Academie Paulus de Cock (5 stuks), maar ook bij Pulinx (7 stuks). In de bibliotheek van Van

Speybrouck valt dan weer de omvangrijke collectie natuurkundige en botanische werken op (samen 15 %). Ook fortificatiewerken zijn aanwezig, maar hun aandeel is beperkt: drie titels bij Van Speybrouck, twee bij Pulinx.

De geveilde boekerij van Pulinx verschilt trouwens zeer sterk van de inventaris opgemaakt in 1787 na het overlijden van zijn Gentse collega en directeur van Openbare Werken van de Staten van Vlaanderen, Ignace-Balthazar Malfeson (1710-1786).⁵³ Deze Gentse inventaris vermeldt slecht twee architectuurtitels, twee fortificatiewerken en drie volumes over civiele techniek.

Naast boeken en prenten vermelden de veilingcatalogi soms ook tekeningen, manuscripten, instrumenten en ingekaderde prenten. De catalogus van 'professor' Paulus de Cock telt drie manus-

53 GENT, *Stadsarchief*, 332/811 n. 15 ('Inventaire des Livres' d'Ignace-Balthazar Malfeson, dressé par l'imprimeur et libraire gantois Jan Gimblet, Gand, le 6 février 1787). Met dank aan dr. Leen Charles. Voor Ignace-Balthazar Malfeson (1710-1786) zie: (gedrukte bronnen) M. VAN VAERNEWYCK, *De historie van Belgis, of kronyke der Nederlandsche oudheid, behelzende alle de gedenkweirdigste en wonderlykste zaeken die, van het begin der weireld tot ontrent dezen tyd, in alle gewesten der aerde, maer voornaemtylk in deze Nederlanden, voorgevallen zyn. Waer in men zien kan wanneer en door wie de voornaemste steden dezer Nederlanden gestigt zyn, welke volkeren de zelve eerste bewoont hebben en door wie zy tot het Christen geloof bekeert zyn, door Mr. Marcus van Vaernewyck, vermeerdert met ophelderingen, aenmerkingen, een kort vervolg en eene levens-beschryving der roemweirdigste Gentenaeren, en verciert met het afbeeldsel van den schryver en het plan van Gent, zoo als deze stad in het jaer 1534 bestond*, Dl. 2, Gent, s.d., 'Alphabetische beredeneerde naemlyst der Gentenaeren, die in de geestelykheyd, in het wethouderschap, in den kryg of in het een of ander vak der konsten, letteren en wetenschappen eenen onsterffelyken naem verworven hebben', p. 84-85 ('Malfeson [Jan Baptiste]'); (architectuurtekeningen) J. DECAVELE en J. VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids*, I: *Oud Archief*, Gent, 1983, p. 51 (ill.); A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 24-25 (cat. n. 49) en 62 (cat. n. 219-221); (biografische notities) C. PIOT, 'Malfeson (Ignace-Balthazar)', in: *Biographie nationale*, Dl. 13, Brussel, 1894-1895, kol. 236-237; (oeuvre: Rasphuis te Gent) L. STROOBANT, 'La maison de force', in: *Inventaire archéologique de Gand*, Gent, 1899, nr. 140; A. VISSCHERS, *Système pénitentiaire: Notice sur la construction de la maison de force de Gand, décrétée par les états de Flandre en 1771, et sur les deux mémoires rédigés par le Vicomte J.-P. Vilain XIII, au sujet de l'établissement de cette maison en 1771 et en 1775; suivie de quelques considérations sur la marche et le développement du système pénitentiaire*, Brussel, 1872, p. 24; M. VAN WESENMAEL, 'Het Rasphuis. Over de banale afbraak van een banaal gebouw al rondneuzend in het verleden opgerakeld', in: *Ghendtsche Tydinghen*, 15: 1 (1986), p. 2-27.

cripten, getiteld: *Les proportions et les principes détaillés des cinq ordres d'architecture, avec les Figures nécessaires, etc.*, een twaalfbladige *Principes généraux et fondamentaux de la Perspective* en het *schoon en raer handschrift*: *Beginzelen zoo van de geometrie, architectura civile, als perspective, met alle de noodige uytleggingen en figuren, op dat een ieder met meerder licht deeze Konsten zouden kunnen leeren, etc.*, door Paulus de Cock, gewezen Professeur principael van de Brugsche Academie der Schilder-, Beeldhouw-, Bouwen en Teekenkonsten. Ook de tekeningencollectie van deze architect werd uitvoerig beschreven. Naast enkele verder onbenoemde en ongedateerde *paquets contenant des dessins d'architecture* vinden we ontwerpen voor een groot college voor de Engelse jezuiten te Brugge, een model voor de leerlingen van de eerste klas architectuur op een Brugse site, een theatergebouw, een hospitaal voor Veurne, een landhuis te Sint-Michiels bij Brugge, en *Deux vues des thermes de Caracalla à Rome: ces beaux desseins sont très artistiquement lavés et coloriés comme des Tableaux*. Naast werk van eigen hand vinden we ook *Différens autels, dessinés à la plume et lavés à l'encre de la Chine, par Jean Claude de Cock, 1710* en een *Plan du Parc de Bruxelles, dessiné à la plume et lavé en couleurs, et quelques beaux desseins d'architecture faits à la plume, par Mr. Liboire Druck*. De Pulinx-veiling vermeldt verschillende *paquets de différens dessins* maar een nadere identificatie blijft spijtig genoeg uit. Bij de veiling van Van Speybrouck vinden we tekeningen noch manuscripten maar wel een verzameling 'werkinstrumenten': *mathématische instrumenten in zilver gegarniert, eenen grooten koperen passer met dry pointen, twee étuis de mathématique en eene voet-maete en andere kleynigheden*.⁵⁴

Pulinx' huis en/of atelier was verfraaid met *une partie de très-belles Estampes en cadres de bois d'acajou & autres, sous verre*. Jammer genoeg weten we verder niks over deze prenten. De getekende gezichten van de Caracallatermen te Rome, *très artistiquement lavés et coloriés comme des Tableaux*, kregen mogelijk

54 Voor deze tekeninstrumenten, zie bijvoorbeeld: M. HAMBLY, *Les Instruments de Dessin 1580-1980*, s.l., 1991.

wel een bijzondere plaats in het interieur van De Cock. Dergelijke elementen laten een zeldzame blik toe in het dagelijkse levensdecor van de architect in kwestie.

Werken over architectuur, en over civiele en militaire genie

De titels betreffende architectuur en civiele en militaire genie (respectievelijk de rubriek A, B en C) – deze groep sluit het nauwst aan bij wat we hedentendage als ‘architectuur’ bestempelen, ook door ons hier de ‘strikt professionele’ werken genoemd – vormen een kleine helft van de ‘professionele werken’ van de vier Brugse collecties. Voor een eerste systematische (kwantitatieve) analyse van deze specifieke bibliotheekinhoud doen we een beroep op in de boekwetenschap gangbare analysecriteria. De architectuurprenten worden hier omwille van hun bijna aleatoire groepering per veilinglot buiten beschouwing gelaten.

De vraag die ons hierbij vooral interesseert is de positionering van deze collecties in de internationale architectuurscène: uit welke landen haalde men zijn professionele informatie? Voor de 18de eeuw gaat het hier natuurlijk in het bijzonder om de relatie met de Franse (lees Parijse) en Italiaanse architectuur,⁵⁵ maar de Nederlandse taal en de gemeenschappelijke strijd tegen water maken dat ook de relatie met de Noordelijke Nederlanden de nodige aandacht verdient. Vanuit de architectuurhistoriografie stelt de eerste relatie zich reeds zeer concreet, denk aan de trek van de *primi* van de Brugse Academie naar Parijs of aan het belang van Franse prenten en theorievorming inzake planopbouw (*distribution*) voor het architectuuronderwijs te Brugge.⁵⁶

De boekhistoricus heeft in elk geval talrijke criteria ter zijner beschikking voor het onderzoek van de aanwezigheid van ‘Franse’ of buitenlandse architectuurboeken: we weerhouden vooral de taal

55 D. VAN DE VIJVER, *Les relations franco-belges*.

56 A. DESIMPELAERE, *Beredeneerde catalogus*; I. MISPELAERE, *De distributie*; D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten*, p. 78-80. Onderzoek uitgevoerd binnen de leerstoel architectuurgeschiedenis van de K.U.Leuven o.l.v. Dirk Van de Vijver en Krista De Jonge.

van het werk, de nationaliteit van de auteur en de publicatieplaats. Het geheel van deze criteria laat toe een meer genuanceerd beeld op te bouwen en rekening te houden met fenomenen zoals vertalingen of publicaties in een ander land. Essentiële voorwaarde voor dergelijk onderzoek is wel de 'identificatie' en mogelijke vervollediging van de data uit de catalogi aan de hand van de gespecialiseerde bibliografische literatuur.

Als voor het merendeel van de titels deze criteria (taal, nationaliteit, publicatieplaats) eenvoudig toepasbaar zijn, stellen ze zich in een aantal gevallen toch niet zo eenduidig. De meertalige editie van de *Plan, coupes, élévations des plus belles maisons et des hôtels construits à Paris* van Kraft met titel en onderschriften in het Frans, Duits en Engels illustreert goed de problematiek en subtiliteiten van het taalcriterium. Het vervolg van dit werk, de *Recueil d'architecture* is in het Frans gesteld (zowel voor titel als legendes) maar bevat nog een drietalig voorwoord. Hetzelfde fenomeen doet zich voor bij de *Entwürff einer historischen Architectur* van Fischer von Erlach (*Essai d'une architecture historique*) waarvan de tekst en de onderschriften van de prenten in het Duits en Frans zijn gesteld in de Leipzigse 1721- en de Weense 1725-editie, in het Engels in de Londense uitgaven van 1730 en 1737 en in het Frans in de Leipzigse editie van 1742.⁵⁷ De taal van de titel uit de bewaarde catalogus dient hierbij dus te worden bewerkt: zo 'verbergt' de catalogusnotitie van een Italiaanse titel van een Amsterdamse Vignola-editie uit 1617 en 1619 eigenlijk een viertalige Italiaans-Nederlands-Duits-Franse editie. Voor zover mogelijk hielden we rekening met deze meertalige publicaties.

De nationaliteit van sommige auteurs stelt ons soms ook voor problemen: zo hebben we partij moeten kiezen en hebben we zowel Bélidor als de Neufforge als Fransman getrancheerd, ondanks hun respectievelijk Spaanse en Luikse afkomst. Bovendien verkiezen we om de auteursnationaliteit te weerhouden (Blondel,

57 P. FUHRING, *Un Génie du Rococo. Juste-Aurèle Meissonnier, 1695-1750*, Turiijn, 1999, II, p. 254.

Vitruvius, Vignole) eerder dan deze van de vertaler; de confrontatie van auteursnationaliteit, taal en publicatieplaats laat toe om dit verschijnsel van vertaling en aanpassingen van de originele tekst toch op het spoor te komen. Voor sommige originele en zeer specifieke bewerkingen of aanpassingen van de originele tekst, zoals de verkorte Vitruviusuitgaven van Perrault, weerhielden we wel de naam van de Franse kenner.

De afzonderlijke collecties

Het Frans is de dominante taal voor de architectuurpublicaties, in elke collectie zijn minstens twee derden in deze taal gesteld. Bij Pulinx en bij de Academie zijn zelfs meer dan vier vijfden van de architectuurboeken Franstalig. In de privé-bibliotheken stellen we trouwens vast dat het aandeel van de Franstalige werken stijgt naarmate de omvang van de bibliotheek toeneemt. Voor de geletterde architect was de kennis van het Frans dus onontbeerlijk. De tweede taal is het Nederlands. Bij Van Speybrouck zijn alle niet-Franstalige boeken in die taal gesteld, bij Pulinx en De Cock vinden we ook Italiaans en Latijn. De bibliotheek van de Academie omvat 10 Franstalige werken, één Nederlandstalig en één Italiaans. Voor de titels civiele techniek is het Nederlands een veel gelijkwaardigere partner van het Frans. Toch telt in deze categorie de bibliotheek van Pulinx toch nog 11 Franstalige werken tegenover 7 Nederlandstalige, maar in de veel beperktere collecties van De Cock en Van Speybrouck heeft het Nederlands het overwicht. Ook in de rubriek fortificatiewerken is het Frans dominant.

TAAL	Totaal	Onbepaald	Eentalige publicaties				Tweetalige publicaties		
			Romaanse talen			Germaanse talen	Duits en		
			Frans	Italiaans	Latijn	Nederlands	Latijn	Frans	Frans-Deens
Pulinx	52	1	42	1	3	4	1		
		2%	81%	2%	6%	8%	2%		
Van Speybrouck	33	8	17			7			1
		24%	52%			21%			3%
De Cock	44	3	28	3	1	7		2	
		7%	64%	7%	2%	16%		5%	
Academie	12		10	1		1			
			83%	8%		8%			
Totaal	141	12	97	5	4	19	1	2	1
		8%	69%	4%	3%	13%	1%	1%	1%

De overzichtstabel met als criterium de nationaliteit van de auteurs van architectuurwerken in Brugse collecties toont een meer gediversifieerd beeld. Ook al vormen de publicaties van Franse auteurs ook hier weer de grootste groep, toch zijn ook de Italiaanse auteurs hier sterk aanwezig met een aandeel van één tiende (bij Van Speybrouck) tot één derde (bij de Academie). De hoge vlucht die de auteurs met de Italiaanse nationaliteit hier nemen t.o.v. de in het Italiaans geschreven publicaties verklaart zich natuurlijk door de populariteit van bepaalde Italiaanse auteurs, zoals Vignola, Palladio, Scamozzi en Serlio, waarvan de werken in het Frans en het Nederlands werden vertaald. De bibliotheek van Van Speybrouck uitgezonderd, zijn Franse en Italiaanse auteurs verantwoordelijk voor het gros van de architectuurpublicaties. Bij Van Speybrouck nemen de eigen, Zuid-Nederlandse auteurs een belangrijke plaats in en zijn ook de Noord-Nederlandse auteurs (goed voor één zesde van de architectuurwerken) beter dan gemiddeld vertegenwoordigd: dit komt bijna volledig op rekening van de inlandse publicaties van

feestarchitectuur. De aanwezigheid van andere nationaliteiten is marginaal, we vinden bijvoorbeeld slechts één Engelse, één Deense en twee Duitstalige auteurs terug in het geheel van de collecties. In het domein van de civiele techniek nemen de Noord-Nederlandse auteurs duidelijk de leiding (de helft van de markt) en vinden we maar voor één vijfde Franse auteurs; we vinden verder slechts een enkele Italiaan, Engelsman en Zuid-Nederlander.

NATIONALITEIT AUTEUR	Totaal	Onbepaald	Fransman	Italiaan	Zuid-Nederlander	Noord-Nederlander	Duitsstalige	Engelsman	Deen
Pulinx	52	5	27	7	5	3	3	2	
		10%	52%	13%	10%	6%	6%	4%	
Van Speybrouck	33	8	13	2	6	3			1
		24%	39%	6%	18%	9%			3%
De Cock	44	2	25	9	3	2	3		
		5%	57%	20%	7%	5%	7%	0%	
Academie	12		7	4		1			
			58%	33%		8%			
Totaal	141	15	72	22	14	9	6	2	1
		11%	51%	16%	10%	6%	4%	1%	1%

In de bestudeerde collecties is Frankrijk het belangrijkste land van publicatie. In de architectenbibliotheken komen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden op een (bijna) gelijkwaardige tweede plaats; ook hier komt dit cijfer van de Zuidelijke Nederlanden weer voor twee derden op rekening van de inlandse feestpublicaties. In de bibliotheek van De Cock komt ook Italië op gelijke hoogte. De Academie telt 9 Parijse publicaties, 2 Nederlandse en twee Italiaanse (Venetië en Rome).

We merken een duidelijk onevenwicht tussen het aantal in Italië uitgegeven werken en het aantal Italiaanse auteurs. Dit is volledig te wijten aan het grote succes van handboeken van Vignola,

heruitgegeven in Frankrijk en in de Noordelijke Nederlanden, en in mindere mate aan de vertalingen van het oeuvre van Vitruvius en Serlio. Omwille van zijn groot belang als uitgeavecentrum voor architectuurwerken is de Republiek als publicatiecentrum ruimschoots belangrijker dan wat het aantal Noord-Nederlandse auteurs zou doen vermoeden. Zo vermelden boeken van Laugier en Blondel op het titelblad bijvoorbeeld Den Haag of Amsterdam.

LAND VAN PUBLICATIE	Totaal	Onbepaald	Frankrijk	Republiek	Zuidelijke Nederlanden	Italië	Duitstalige vorstendommen	Denemarken	Engeland	Frankrijk Nederland	Prinsbisdom Luik
Pulinx	52	10	28	6	4		2		1	1	
		19%	54%	12%	8%		4%		2%	2%	
Van Speybrouck	33	9	10	7	6			1			
		27%	30%	21%	18%			3%			
De Cock	44	7	18	6	5	5	2				1
		16%	41%	14%	11%	11%	5%				2%
Academie	12		9	2		1					
			75%	17%		8%					
Totaal	141	26	65	21	15	6	4	1	1	1	1
		19%	46%	15%	11%	4%	3%	1%	1%	1%	1%

De analyse van het publicatiejaar van de architectuurboeken is een meer delicate operatie. In talrijke catalogi missen we dit gegeven voor een groot deel van de boeken. Zonder een verder gericht onderzoek naar de publicaties zelf (om hun publicatiejaar en hun eventuele heruitgaven te achterhalen) blijven de behaalde resultaten dus benaderend. En zelfs voor titels waarvan de publicatiegeschiedenis zeer goed gekend is, is omwille van de talrijke heruitgaven een eenduidige identificatie vaak uitgesloten. Ondanks een klein derde ongedateerde boeken, wagen we ons toch aan een algemeen oordeel over de verschillende collecties. De collectie van de Brugse Academie wordt gekenmerkt door een zeer homogene versprei-

ding van de publicatiejaren en telt één werk uit de 16de eeuw, drie uit de 17de eeuw en één voor elk decennium van de 18de eeuw tot 1765/1767. Van de private collecties, leunt deze van De Cock het sterkst bij deze homogene spreiding van het publicatiejaar aan. De collectie van Pulinx vat aan met één of twee werken per decennium vanaf 1660-1670, maar toont een duidelijke climax in de 'actieve jaren' van deze architect met achttien gedateerde werken; ze dringt zich op als de 'modernste' bibliotheek van de vier. Bij De Cock daarentegen benaderen de gedateerde werken uit zijn 'actieve periode' (die we arbitrair laten aanvangen op 20-jarige leeftijd) slechts het aantal 'oude drukken'. De bibliotheek van Van Speybrouck telt met uitzondering van twee 17de-eeuwse werken enkel titels uit de periode 1710-1770, met een dal in de jaren 1730 en 1750, maar daarnaast omvat deze verzameling veruit de ruimste collectie werken uit de periode 1710-1730, van al de beschouwde Brugse collecties.

PUBLICATIE- JAAR	Totaal	s.d.	1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790
Pulinx	52	13 25%												2	1	1	1		3	1	3	3	5	10	8	1	
														**	*	*	*		***	*	***	***	*****	*****	*****	*	
Van Speybrouck	33	15 45%												1		1			4	4	1	3		4			
														*		*			***	***	*	***	***	***	***		
De Cock	44	16 36%	1					1			1	2		3		1	1	1	2	3		3	1	1	4	1	2
														***		*	*	*	***	***	***	***	***	***	***	*	*
Academie	12	1 8%	1				1							1	1			1	1	1	1	1	1	1			
														*	*				*	*	*	*	*	*			
Totaal	141	45 32%	2				1	1		1	2		7	2	3	2	2	2	10	9	5	10	7	16	12	2	2
														*****	**	***	**	**	*****	*****	*****	*****	*****	*****	*****	**	**

Het geheel van de collecties

Een analyse van het geheel van de professionele werken en architectuurboeken, aanwezig in de drie architectenbibliotheken en de academiebibliotheek, laat ons toe de grote lijnen van deze analyse samen te vatten.

Zeven op tien architectuurboeken zijn in het Frans gesteld, slechts 13 procent is in het Nederlands, gevolgd door het Italiaans en het Latijn die beide niet boven de vijf procent scoren. Voor werken over burgerlijke genie benadert het Nederlands daarentegen wel de positie van het Frans (in deze categorie treffen we ook een enkel Engelstalig boek).

Franse auteurs nemen de helft van de publicaties voor hun rekening, Italianen één zesde, de Belgen volgen met één tiende en de Noord-Nederlanders met nog zes procent. In de sectie civiele techniek nemen de Noord-Nederlanders de leiding.

Zo overtreffen ook de Noordelijke Nederlanden Frankrijk als publicatieland van ingenieurswerken. Voor architectuurboeken blijft Frankrijk het publicatieland bij uitstek, maar zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden hebben hierin toch een aandeel van meer dan tien procent. Voor de Zuidelijke Nederlanden komt dit vooral op rekening van Gent en Antwerpen, met twee boeken uit Brugge. Italië behaalt als publicatieland absoluut niet het aandeel van de Italiaanse auteurs. Dit wordt verklaard door de uitgave en vertaling van deze Italiaanse boeken in Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden (citeren we hier auteurs als Vitruvius, Vignola, Serlio, Scamozzi en Palladio).

Merken we ten slotte op dat bijna elk in Frankrijk gepubliceerd boek uit Parijs komt. Voor de Noordelijke Nederlanden komen meerdere steden voor, maar bekleedt Amsterdam niettemin een duidelijke eerste plaats. Voor de Zuidelijke Nederlanden vinden we zowel Antwerpen, Brugge, Brussel en Gent terug, maar de klemtoon ligt op Antwerpen en Gent. De publicaties verschenen op het Italiaanse schiereiland komen vooral uit Rome, maar ook

uit Venetië. Bij de steden uit de Duitse vorstendommen vinden we Augsburg en Leipzig, maar vermits ze zoals Kopenhagen, Londen, Luik en Yverdon slechts één of tweemaal vermeld worden kan men hier moeilijk iets uit afleiden.

De publicatiedata tonen dat – met abstractie van de niet-gedateerde werken – de helft van de publicaties van na 1730 stamt, en, breder beschouwd, drie kwart 18de-eeuws is. De grafiek toont relatieve maxima omstreeks 1660-1670, 1680-1690, 1710-1730, 1740-1750 en 1760-1770, met een absolute piek in dit laatste decennium.

Palmares van de populairste werken

In het geheel van de catalogi vinden we op een gros architectuurtitels meer dan 120 verschillende boeken en/of edities. Geen enkel werk treffen we dan ook in alle vier de collecties aan. Jacques-François Blondel (1705-1774) is de enige auteur die in alle collecties aanwezig is, we tellen 8 exemplaren van 5 verschillende titels: zijn boek over landhuizen stond in het rek van de Academie en van Van Speybrouck, zijn *Cours* werd aangekocht door Pulinx en De Cock. Deze laatste bezat ook de korte Van Reysschoot-vertaling van enkele fragmenten van dit werk. Met de *Architecture française* is Blondel tevens de enige auteur waarvan de academiebibliotheek twee titels telde. Ook zijn er nauwelijks boeken die in drie Brugse collecties terug te vinden zijn: enkel het omvangrijke prentwerk van Neufforge vinden we bij Pulinx en Van Speybrouck en werd als modellenboek gebruikt in de architectuurleergang van de Academie; dat ook De Cock als leraar aan diezelfde Academie niet met dit werk vertrouwd geweest zou zijn is dus uitgesloten. De Perrault-vertaling van de tien boeken van Vitruvius vinden we in een folio-editie bij Pulinx en de Academie en in de verkorte in-octavo uitgave bij Van Speybrouck (hier geldt dezelfde opmerking voor De Cock). Sommige auteurs zijn echter wel met verschillende werken in drie collecties aanwezig: Briseux met zijn *L'art de bâtir des Maisons de Campagne* (Parijs 1743 en 1761) en *Traité du beau essentiel dans l'architecture* (Parijs 1752; Pulinx, Van Speybrouck, Academie), Pierre Patte met zijn *Monumens érigés en France à la mémoire de Louis XV* (1767; Pulinx, Academie) en zijn *Mémoires sur les objets les plus importants dans l'architecture*

(1769; Pulinx, Van Speybrouck) – als auteur van het laatste deel van de *Cours d'Architecture* van Blondel is deze auteur trouwens in al de beschouwde Brugse collecties aanwezig. De titels die in twee bibliotheken, soms in verschillende uitgaven, voorkomen zijn echter talrijker: de *Cours d'architecture* van François Blondel (1683, 1698), de *Parallèle de l'architecture ancienne et moderne* van Fréart de Chambray (1650, 1702), de *Recueil historique de la vie et les ouvrages des plus célèbre architectes* van J.-F. Félibien (1687, 1696), *D'Algemeene bouw-kunde* van Willem Goeree (1681), het *Konst-kabinet der bouw-, schilder- en beeldhouw-kunde* van Florent le Comte (Frans 1702, Nederlands 1761), de vier boeken van Palladio (Venetië-editie van 1601, Haagse editie van 1726), *Les ouvrages d'architecture* van Pieter Post (1715), *De nieuw-uytgevonden sluys en De nieuw-uytgevonden diep-machine* van C. Redelykheid, het Scamozzi-handboek (Leiden, 1713, Parijs, 1764 en Venetië 1551), de vijf boeken van Serlio (Venetië, Nic Da Sabbio, 1551 en Amsterdam, Hendr. Laurensz., 1616), *Afbeelding van 't stadt huys van Amsterdam* van Jacob van Campen (1661), de beide *Theatrum machinarum universale*-uitgaven van Tieleman vander Horst, *L'art du peintre, doreur, vernisseur* (Parijs, 1772, Luik, 1793), het *Nouveau traité d'architecture* van P. Nativelle (Parijs, 1725), de publicaties naar aanleiding van de blijde intrede van Karel VI en Maria-Theresia in Gent van 1717 en 1744.

In dit, beperkte, staal van vier bibliotheken is het dus moeilijk om over *kernpublicaties* te spreken, enkel Blondel komt duidelijk naar voren als succesauteur, met in zijn voetspoor De Neufforge, Patte, Vitruvius (in de Perrault-editie) en Briseux. Opvallend is wel de bijna afwezigheid van het Vignola-ordeboek, al zit diens bijdrage tot de leer van de zuilenorden wel verwerkt in de overzichtswerken van Blondel, Fréart de Chambray, Nativelle, om er maar enkele te noemen. Hoewel enkel Pulinx een rijk uitgebouwde collectie werken over civiele techniek telt, is het toch opvallend dat een auteur van standaardwerken als Forest de Belidor slechts éénmaal voorkomt.

CONCLUSIE

In de tweede helft van de 18de eeuw slaagden Brugse architecten erin niet verwaarloosbare architecturale bibliotheken samen te stellen. De 'basiscollectie' die de Academie na de brand van 1752 vormde, toont een zorgvuldig uitgebalanceerde selectie met één standaardwerk voor elk decennium van de 18de eeuw. Samen met de privébibliotheken is ze sterk gericht op Frankrijk, een tendens die enkel maar aan belang wint naarmate de collectie omvangrijker wordt; maar ook de Noordelijke Nederlanden zijn voor de civiele techniek cruciaal. Naast meer verrassende en minder evidente werken vinden we in dit beperkte corpus bijna alle belangrijke werken terug.

De studie van de professionele bibliotheekinhoud van deze architecturale collecties toont zwart op wit de aanwezigheid van talrijke (vaak Franse) architectuurpublicaties aan en is aldus een onontkoombare eerste stap in de studie van de Frans-Belgische relaties in de architectuur van de Oostenrijkse Nederlanden. De invloed van boeken en prenten was immers het meest 'democratische' en wijdverbreide 'mechanisme' van deze artistieke relaties. Het verdere architectuurhistorische onderzoek kan volgens ons na deze studie bovendien een gedetailleerd onderzoek naar de vormelijke en theoretische bronnen van de lokale architecturale productie niet meer ontlopen.

Naast de basis die de studie van bibliotheken legt voor het architectuurhistorisch onderzoek lijkt verder onderzoek van dit professionele boekbezit ons noodzakelijk. Vergelijkingen met vorige tijden en andere steden, streken en landen kunnen immers belangrijke informatie bieden omtrent de specificiteit van deze Brugse verzamelingen. Een nationale en Europese kartering van de verspreiding van architectuurpublicaties in de beschouwde periode en de studie van de verspreiding van Italiaanse en Franse werken in een breder tijdsperspectief, zijn zo slechts enkele van de talrijke onderwerpen die zouden toelaten om de geschiedenis van de internationale relaties te schrijven aan de hand van het reizende bestaan van het architectuurboek.

Bijlage: bibliografie met betrekking tot Hendrik Pulinx sr. en jr., Emmanuel Van Speybrouck en Paulus de Cock

Hendrik Pulinx sr.

Geschreven bronnen

BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 95-98 ('Henricus Pulinx').

Grafische bronnen: architectuurtekeningen

A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen bewaard op het stadsarchief van Brugge*, Brugge, 1972 (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 2), p. 12 (cat. n. 13: 'Kaart van de nieuwe steenweg van Brugge naar Blankenberge, door Hendrik Pulinx volgens de opmeting van landmeter Fr. Verplancke, ongedateerd [ca. 1723]'), p. 30 (cat. n. 75: 'Plan van de vaart te Damme, 1746'), p. 57 (cat. n. 201: 'Figuratieve kaart van het Minnewater en de omliggende terreinen te Brugge, door Hendrik Pulinx, 1738'), p. 60-61 (cat. n. 214: 'Plan van het waterpeil tussen het Minnewater en de Kom te Brugge, door Hendrik Pulinx, 1737').

Literatuur

O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 67-71.

C. VERSCHELDE, 'Les anciens architectes de Bruges', in: *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire & des antiquités de la Flandre*, IIIe sér., 6 (1871), p. 69 (faïence).

P. BERGMANS, 'Porte-montre en faïence brugeoise', in: *Inventaire archéologique de Gand*, 200 (1900).

A. JULIN, *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du XVIIIe siècle (1764): Contribution à la statistique ancienne de la Belgique*, Brussel, 1903-1904 (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Collection in-8°, 63), p. 44-45 ('II. Fabrique de faïence de Bruges [ff. 497-498]'), p. 76-77.

D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulincx, Pullincks, Pulling), Hendrik, d.A. ...Hendrik, d. J.', in: THIEME en BECKER, *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Dl. 27, 1933, p. 459-460.

J. DE SMET, 'De steenweg van Brugge op Blankenberge, 1723', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 129-136.

E. DHANENS, 'Hendrik Pulinx (1698-1781)', in: *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw, 17 juli - 31 augustus 1955, catalogus*, tent. cat., Brugge, 1955, p. 69-88.

- A. VIAENE, 'Tekenwerk van Hendrik Pulinx, 1725-1741', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 106-110, p. 108.
- A. [VIAENE], 'De faiencefabriek van Pulinx bij het minnewater te Brugge', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 148-152.
- A. [VIAENE], 'Brugs gleierwerk van Pulinx en compagnie in de veilig van 25 October 1764', in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 57-60.
- L. DEVLIEGHER, 'Het nieuwe transeptvenster in de Sint-Salvatorskerk te Brugge (1749)', in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen – Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 15 (1964), p. 53-59.
- L. DEVLIEGHER, 'Pulinx senior, Hendrik, beeldhouwer, architect, keramist', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1966, II, kol. 711-715.
- P. LENDERS, 'Ondernemer en Overheid in Vlaanderen circa 1750-1780: een gevalstudie, de ceramiekkabriek Pulinx-de Brauwere te Brugge', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 60 (1977), p. 91-132.
- P. LENDERS, 'De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 245-255, p. 245.
- L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge: geschiedenis en architectuur*, Tielt-Bussum, 1981 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 7), p. 34-35, 38, 107 (nouvelle fenêtre de la façade nord du transept).
- N. GEIRNAERT, 'De laatste levensjaren van Beeldhouwer Hendrik Pulinx, sr. (†1781) een aanvulling en correctie', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 118 (1981), p. 293-296.
- Hendrik Pulinx (1698-1781): wandelbrochure*, Brugge, 1981.
- A. VAN DEN ABEELE, 'De faiencefabriek aan het Minnewater te Brugge (1750-1818)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 123 (1986), p. [61-105], p. 63-66.
- J.-L. MEULEMEESTER, 'Feestversieringen voor de Brugse jubileumprocessie van het H. Bloed in 1749', in: *Brugs Ommeland*, 39 (1999), p. 187-196 (met dank aan ir. - arch. Dries Vanhove).

Hendrik Pulinx de jonge (1724-1787)

Geschreven bronnen

- BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Academie, 230, p. 98-99 ('Henricus Pulinx [fils]').
- BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Autograaf n. 1188 (getekend *Hendrik Pulinx junior*, Brugge, 2.9.1761).

Gedrukte bronnen

P. VERHAEGEN (ed.), *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, IIIe série, 1700-1794, Dl. 12, Brussel, 1910, p. 291-292 ('Dépêche de l'Empereur concernant les travaux relatifs à l'écluse principale d'Ypres-lez-Nieuport', Brussel, 25 juli 1783), p. 321-323 ('Décret des gouverneurs-généraux touchant la direction et l'administration du canal de Plasschendael', Brussel, 17 januari 1784).

Grafische bronnen: architectuurtekeningen

L.-P. GACHARD, *Inventaires des cartes et plans, manuscrits et gravés, qui sont conservés aux archives générales du royaume*, Brussel, 1848, p. 194 (cat. n. 1463: 'Plan général du sas de Plasschendaele, avec un projet pour la construction d'une nouvelle tête à l'écluse inférieure, sans interrompre la navigation; levé, en 1781, par Henri Pulinx, architecte hydraulique et directeur de la navigation'), p. 195 (cat. n. 1465: 'Autre copie partielle du même plan, figurant seulement le projet de la construction d'une nouvelle tête à l'écluse inférieure; faite aussi la même année' en cat. n. 1466: 'Plan et profil de la maçonnerie de la même tête d'écluse; levé et dessiné, dans la même année, par Henri Pulinx. En deux feuilles'), p. 196 (cat. n. 1477: 'Plan et profil d'un projet de seconde écluse à construire dans la digue septentrionale du canal d'Ypres, à environ cent verges au-dessus de l'écluse principale, près de Nieuport, et vis-à-vis de la sinuosité de la crèque de Nieuwendamme; levé et dessiné, en 1783, par Henri Pulinx, P. Everaert, Henri Liefmans, Philippe Verbrugge et P.-F. Lippens, à l'occasion de la visite faite du canal d'Ypres, afin de reconnaître les réparations à y exécuter') en p. 336 (cat. n. 219: 'Plans et profils de l'écluse de Slykens, près d'Ostende; dessinés par J.-B. Malfeson, et gravés par H. Pulinx').

A. SCHOUTEET, 'Catalogus van Oude plannen en tekeningen van Brugse huizen en gebouwen op het stadsarchief van Brugge', in: *Bulletin de la commission royale des Monuments et des Sites – Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 10 (1959), p. 347-414, p. 380, n. 190.

A. SCHOUTEET, *Catalogus van kaarten en plannen*, p. 21 (cat. n. 35: 'Kaart van de Oostendse vaart, tussen de Kom van Brugge en het Sas van Slijkens, 1771'), p. 22-23 (cat. n. 40: 'Tweede plan voor nieuwe sluizen en kom aan de uitmonding van de vaart van Nieuwpoort in de Oostendse vaart, te Plassendale, door Hendrik Pulinx. Ongedateerd [18e eeuw]'), p. 23 (cat. n. 44: 'Plan van het Sas van Slijkens, door Hendrik Pulinx, junior, 1753'), p. 24-25 (cat. n. 49: 'Plattegrond en opstand van het Sas van Slijkens te Breedene, door H. Pulinx, junior, en J.-B. Malfeson, ongedateerd [tweede helft van de 18e eeuw]'), p. 39 (cat. n. 117: 'Plan voor her-

stellingen aan de vaart van Oostende nabij het Sas van Plassendale, door Hendrik Pulinx. 1777).

P.-C. VANDERMEERSCH, *Inventaire des cartes et des plans, conservés aux archives de la Flandre-Orientale, accompagné de notes et d'éclaircissements*, Gent, 1850, p. 27 (cat. n. 95: 'Canal de Bruges à Ostende. 1767, 20 août. Des Etats de Flandre').

Literatuur

O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 67-71, p. 70-71.

M. SELSCHOTTER, 'Henri Pulinx, sculpteur brugeois, 1698-1781', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 73 (1930), p. 1-35, p. 7 en 10.

D. ROGGEN, 'Pulinx (Pulincx, Pullincks, Pulling), Hendrik, d.A. ...Hendrik, d. J.', in: THIEME en BECKER, *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Dl. 27, 1933, p. 459-460, p. 460.

P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw: Bijdrage tot de geschiedenis der Aufklärung in België*, Brussel, 1956 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling, 25), p. 91 nt. 3, 233 (en nt. 2), 315 nt. 3.

L. DEVLIEGHER, 'Pulinx junior, Hendrik', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. 2, Brussel, 1966, kol. 710-711 (met bibliografie).

P. LENDERS, 'De laatste levensjaren van beeldhouwer Hendrik Pulinx', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 245-255, p. 245.

L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge: geschiedenis en architectuur*, Tielt-Bussum, 1981 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 7), p. 34, 38, 107 en ill. 165.

J.-L. MEULEMEESTER, 'Enkele kleine verbouwingswerken aan de Brugse Sint-Walburgakerk op het einde van de achttiende eeuw', in: *Brugs Ommeland*, 23 (1983), p. 359-367 (werken aan de Sint-Walburgakerk, 1778).

A. VAN DEN ABEELE, 'De faiëncfabriek aan het Minnewater te Brugge (1750-1818)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 123 (1986), p. [61-105], p. 63-66.

J.-L. MEULEMEESTER, 'Twee koordeuren uit de Sint-Donaaskatedraal nu in de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge', in: *Sint-Donaas en de voormalige Brugse katedraal*, Dl. 2, Brugge, 1988, p. 119-134 (1776-1777).

P. LENDERS, *Vilain XIII*, Leuven, 1995, p. 112 en 116.

Emmanuel van Speybroeck-Coutteau

U. THIEME en F. BECKER (red.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Dl. 31, Leipzig, 1937, p. 366.

A. SCHOUTEET, 'Catalogus van Oude plannen', p. 379 cat. n. 187.

B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *De abdij van de Duinen te Brugge*, Brugge, 1963, p. 59.

J.-P. ESTHER, 'Bouwgeschiedenis en architectuur van de schoenmakers- en timmerliedenhuizen (16de-20ste eeuw)', in: A. VANDEWALLE (red.), *De Brugse schoenmakers en timmerlieden. De Ambachten en hun Huizen 14de-20ste eeuw*, Brugge, 1985, p. 25-41, p. 32-34.

M. COORNAERT, *Dudzele en Sint-Lenaart. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Dudzele tot omstreeks 1914, met een studie over de Sint-Lenaartomwegang*, Dudzele, 1985, p. 269, 270.

J.-P. ESTHER, 'De bouwgeschiedenis van de abdij Nieuw Jeruzalem in Brugge in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *800 jaar Spermalie*, Brugge, 1996, p. 67-96, p. 89-90.

T. DE JAEGERE, 'De bouwgeschiedenis van de Duinenabdij te Brugge', in: A. DENAUX en E. VANDEN BERGHE (red.), *De Duinenabdij (1627-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/Gebouwen/Kunstpatrimonium*, Tielt, 1984, p. 93, 97-98.

B. BEERNAERT, 'Abdij Ten Duinen in Brugge: de onvoltooide droom van abt Bernard Campmans. Een historische monumentenbeschrijving', in: L. BUSINE en L. VANDAMME (red.), *Besloten wereld. Open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tielt, 2002, p. 41-42.

Paulus de Cock

L. VAN PETEGHEM, *Levensschetsen van Vlaamsche kunstoeffenaren*, Brussel, 1858, p. 4-20 ('Op en ondergang der Koninklyke Akademie van Beeldende kunsten te Brugge. Van den Kerchove - Mathias De Visch - Garemyn - Ducq - Gregorius - Van Maldeghem'), p. 8.

E. HOSTEN en E.-I. STRUBBE, 'De Brugsche academie van 1765 tot 1775', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 74 (1931), p. 97-120, p. 110, 112, 116.

A. SCHOUTEET, [Stadsarchief van Brugge], *Inventaris van het archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Brugge (1717-1892)*, Brugge, 1958, p. 9, 10.

A.-M. RETSIN, *Geschiedenis van de Brugse Vrije Academie 1717-1881*, R.U.Gent, 1972 (onuitgegeven verhandeling), p. 65, 69, 76, 85, 87-99, 103.

- J.C. DANLOS, *De Brugse Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1987, p. 18, 19, 23, 30-31, 42 en 49-50.
- C. LEMAIRE, 'IV.9 Paul de Cock, "Chinees huysen", Brussel, verz. D. Coekelberghs', in: *Karel Alexander van Lotharingen: gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, tent. cat., Brussel, 1987, p. 259.
- W. LE LOUP, *Academia 18^e & 19^e eeuw, Bogardenkapel 24 april - 18 mei 1991*, [Brugge, 1991].
- L. DEVLIEGHER en L. VAN BIERVLIET, 'Bouwgeschiedenis van de Sint-Martinuskerk te Koekelare (1790-1909)', in: *Biekorf*, 92 (1992), p. 5-28, p. 6.
- A. JANSSENS DE BISTHOVEN, 'Een Brugs achttiende-eeuws herenhuis versierd door de gebroeders Paul en Hubert De Cock', in: *Wevend aan het verleden: liber amicorum O. Mus*, Veurne, 1992, p. 145-152.

Marc Constandt

Heliopolis made in Westende? De Westendse leerschool van architect Ernest Jaspar

De versnelde uitbouw van de Belgische kust tussen 1880 en 1914 tot een onafgebroken rij badplaatsen betekende voor heel wat architecten uit het binnenland een welkom nieuw werkveld. Verkavelingen werden uitgetekend en extra terreinen werden bouwrijp gemaakt. Grote namen zoals Antoine Dujardin, Albert Dumont, Joseph Viérin, Georges Hobé en Octave Van Rysselberghe trokken met hun opdrachtgevers mee naar zee, waar ze uiterst creatief konden ontwerpen.

Tot nu toe bleef de inbreng van de Belgische architect Ernest Jaspar in de toeristische uitbouw van de kust onbelicht. Ernest Jaspar, geboren in 1876 als zoon van een Brusselse aannemer die rijk geworden was door zijn medewerking aan projecten van koning Leopold II, is vooral bekend gebleven voor zijn bijdrage aan de ontwikkeling van Heliopolis, de nieuwe stad in Egypte die er gebouwd werd door Belgen. Architect Jaspar was voor en na zijn Egyptische periode echter ook actief in de Belgische badplaats Westende. Op basis van een aantal fragmentarische bronnen proberen we die Westendse periode van Jaspar te reconstrueren. De rol in Westende van de oudere broer van de architect, advocaat en politicus Henri Jaspar, komt in deze bijdrage ook aan bod. Doordat Ernest Jaspar dus een leerschool in Westende had doorlopen vooraleer aan het Egyptische avontuur te beginnen, was het een logische vraag of het Belgische voorbeeld inspirerend gewerkt had.

De ontwikkeling van de nieuwe stadswijk Heliopolis in de woestijn was een onderneming die zorgvuldig werd voorbereid. De stad werd planmatig opgebouwd met een imposant hotel als centrum, met strikte stedenbouwkundige regels. De stad was bedoeld voor een internationaal toeristisch cliënteel. De stichters hadden binnen hun gebied een enorme bestuurlijke macht. Het was een

Belgisch trio met initiatiefnemer Edouard Empain, aannemer Léon Rolin en architect Ernest Jaspar, dat er als drijvende kracht optrad. Jaspar was er de belangrijkste architect: *qu'il a édifié, entre 1906 et 1914, la partie la plus significative de la ville d'Héliopolis proche du Caire.*¹ Tot zijn belangrijkste realisaties worden de plannen voor het Héliopolis Palace Hotel gerekend. Deze stadsontwikkeling heeft zeker gelijkenissen met de uitbouw van Westende. De gestructureerde aanleg, de zorg voor het architecturale uitzicht, het centrale hotel, het internationale cliënteel en de macht van de promotie maatschappij zijn elementen die in Westende ook te traceren zijn.

DE FAMILIE OTLET EN HAAR 'HUISARCHITECTEN'

De Brusselse zakenman Edouard Otlet kocht op een veiling in 1887 een groot stuk ongerept duinengebied. Deze aanwinst van de familie Otlet lag helemaal geïsoleerd en behoorde tot zowel het grondgebied van Westende als dat van Middelkerke. Daar zou pas vanaf 1895 door vader en zoon Edouard en Paul Otlet de nieuwe badplaats Westende systematisch uitgebouwd worden.² Dat pro-

- 1 Aan de figuur van Ernest Jaspar (1876-1940) werden al enkele studies gewijd, de Westendse periode bleef echter zo goed als onvermeld: V.G. MARTINY, 'Ernest Jaspar', in: *Nouvelle biographie nationale*, 4 (1997), p. 230-232; A. VAN LOO, 'Retour d'Égypte: Ernest Jaspar (1876-1940): D'Héliopolis à Hyderabad', in: *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 73-74 (1994), p. 343-362; A. VAN LOO, 'Ernest Jaspar à Héliopolis 1905-1916', in: M. VOLAIT e.a., *Le Caire-Alexandrie: Architectures européennes 1850-1950*, Cairo, 2004, p. 121-138.
- 2 Aan de vroege periode van Westende-Bad werden al enkele publicaties gewijd: M. CONSTANDT, 'Westende, een geslaagd Brussels toeristisch initiatief (1896-1914)', in: *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis*, 118 (1981), p. 63-79; M. CONSTANDT, *Westende in de belle époque: van exclusieve badplaats tot spookstad*, Brugge, 2007; M. CONSTANDT, *De verdwenen badplaats: de geschiedenis van Westende-Bad van 1896 tot 1918*, Middelkerke, 1996; J. DELMÉE, *La S.A. 'LA Westendaise' 1898-1906: Naissance de la Plage de Westende, le rêve urbanistique de la famille Otlet*, UCL, 1985 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); J. DELMÉE, 'La S.A. "La Westendaise" 1898-1906: Naissance de la Plage de Westende, le rêve urbanistique de la famille Otlet', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4 (1985), p. 473-506. Over de figuur Paul Otlet verschenen al heel wat studies, de basis werd gelegd door: W. BOYD RAYWARD, *The Universe of Information: The Work of Paul Otlet for Documentation and International Organisation*, Moskou, 1975. Onlangs verscheen een meer vulgariserende studie met de titel: F. LEVIE, *L'homme qui voulait classer le monde: Paul Otlet et le Mundaneum*, Brussel, 2006. Edouard Otlet (1842-1907) was een Brussels zakenman, politicus en kunstmecenas. Hij is vooral bekend

ject is een voorbeeld van een toeristische ontwikkeling die volledig los van een bestaande bebouwing gerealiseerd werd. Na de toeristische uitbouw van Oostende, Blankenberge en Heist, was men ook begonnen met het aansnijden van ongerept duinengebied. Westende-Bad ontleende enkel zijn naam aan het kerkdorp Westende. Het dorp zelf lag niet aan zee, en tussen badplaats en kerkdorp was er aanvankelijk zelfs geen behoorlijke verbindingsweg. De nieuwe badplaats sloot evenmin aan bij de bebouwing van Middelkerke, ondanks het feit dat een gedeelte van Westende-Bad dus op het grondgebied van die gemeente lag. Die geïsoleerde ligging van de nieuwe badplaats tegenover de twee dorpskernen vormde een nadeel, maar ook een uitdaging. Enerzijds diende men alles zelf te voorzien en te financieren, anderzijds vertrokken men van een onbeschreven blad en dat liet veel creativiteit toe. Men kon duidelijk bewijzen dat men vanuit het niets een stad kon uitbouwen.

De Otlets hechtten veel belang aan de architecturale vormgeving en aan de stedenbouwkundige ontwikkeling. Men zou zelfs kunnen stellen dat Westende de allereerste uiting was van het streven van Paul Otlet naar een ideale stad. Er werd dan ook nauw samengewerkt met een vaste huisarchitect. Aanvankelijk werd Alban Chambon, een Frans architect, belast met deze opdracht.³ Deze architect verdiende zijn sporen zowel in Brussel als in Oostende. In de badplaats Oostende verbouwde hij het casino en ontwierp hij het Koninklijk Theater. In opdracht van Edouard Otlet zou hij ook de plannen tekenen voor La Terrasse in Oostende. Voorafgaandelijk aan hun Westendse onderneming had de familie Otlet immers al geïnvesteerd in de Oostendse hotelsector en zij had daar ongetwijfeld kennisgemaakt met de ontwerper Chambon. De beslis-

voor zijn investeringen in de tramsector. Hij was daardoor een rechtstreekse concurrent van Edouard Empain, die onder meer het Belgische kusttramnet in zijn portefeuille had.

- 3 Architect Alban Chambon (1847-1928) was gespecialiseerd in het decoreren van hotels en theaters. In Brussel decoreerde hij het hotel Métropole en het Eden Theater, en in Oostende het Koninklijk Theater en het kursaal voor het stadsbestuur, en de feestzaal La Terrasse voor de familie Otlet. Zie o.a. J. DELMÉE, *La S.A 'LA Westendaise'*, p. 90-111 en J.P. MIDANT, *La fantastique architecture d'Alban Chambon*, Brussel, 2010.

sing om Chambon bij het Westendse project te betrekken, werd hoogstwaarschijnlijk genomen door vader Otlet. Chambon zou duidelijk zijn stempel drukken op de badplaats Westende. Het stratenplan, de richtlijnen voor de kandidaat-bouwers, de ontwerpen van de eerste particuliere woningen en het bouwplan voor het eerste hotel met de naam 'Westend'Hôtel' waren van zijn hand. Chambon was in eerste instantie een decorateur en zo maakte hij een erezaak van de inrichting van het eerste hotel van de badplaats. Om de navolging van de strenge architecturale richtlijnen bij de particuliere bouwheren te kunnen afdwingen, werd bij iedere verkoop van bouwgrond een lastenboek gevoegd met de verplicht te volgen regels.⁴

Na Alban Chambon werd Octave Van Rysselberghe in 1901 aangezocht als 'stadsarchitect'. Deze architect was de broer van de bekende kunstschilder Théo Van Rysselberghe. Paul Otlet had voorheen al een beroep gedaan op deze architect voor de bouw van zijn eigen woning in Brussel, zodat het er alle schijn van had dat hij nu deze tweede architect op rij koos. Aan zee was Octave betrokken bij de bouw van het Royal Palace Hotel in Oostende en ontwierp hij het vroege appartementsgebouw Le Ponant in Mariakerke. Hij maakte de plannen voor de uitbreiding van de badplaats Westende in oostelijke richting, ontwierp het casinogebouw en bouwde op de grens van de badplaats het onvolprezen Grand Hôtel Belle-Vue'.⁵

Het bestuur van de badplaats Westende mikte duidelijk op een internationaal cliënteel en besteedde veel aandacht aan het stedenbouwkundige ontwerp en de architecturale vormgeving van

- 4 Het lastenboek van Westende kende tussen 1898 en 1907 diverse edities. Ook de naamloze vennootschap 'Les Hôtels Balnéaires', de firma van Nicolas Lembrée, die de oostelijke helft van de badplaats verder ontwikkelde, gebruikte een dergelijk instrument.
- 5 Architect Octave Van Rysselberghe (1855-1929), broer van kunstschilder Théo, kan beschouwd worden als specialist in de hotelbouw, wat hij demonstreerde in zijn ontwerp van het Grand Hôtel Belle-Vue. Daarnaast tekende hij de plannen voor heel wat villa's langsheen de Parklaan in Westende en voor het kursaalgebouw van diezelfde badplaats. Zie J. STEVENS en E. HENVAUX, 'Octave van Rysselberghe (1855-1929)', in: *Aplus* (maart 1975), p. 16-50.

de vakantiewoningen. Het centrum werd gevormd door een groot hotel met bijgaande sportterreinen. De familie Otlet en de opeenvolgende promotiemaatschappijen bouwden hun macht binnen de badplaats uit ten koste van de positie van de gemeentebesturen. Al die factoren zijn dus vrij gelijklopend met de situatie bij de uitbouw van Heliopolis. De opeenvolgende huisarchitecten Chambon en Van Rysselberghe hadden zeker niet het monopolie om alle villa's te ontwerpen. De meeste bouwheren met hoofdverblijf in het binnenland brachten vanuit die omgeving hun eigen ontwerper mee naar zee. De promotiemaatschappij – de familie Otlet had immers vrij vroeg haar belangen ondergebracht in de familiale vennootschap 'La Westendaise' – organiseerde in 1902 een architectuurwedstrijd. De eerste prijs werd weggekaapt door de Gentse architect Achilles Van Hoecke-Dessel met het ontwerp van Shamrock Cottage.⁶ De tweede prijs werd gedeeld door een drietal architecten, waaronder Ernest Jaspar. Die werkte, volgens de toenmalige verslaggever,⁷ nogal klassiek en strak. Hij exposeerde met een groep van zes villa's, een cottage en met een ontwerp voor een villa die op dat ogenblik in de badplaats werd gebouwd. De bewuste villa in opbouw is ongetwijfeld de Villa Gabry, gebouwd in opdracht van advocaat Henri Jaspar, de broer van de architect. De naam van de villa werd afgeleid van de roepnaam van de echtgenote van de eigenaar. Die had in het voorjaar 1902 bouwgrond gekocht op de zeedijk van Westende en liet er nog hetzelfde jaar zijn vakantiewoning optrekken.⁸ Doordat Ernest Jaspar gebouwen optrok in Westende-Bad, had hij zeker inzage in het las-

6 Van Hoecke-Dessel behoorde tot de top van de Gentse architecten uit de jaren voor en na de Eerste Wereldoorlog. Zijn inbreng in Westende is wellicht beperkt gebleven tot dit ene ontwerp. Zie A. VAN LOO, *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003, p. 563-564.

7 J. LOUCK, 'Westende-Plage', in: *Le Carillon* (22 augustus 1902).

8 Henri Jaspar (1870-1939), broer van Ernest, was advocaat en politicus van katholieke signatuur. Hij was na de Eerste Wereldoorlog diverse malen minister en werd in 1924 minister van staat. Zie o.a. de notitie in P. VAN MOLLE, *Het Belgisch Parlement 1894-1972*, Antwerpen-Utrecht, 1972, p. 197-198 (met uitgebreide bibliografie). Een kopie van deze notariële aankoopakte van 28 maart 1902, verleden voor de Brusselse notaris Félix Ectors, wordt bewaard in MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 4: Akte 52. In deze akte, net als in alle andere trouwens, wordt vermeld: *Cette vente est faite, en outre, aux charges et conditions concernant les terrains et villas de Westende stipulées dans un cahier de charges arrêté par le conseil...*

tenboek dat de architecturale richtlijnen voor constructies in die badplaats bevatte en dat als 'verplicht te volgen' bij iedere verkoop van grond werd gevoegd. Ernest Jaspar wordt in 1904 opnieuw vermeld als architect verantwoordelijk voor de bouw van diverse zeedijkvilla's.⁹ In de lijst van de architecten van de 'cottages' is hij niet opgenomen, zodat zijn inbreng in die categorie wellicht te verwaarlozen was. In de bebouwing van Westende waren immers twee types vakantiewoningen voorzien: de eerder stedelijk aanvoerende rijwoningen in de zeedijkwijk en de door groen omgeven cottages in het achterliggend gedeelte. Jaspar beperkte zich voornamelijk tot het eerstgenoemde type.

Tot de nieuwe realisaties moet wellicht ook de Villa Shamrock langsheen de tennisterreinen gerekend worden.¹⁰ Deze villa werd gebouwd in opdracht van Hubert Lothaire, een gewezen koloniaal die in totaal drie villa's liet bouwen in de badplaats. Deze persoon is zowat de belangrijkste vertegenwoordiger van een groep die heel wat van haar koloniale opbrengsten investeerde in de badplaats Westende.¹¹ De eerste villa van Lothaire, 'Joséphine' genoemd naar zijn vrouw, werd opgetrokken op basis van plannen van Alban Chambon. De tweede villa, Shamrock Cottage, werd gebouwd naar het winnende ontwerp van Van Hoecke-Dessel van de architectuurwedstrijd van 1902. Als derde architect op rij sprak hij Ernest Jaspar aan voor Villa Shamrock langsheen de tennisvelden. Deze ligging werd beschouwd als even interessant als een locatie op de zeedijk. De villa's met zicht op de tennisvelden werden dan ook architecturaal uiterst zorgvuldig afgewerkt.

9 'La Plage de Westende', in: *Le Cottage* (mei-juni 1904), p. 209-214.

10 Architect Ernest Jaspar was zeker verantwoordelijk voor de wederopbouwversie na WO I, en het was gebruikelijk om dezelfde architect te nemen als voor de oorlog. Op basis van die gegevens kunnen we aannemen dat Ernest Jaspar deze belle-époquevilla ontwierp.

11 Hubert Lothaire haalde de voorpagina van de internationale pers met de affaire Stokes en was daarna niet meer welkom in de Belgische kolonie. Andere belangrijke koloniale investeerders in Westende waren Emile Beirlaen, broer van Gaston (zie noot 22), en Francis D'Hanis. In Westende werd lange tijd het verhaal verteld dat de Rotonde, het Grand Hôtel Belle-Vue, werd gebouwd met negerbloed. De koloniale investeringen liggen wellicht aan de basis hiervan.

Volgens de overlevering in de familie Jaspar kwam Ernest Jaspar in 1904 op die bewuste tennisterreinen van Westende in contact met ingenieur Leon Rolin.¹² Deze had de gewoonte om zijn vakanties in Westende door te brengen en de mondaine ontmoetingsplaats bij uitstek was het tennisveld bij het Westend'Hôtel. Het tennisterrein van Westende was als het ware het zomerfiliaal van de Brusselse Leopold tennisclub, waar de Brusselse beau monde zich kwam vermaken. Op vakantie gaven ze elkaar opnieuw rendez-vous op de Westendse terreinen. Dat het tennisveld een gedroomde ontmoetingsplaats was voor de toeristen, wordt bewezen door foto's uit het archief van de weduwe van Silas Guillon, leverancier van meubels voor de bezittingen van de promotiemaatschappij in Westende, en met haar familie trouwe bezoekers van de badplaats.¹³ Op de beelden staan, bijvoorbeeld, mevrouw Rolin, rechter Eeman en soortgelijke topfiguren. De mix van jonge mensen in een ongedwongen sportieve sfeer leidde zelfs tot huwelijken. Het aannemersbedrijf Rolin was op het ogenblik van de ontmoeting met Jaspar actief in de bouwsector in Egypte en was op zoek naar een architect. Jaspar ging in op het voorstel en ruilde de badplaats Westende als actieterrein in voor Egypte. Het werd het begin van een indrukwekkende carrière daar.

DE BADPLAATS WESTENDE NA HET 'OTLET' TIJDPERK

Terwijl architect Ernest Jaspar zich in Egypte ophield, werden de machtsverhoudingen in Westende serieus dooreen geschud. In 1906 verliet de familie Otlet immers Westende-Bad en werd de badplaats verdeeld tussen twee machtsgroepen: het oostelijk gedeelte, gelegen op het grondgebied van Middelkerke, kwam in

12 M.H. JASPAR, *Souvenirs sans retouche*, Parijs, 1968, p. 12. Marcel Henri was een zoon van Ernest, maar is in zijn memoires bijzonder karig met informatie over Westende.

13 Een gedeelte van de Westendse foto's van de familie Guillon werd enkele jaren geleden te koop aangeboden op de internetsite eBay en maakt nu deel uit van onze privécollectie. Over de familie Guillon werd een studie gemaakt; de auteur, Marie-Antoinette Guillon, gaat vrij vlug over de meubelfabriek van de familie in Westerlo. Volgens advertenties in de vroege toeristische brochures van Westende had die firma van Guillon, gevestigd in Westerlo, daar wel degelijk het monopolie wat betreft leveringen van meubilair voor de bezittingen van de promotiemaatschappij.

handen van een vennootschap rond de figuur van de kunsthandaar Nicolas Lembrée en enkel voor die opdrachtgever bleef Octave Van Rysselberghe tot 1914 doorwerken.¹⁴ Het is op dat gedeelte dat men het onvolprezen Grand Hôtel Belle-Vue naar plannen van Octave Van Rysselberghe zou bouwen, dat bedoeld was als kunstencentrum. Om de ontspanningsactiviteiten te sturen, werd op 8 mei 1914 een coöperatieve vennootschap opgericht met de naam 'Art, Sports et Agrément'. Bij de stichters ervan treffen we heel wat gekende namen aan, zoals Hubert Lothaire, Octave Van Rysselberghe en niemand minder dan Léon Rolin, op dat ogenblik *demeurant en Caire*.¹⁵

Het centrum en het westelijke gedeelte werden voortaan beheerd door de naamloze vennootschap 'Westende Plage' rond het zaken duo Prudent Trachet en Louis Bosman. Andere belangrijke aandeelhouders waren Henri Jaspar, de Oostendse aannemer Smis Valcke en korte tijd ook casinobaas Georges Marquet. Deze laatste was wellicht geïnteresseerd om in Westende een speelzaal te openen. Dat idee kon hij niet realiseren en in 1907 nam hij al ontslag als voorzitter van de raad van bestuur. De nieuwe maatschappij stond voor heel wat uitdagingen. De uitbreiding van de badplaats in westelijke richting en de verdubbeling van de capaciteit van het Westend'Hôtel kregen duidelijk voorrang. Voor beide opdrachten deed men aanvankelijk opnieuw een beroep op Octave Van Rysselberghe. Zo werd op 31 oktober 1906 door de raad van beheer van Westende Plage nog een ontwerpplan van de hand van Van

14 Nicolas Lembrée was fabrikant van kaders en daardoor zeker vertrouwd met het kunstenaarsmilieu. Zijn eigen publiciteitsaffiche liet hij ontwerpen door Théo Van Rysselberghe en zijn vakantiewoning in Westende werd geconcipieerd door Octave Van Rysselberghe. Zijn Brusselse zaak werd nog voor de Eerste Wereldoorlog overgenomen door kunstschilder Paul Verdussen, ook betrokken bij de badplaats Westende en secretaris van de Brusselse kunstkring Le Sillon. Lembrée was als het ware de troonopvolger van Paul Otlet en nam heel wat van diens ideeën inzake architectuur en kunst over. Het concept van het Grand Hôtel Belle-Vue als kunstencentrum moet wellicht aan Lembrée toegeschreven worden. Zie M. CONSTANDT, 'De bijdrage van Nicolas Lembrée in de ontplooiing van Westende-Bad voor 1914', in: *Grainigate*, 10 (1990), p. 45-57.

15 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 2: Archivalia vóór 1914, 'Art, Sports et Agrément, Société Coöperative à Westende-Bains, Middelkerke – Constitution'.

Rysselberghe, die in het verslag omschreven werd als *l'architecte de la Westendaise*, besproken.¹⁶ Het uitgangspunt was dat er zo veel mogelijk gebouwen zouden kunnen genieten van zeezicht. Het was de bedoeling om daarvoor de duinen af te graven en om een centraal plein in de vorm van een amfitheater aan te leggen. Verder werd een kinderspeelplein voorzien.

Wellicht heeft Van Rysselberghe gepast voor de verdere uitwerking van het plan. Het definitieve plan uit 1909 draagt de signatuur van Ernest Jaspar. Leuk detail: het idee van het amfitheater bleef behouden.¹⁷ Het middelpunt van het nieuwe gedeelte van de badplaats werd ingevuld met sportinfrastructuur, meer bepaald met bijkomende tennisvelden. Dat lag volledig in de lijn van de verwachtingen, want in de badplaats waren er al een groot hotel en een casino. Ernest Jaspar was blijkbaar zelf een fervent tennisspeler. Het plan voorzag verder in de doortrekking van de Parklaan, de lokale naam voor de Koninklijke Baan, die echter pas in het interbellum zou gerealiseerd worden. Vrijwel parallel met deze laan werd de Herfstlaan voorzien, die de scheiding vormde tussen het eerder stedelijk gedeelte met rijbebouwing en de zone voor cottages in het groen ingeplant. Dat laatste stuk werd begrensd door een 'Cottagelaan'. De opdeling van de bebouwing in twee types was duidelijk een doortrekking van de visie die ook aanwezig was in de rest van de badplaats. Wie aan de basis ligt van de beslissing om de opdracht voor het opmaken van het aanlegplan aan Ernest Jaspar te geven, is niet meteen duidelijk. Zijn broer Henri Jaspar, een kleine aandeelhouder van de nv Westende Plage, speelde daarin wellicht een rol. Maar ook Georges Marquet die op dat ogenblik het Heliopolis Palace Hotel beheerde, zou de naam van architect Jaspar gepromoot kunnen hebben.

16 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 1: Archivalia vóór 1914: 'Procès-verbal de la séance du conseil général S.A. Westende Plage du 31 octobre 1906'.

17 Een afdruk van dit plan is in het bezit van architect Ronny Van Troostenberghe, Middelkerke.

DE ADVOCaat HENRI JASPAR VERDEDIGT DE BELANGEN VAN DE BADPLAATS

Niet alleen Octave Van Rysselberghe werd door het duo Trachet en Bosman bedankt voor bewezen diensten, ook heel wat andere contracten en verplichtingen uit het Otlet tijdperk werden geannuleerd. Ook de architect van de uitbreiding van het Westend'Hôtel werd ontslagen. Dit leidde zelfs tot een rechtszaak, waarbij Henri Jaspar optrad namens de nieuwe machthebbers.¹⁸ De nieuwe maatschappij kreeg zelfs problemen met de stichters van de badplaats en ook daarbij werd Henri Jaspar tweemaal ingeschakeld. Dat was eerst het geval in het conflict met Maurice Otlet in het dossier van de aanleg van een overdekt winkelcentrum.¹⁹ Maurice Otlet, broer van Paul, had op de zeedijk de gerenommeerde handelszaak 'Les Halles Westendaises', die gevestigd was in een houten keet. Het idee van de nieuwe directie was om een overdekte winkelgalerij te bouwen in het hart van de badplaats Westende, met hoofdingang op de zeedijk. Maurice Otlet wou echter van geen wijken weten en het project ging niet door. Advocaat Jaspar trad in 1914 ook op in het dossier van het zuiveringsstation dat gebouwd werd door een firma waarvan Paul Otlet beheerder was,²⁰ waardoor hij dus als het ware opnieuw de degens kruiste met de gebroeders Otlet.

De naam van Henri Jaspar is vooral verbonden met het dossier van de aanleg van een vlotte verbindingsweg tussen badplaats en dorp. Dat idee dateerde eigenlijk al van 1902 en werd omstreeks 1909 weer actueel. Het zou echter pas na de Eerste Wereldoorlog effectief kunnen gerealiseerd worden. De nieuw aangelegde straat kreeg zelfs in 1932 de naam 'Henri Jasparlaan'. Het verlenen van die straatnaam wijst er ons inziens op dat Henri Jaspar wellicht

18 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 3: Archivalia vóór 1914, Dossier briefwisseling met de architecten R. Vaes en Delahaye i.v.m. bouwwerken 'Westend'Hôtel', 1908-1910.

19 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 1: Archivalia vóór 1914, Procesbundel 'Westende-Plage versus Otlet, 1907-1910'.

20 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 3: Archivalia vóór 1914, Zuiveringsstation, 1901-1914, 1 bundel waarin 1 plan. De bewuste firma 'L'Épuration' was een initiatief van de familie Linden, schoonfamilie van Edouard Otlet, waarbij dus ook Paul Otlet betrokken was.

Afb. 1 'Le tout Westende' gaf elkaar rendez-vous op de tennisvelden bij het Westend'Hôtel. Op deze foto staan onder meer drie telgen van de familie Guillon en iemand van de familie Rolin. Foto van ca 1912.

in meerdere dossiers onderhandelde met het plaatselijke bestuur. Dat het gemeentebestuur van Westende kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog toch bereid bleek te zijn om bij te dragen in de kosten voor de verbindingsweg naar het dorpscentrum, om de kosten van de aanleg van de betegeling op de nieuwe zeedijk te betalen en zelfs om het rioleringsnet met bijgaande nieuwe straatbedekking te financieren, kan bijna geen toeval zijn. Met deze werken wilde men duidelijk de nv Westende Plage steunen in de verdere uitbouw van de badplaats en wellicht was Henri Jaspar hierbij de stimulerende factor. In het dossier van de wegenaanleg zou advocaat Henri Jaspar zelfs het gemeentebestuur van Westende adviseren.²¹ Hij probeerde dus wel degelijk om een vergelijk tussen de beide partijen tot stand te brengen.

21 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, WL 104: Sociëteit 1913-1969, Dossier briefwisseling Sociëteit e.d. 1913-1925, Henri Jaspar, 'Consultation du 13 octobre 1913', op vraag van het gemeentebestuur van Westende.

Henri Jaspar zou in de gespannen situatie aan de andere zijde van de badplaats tussen de eigenaars en het gemeentebestuur van Middelkerke wel resoluut de zijde kiezen van de toeristen. De sfeer tussen de bewoners van dat deel en het gemeentebestuur was daar helemaal verziekt, omdat er geijverd werd om Westende-Bad als een nieuwe gemeente te laten erkennen of om ten minste het volledige grondgebied van de badplaats onder te brengen onder de gemeente Westende, wat zou betekend hebben dat Middelkerke alle rechten en inkomsten zou verloren hebben. De betwisting in 1905 door Gaston Beirlaen, voorzitter van de 'Touring Club de Belgique', van een gemeentelijke belasting, kadert dan ook duidelijk in die strijd voor 'onafhankelijkheid'. Gaston Beirlaen werd voor de rechtbank van Veurne verdedigd door advocaat Henri Jaspar.²²

Uit deze diverse voorbeelden wordt duidelijk dat Henri Jaspar fungeerde als de jurist van de badplaats; het privaat bestuur en de toeristen deden blijkbaar frequent beroep op zijn diensten. Broer Ernest Jaspar zou evenwel de voorkeur geven aan de Egyptische opdrachten. Toen kennissen van hem een villa in Westende-Bad wilden bouwen, kon hij niet overtuigd worden om effectief zelf de plannen te tekenen. Zelfs voor zijn vriend, de aannemer Leon Rolin, wilde hij geen Westendse villa ontwerpen. Rolin bracht dus zijn vakanties door in Westende en zou in 1909 beslissen om er de villa met de toepasselijke naam 'Les Lotus' te bouwen. Deze villa werd ontworpen door François Roussel.²³ In de buurt werd trouwens, eveneens naar plannen van François Roussel, de

22 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Mi 813: Dossiers betreffende Westende-Bad, Dossier briefwisseling met diverse eigenaars Westende-Bad 1903-1914, Brief van Henri Jaspar, in zijn hoedanigheid van raadsman van Gaston Beirlaen, aan de gemeentesecretaris van Middelkerke van 1 maart 1905. Gaston Beirlaen was een medestander van het eerste uur van Paul Otlet, oprichter van de Belgische Touring Club en directeur van de badplaats. Hij was tevens journalist voor de badplaats onder het pseudoniem 'Gaston de Westende'. Zie M. CONSTANDT, *Westende in de belle époque*, p. 44-50.

23 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Mi 5: Bouwdossiers Middelkerke 1909, Dossieraanvragen tot bouwen 1909, Brief van François Roussel namens Léon Rolin, *actuellement au Caire*, aan het gemeentebestuur van Middelkerke d.d. 21 oktober 1909. François Roussel zou in het interbellum stilaan uitgroeien tot de belangrijkste architect van de badplaats Westende. Als een van de weinigen zou hij zich er trouwens ook effectief vestigen.

villa 'Dar el Naim' gebouwd door baron Ernest Eeman, rechter in Alexandrië.

DE GEBROEDERS JASPAR EN DE WEDEROPBOUW VAN DE BADPLAATS

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd Westende-Bad volledig met de grond gelijkgemaakt. Enkel van het grote hotel Grand Hôtel Belle-Vue stonden er nog wat muren recht, maar van de overige gebouwen was geen spoor meer zichtbaar. De eertijds bruisende badplaats was geworden tot een desolate vlakte. Het opmeten van de oorlogsschade en het indienen van de schadeclaims kregen dan ook topprioriteit. Ernest Jaspar zou aanvankelijk wel een grote rol spelen in de wederopbouw van de badplaats Westende. In 1916 was hij immers definitief teruggekeerd uit Egypte en had hij zich in Brussel gevestigd. Hij was dan ook geïnteresseerd in opdrachten op het Belgische grondgebied. Hij kreeg van beide vennootschappen die Westende bestuurden de opdracht om alle oorlogsschade toegebracht aan hun eigendommen in kaart te brengen.²⁴ Dat betekent dat hij zowel bevoegd was voor het opmeten van het Grand Hôtel Belle-Vue, als voor het Westend'Hôtel. Als uitloper van die inventarisronde kreeg hij dan nog bijkomend in 1923 de opdracht voor de opmaak van de plannen van het nieuwe Westend Palace. De beslissing om dat hotel toch opnieuw op te trekken, werd maar genomen na lang aarzelen en na enorme druk van het gemeentebestuur van Westende, dat geloofde dat een centraal hotel voor de badplaats absoluut onmisbaar was.

In tegenstelling tot wat gebeurde bij vele andere wederopbouwprojecten, werd in dat geval wel degelijk geopteerd voor een totaal nieuwe vormgeving. Na de Eerste Wereldoorlog werd immers in heel wat gevallen gekozen om het vooroorlogse plan vrij slaafs te volgen. Nieuwe plannen opmaken betekende immers een enorm

24 *Monsieur Jaspar, architecte, Avenue Dailly, 129, Bruxelles, sera l'expert ayant pour mission de décrire, sans évaluation, l'état des lieux de propriétés immobilières des dites Sociétés...* MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Doos 67: Beheer Sociëteit, Aanstelling van Jaspar in de conventie tussen Westende-Plage en de Belgische Staat, goedgekeurd in de 'Réunion du Conseil d'Administration du 17 mai 1919'.

Afb. 2. De huizenrij langsheen de huidige Priorijlaan gefotografeerd in 1924 door Joseph Bouillon. Het derde huis rechts is de villa Shamrock gebouwd naar plannen van architect Ernest Jaspar. Links ervan staat villa La Josette van architect F. Symons, rechts ervan de villa Santa Maria van een ongekende ontwerper en op de hoek de villa Mirandola van architect J. Picquet. De gronden gelegen langs deze tennisterreinen werden beschouwd als topligging binnen de badplaats en aan de afwerking van deze gevels werd door deze architecten dan ook heel wat zorg besteed.

tijdsverlies en door het gebruik van de bestaande ontwerpen herrees de belle-époquebadplaats als het ware. Jaspar koos voor het Westend Palace resoluut voor een nieuw ontwerp. Hij ontwierp een modern gebouw in art-decostijl, uitgevoerd in gewapend beton. De ervaring die Jaspar opgedaan had bij de hotelbouw in Heliopolis, kwam hem van pas bij de bouw van dit nieuwe en uiterst luxueuze hotel aan de Belgische kust. In de beschrijving van 1924 steekt de auteur vooral de loftrumpet over de decoratie van de feestzaal: *La grande salle de restaurant du Westende-Hôtel entre autres, est à cet égard un chef-d'oeuvre de bon goût. Conçue dans un style élégant qui rappelle tour à tour les styles byzantin et mauresque, elle donne par les teintes chaudes de sa décoration l'impression du luxe oriental.*²⁵ Die beschrijving in de lijn van de sprookjessfeer van Duizend-en-een-nacht verwijst ongetwijfeld naar de inbreng

25 F. LEURIAUX, 'La Renaissance de Westende', in: *Revue Mondiale*, 19:137 (1924), p. 1-8 (citaat p. 4).

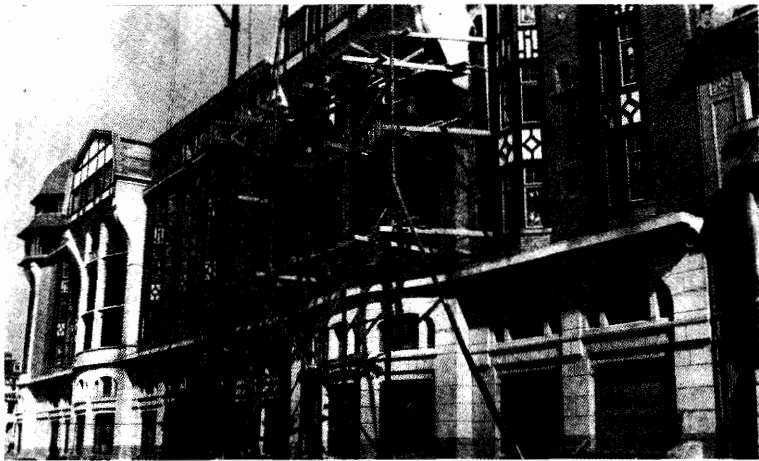
van Ernest Jaspar, die hier zeker gebruikmaakte van de ervaring die hij in Heliopolis had opgedaan bij de bouw van het enorme Palace Hotel daar.

Het nieuwe hotel in Westende had 225 kamers en iedere kamer had zijn eigen toilet, wat voor die tijd uitzonderlijk was. De meubels werden gekocht bij de Kortrijkse firma Decoene. Het Westend'Hôtel moest duidelijk het meest mondaine hotel van de badplaats te worden. Het werden drukke tijden voor Ernest Jaspar. Heel wat opdrachtgevers van villa's van voor de Eerste Wereldoorlog vroegen hem immers om de oorlogsschade aan hun villa op te meten. Baron Edouard Rolin Jaequemyns, jurist en later minister van Binnenlandse Zaken en lid van de Koloniale Raad, en een belangrijke telg van de familie Rolin, behoorde tot het cliënteel. Ook de weduwe van de befaamde Gentse kunstschilder Albert Baertsoen deed een beroep op Jaspar voor het opstellen van het dossier betreffende de oorlogsschade aan haar villa.²⁶ De eigenlijke plannen voor die twee wederopbouwvilla's werden echter getekend door, respectievelijk, François Roussel en Georges Hobé. Ernest Jaspar was wel verantwoordelijk voor de wederopbouw van een zestal villa's op de zeedijk.²⁷ Tot zijn opdrachtgevers behoorden opnieuw zijn broer Henri Jaspar en de koloniaal Hubert Lothaire. Deze laatste liet zowel zijn zeedijkvilla Joséphine, als de Villa Shamrock bij de tennisevelden, door Jaspar wederopbouwen. Daarnaast lieten François Vanden Eeckhoudt en Ernest Soenens respectievelijk de zeedijkvilla's Les Oyats en Coquilles en de Villa Maria-Gaby door Jaspar heropbouwen.

Terwijl Ernest Jaspar druk plannen tekende en de oorlogsschade opmat, werd zijn broer opnieuw betrokken bij het Westendse dossier. Op 11 februari 1924 werd een brief vanwege de nv Westende Plage, een nieuwe maatschappij die voortaan de belangen van

26 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Mi 813: Dossiers betreffende Westende-Bad, Briefwisseling eigenaars i.v.m. oorlogsschade, Brieven van Ernest Jaspar aan de burgemeester van Middelkerke van 8 januari 1920 en van 8 februari 1920.

27 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 3: Archivalia vóór 1914, Lijst met opgave eigenaars, villa's en de respectieve architecten, vermoedelijk ca. 1922.

Afb. 3. Foto van het Westend Palace genomen in juni 1924. Het Brusselse aannemersbedrijf legde toen de laatste hand aan de voorgevel van dit centrale hotel.

de opnieuw 'eengemaakte' badplaats zou behartigen, naar Henri Jaspar, minister van Buitenlandse Zaken, gestuurd, om ervoor te pleiten dat werk gemaakt zou worden van het herstel van de Parklaan en van de zeedijk. Die kwam daarop tussen bij zijn collega, baron Ruzette, minister van Openbare Werken, om de belangen van de badplaats te behartigen en een krediet van 50.000 BEF werd vrijgemaakt voor Westende.²⁸ Na de wederopbouw van het Westendse hotel zou Ernest Jaspar zich niet blijvend in België vestigen. Hij ging opnieuw in op een uitnodiging van Edouard Empain, dit keer om een project in Afrika op te starten. Het ging richting Kivu.²⁹

De ontwikkelingen van Heliopolis en Westende vertonen inderdaad veel gelijkenissen. Beide woonkernen werden immers vanuit

28 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Archief Sociëteit, Doos 118: Contacten met de overheden, Dossier wederopbouw dijk, 1923-1924, o.a. brieven van de promotie-maatschappij aan Henri Jaspar d.d. 11 februari 1924 en 22 mei 1924.

29 B. DE MEULDER, *Kuvuande MBote: Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Antwerpen, 2000, p. 117-120. Bij het ter perse gaan verscheen: M.C. BRUWIER en A. VAN LOO, *Heliopolis*, Brussel, 2010. De resultaten van dit nieuwe standaardwerk over Heliopolis konden in deze bijdrage niet meer verwerkt worden.

het niets opgericht in een zanderige omgeving. Bij beide projecten werd veel aandacht besteed aan de stedenbouwkundige regels die werden vastgelegd in een lastenboek. De toepassing ervan werd nauwgezet afgedwongen. De respectieve maatschappijen hadden ook een grote macht, die ze zich hadden toegeëigend ten nadele van de normale lokale besturen. In beide plaatsen was een luxueus hotel de spil waarrond het toeristische leven werd uitgebouwd. Het probleem van de bereikbaarheid werd zowel in Westende als in Heliopolis opgelost door de aanleg van een elektrische tramlijn. Het Egyptische net en het Belgische net hadden trouwens ook de figuur van baron Empain gemeen. Het lijkt er dan ook sterk op dat het Westendse voorbeeld inderdaad inspirerend heeft gewerkt bij de uitbouw van Heliopolis en dat de kennisoverdracht waarschijnlijk voor een groot gedeelte gebeurde door Ernest Jaspar. Die bouwde afwisselend een carrière in Westende en in het buitenland uit. Trouwens, ook andere figuren, zoals Leon Rolin en Ernest Eeman, brachten na een Egyptisch verblijf geregeld vakanties door in hun villa in Westende.

De rol van architect Jaspar in de badplaats Westende is zeker belangrijk geweest. Hij was op drie cruciale ogenblikken aanwezig in die badplaats. Zowel bij de start, de uitbreiding in westelijke richting, als bij de wederopbouw speelde hij een belangrijke rol. Hij was verantwoordelijk voor de bouwplannen van diverse woningen, het ontwerp voor de wederopbouw van het op één na grootste hotel en voor het aanlegplan van het westelijke gedeelte van de badplaats. Telkens werd hij opgemerkt en als het ware weggeplukt voor een buitenlandse opdracht. Vooral zijn rol in Heliopolis spreekt tot de verbeelding.

Het is opmerkelijk dat telkens wanneer Ernest Jaspar een opdracht kreeg in Westende, zijn broer nooit veraf was. Henri Jaspar was in verschillende hoedanigheden betrokken partij in Westende, hetzij als bouwheer van een villa, hetzij als aandeelhouder of als juridisch raadgever voor de naamloze vennootschap Westende Plage. In die laatste functie kruiste hij zelfs de degenen met de broers Otlet. Na de oorlog deed de promotiemaatschappij zelfs nog met succes een beroep op hem als bemiddelaar om de nodige nationale kredieten

ten voordele van Westende vrij te maken. De inbreng van Ernest Jaspar in Westende brengt hem op het niveau van de twee andere grote ontwerpers, Alban Chambon en Octave Van Rysselberghe. Dit trio van belangrijke architecten maakte van Westende een architecturaal en stedenbouwkundig experiment dat wel navolging moest krijgen. Heliopolis kan dan ook zeker beschouwd worden als een toepassing van de Westendse ervaring in het buitenland. In de marge van dit onderzoek kon ook vastgesteld worden dat het verblijf in Westende voor heel wat zakenlui en ondernemers niet alleen vakantie was, maar tevens een ideale gelegenheid om netwerken verder uit te bouwen en om zinvolle contacten te leggen. Iedereen kende er blijkbaar iedereen. De juiste positie bepalen van de gebroeders Jaspar binnen dat Westendse netwerk was echter, gezien het beperkte bronnenmateriaal, niet echt mogelijk.

De verstoorde jeugd van Berten Pil¹

Albrecht Pil werd als jongste zoon in het gezin Emiel Pil - Romanie Van den Bulcke op 9 mei 1892 geboren in Zonnebeke. Iedereen sprak hem aan met de roepnaam 'Berten'.² Vader Pil was in 1884 tot hoofdonderwijzer in de gemeenteschool van Zonnebeke benoemd en bewoonde sindsdien met zijn gezin een groot huis in de Beselaarsestraat.³ In 1912 werd hij door de Zonnebeekse gemeenteraad aangesteld tot gemeentesecretaris. De familie Pil kreeg daarop de kans naar de Langemarksestraat te verhuizen, naar een woning die door de gemeente werd aangeboden.⁴ Berten volgde lager onderwijs te Zonnebeke in de gemeenteschool van zijn vader. Hij gaf blijk van voldoende capaciteiten om het secundair onderwijs aan te vatten, wat in die tijd niet voor iedereen was weggelegd. Hij trok naar het Bisschoppelijk College van de Heilige Vincentius te Ieper.⁵

VAN SCHOLIER TOT STUDENT

Onder invloed van zijn broer Valeer en vrienden op school in Ieper raakte Berten in de ban van de 'Katholieke Vlaamse Studentenbeweging'.⁶ Hij schreef er vlugschriften voor de taalge-

1 Dit artikel is gebaseerd op J. JONCKHEERE, *Het leven van een frontsoldaat aan de IJzer. De jeugdijaren van Berten Pil (1892-1920)*, K.U. Leuven, 2008 (onuitgegeven masterproef, promotor L. Vos).

2 Omdat hij onder deze roepnaam bekend werd, zullen we verder in dit artikel altijd over 'Berten' spreken.

3 Tegenwoordig is dit gebouw gelegen in de Berten Pilstraat. E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil, Jeugd en Plicht*, Zonnebeke, 1965, p. 1-18.

4 Dit huis is het huidige nummer 31 in de Langemarkstraat.

5 Thans het Sint-Vincentiuscollege te Ieper.

6 De Katholieke Vlaamse Studentenbeweging baseerde zich op de ideeën van Albrecht Rodenbach. De studenten waren per dorp, stad of school in verschillende studentenbonden onderverdeeld. Deze bonden waren per provincie georganiseerd in een goubond. Het overkoepelende orgaan van de verschillende goubonden was dan het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond. De verschillende bonden ontmoetten elkaar op gouw- en/of landdagen, waar vaak oud-studenten het

lijkheid onder het pseudoniem 'Jozef Brandt'. Tijdens zijn laatste jaar (1910-1911) bracht hij het tot hoofdman van de collegebond 'Scherminkel'.⁷ Het feit dat hij leider van de collegebond werd, wijst op zijn interesse voor de visie van Albrecht Rodenbach op de studentenbeweging. Principaal Julien Claeys keek er streng op toe dat de taalwetten binnen zijn college werden nageleefd.⁸ Zo was het 'signum' er van kracht. Dit betekende dat wie door een medeleerling op het spreken van het Nederlands werd betrapt, een papier kreeg voorgelegd waarop deze zijn naam moest schrijven. Wanneer iemand het signum bekomen had, moest hij het verder zien door te schuiven naar een andere leerling die Nederlands sprak. Alleen op zon- en feestdagen werd binnen de collegemuren het Nederlands getolereerd. De leerlingen van wie de naam op het einde van de week op het briefje stond, moesten per keer dat hun naam erop voorkwam, twee centiem boete betalen. Berten Pil werd door zijn medeleerlingen vaak betrapt op het spreken van Nederlands.⁹ In 1905-1911, de periode die Berten in het college doorbracht, nam het flamingantisme onder de leerlingen sterk toe in reactie tegen de verfransing onder principaal Claeys. De Ieperse studentenbond speelde daarbij een grote rol. Tijdens de vakantie werden in Langemark de jaarlijks vergaderingen van Scherminkel belegd. Deze samenkomsten van de collegebond werden als uitingen van de geestdrift van de leden voor het flamingantisme

woord voerden. J. HUYS en S. VAN DE WEYER, *De studentikoze erfenis van Rodenbach*, Leuven, 2006, p. 15-22.

- 7 Scherminkel was de Vlaamse Leerlingengilde van het Bisschoppelijk College te Ieper, waarvan de oprichtingsdatum onbekend is. In het jaar 1890 werd de gilde, na enkele jaren in het geheim te hebben gewerkt, ontdekt. Vooral de internen waren lid van de bond, waarvan het blaadje artikels over de Vlaamse Beweging in handschrift opnam. R. VINCKIER, H. CONSTANDT, M. MESSEYNE en G. DEVOLDER, *150 Jaar Sint-Vincentiuscollege Ieper 1834-1984*, Ieper, 1984, p. 144-146.
- 8 Julien Claeys (Brugge, 5 maart 1862 - 27 januari 1945) was principaal van het Bisschoppelijk College van de Heilige Vincentius in Ieper van 1897 tot 1911. Voor hij principaal werd, had hij onderwijservaring opgedaan in de normaalschool van Torhout. In 1911 verliet hij het college om pastoor te worden van O.-L.-Vrouw in Oostende. R. VINCKIER, H. CONSTANDT, M. MESSEYNE en G. DEVOLDER, *150 Jaar Sint-Vincentiuscollege*, p. 253 en 263.
- 9 E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil*, p. 33; R. VINCKIER, H. CONSTANDT, M. MESSEYNE en G. DEVOLDER, *150 Jaar Sint-Vincentiuscollege*, p. 146; R. VANLANDSCHOOT en M. DE MOOR, 'Signum linguae', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (= NEVB), Tielt, 1998, p. 2748.

gezien. Samen met de bedevaarten naar Dadizele vormden deze vergaderingen de hoogtepunten in de Scherminkelwerking.¹⁰

Tijdens de schoolvakanties was Berten in de Zonnebeekse studentenbond actief. Deze was op 4 augustus 1911 door zijn broer Valeer gesticht. Berten was medewerker van de studentenbond, die de naam 'Katholieke Vlaamschen Studentenbond St.-Jansgilde' meekreeg. De leuze ervan luidde: 'Bloeiend in deugd en vreugd'. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog telde deze studentenbond 22 leden, een mooi aantal voor een pas opgerichte bond in een gemeente waar er amper studenten waren. De Sint-Jansgilde ging ten onder in gevolge de Eerste Wereldoorlog en werd in 1922, zonder inbreng van de vooroorlogse generatie, heropgericht.¹¹ Met Scherminkel en de Sint-Jansgilde trok Berten Pil naar verschillende gouddagen en bedevaartsdagen die voor de studenten werden georganiseerd. De deelnemende scholieren en studenten werden er door verschillende sprekers (bijvoorbeeld in 1910 in Dadizele door Alfons De Groeve, Adelfons Henderickx en Emiel Wilders) in de geest van de Vlaamse Beweging ingewijd.¹²

- 10 De leperse Studentenbond, met als doelgroep de externen van het college, werd in 1900 door Etienne Moulaert en Oscar Maes opgericht. Principaal Claeys keurde de oprichting goed op voorwaarde dat alle externen, ook de Franstaligen, lid konden worden. Na verloop van tijd zorgden de spanningen tussen de Vlamingen en de Franstaligen ervoor dat deze laatsten zich terugtrokken. De hoogtepunten in de werking betroffen de wekelijkse wandelingen op zaterdag en de jaarlijkse bedevaarten naar Dadizele. R. VINCKIER, H. CONSTANDT, M. MESSEYNE en G. DEVOLDER, *150 Jaar Sint-Vincentiuscollege*, p. 85 en 149.
- 11 D. OOGHE, 'De studentenbond te Zonnebeke 1911-1927', in: *Het Zonneheem* (1984), p. 17-22.
- 12 Alfons De Groeve (Brugge, 20 oktober 1885 - 5 augustus 1945) was van oordeel dat de geloofsverdediging en het flamingantisme hand in hand gingen. Tijdens zijn studententijd was hij van 1904 tot 1906 voorzitter van de West-Vlaamse Studentenbond. In 1910 werd hij leerkracht aan de Brugse vakschool, advocaat en stichter van de uitgeverij Kerlinga. S. MAES, 'Alfons De Groeve', in: *NEVB*, p. 1359-1360. Adelfons Henderickx (Antwerpen, 7 september 1867 - 24 juni 1949) was gemeenteraadslid in Antwerpen; tijdens de Eerste Wereldoorlog belandde hij in het activisme. D. LUYCKX, 'Adelfons Henderickx', in: *NEVB*, p. 1425-1426. Emiel Wildiers (Antwerpen, 5 december 1873 - Boechout, 19 juni 1957) richtte de *Nederlandsche School* in Antwerpen op, een betalende lagere school waar het Nederlands de voertaal werd. F. VAN CAMPENHOUT, 'Emiel Wildiers', in: *NEVB*, p. 3736-3737.

In 1911 beëindigde Berten als primus met eervolle onderscheidingen de humaniorastudies.¹³ Zijn oom Jules Van den Bulcke (priester in Tielt) raadde hem aan om scheikunde in Leuven te gaan studeren.¹⁴ De studies verliepen zeer vlot: in het eerste jaar van de *voorbereidende studie op doctor in de natuurwetenschappen of de farmacie* behaalde hij grote onderscheiding; in het tweede jaar van de *voorbereidende studie op doctor in de natuurwetenschappen of de farmacie* en het eerste jaar voor *doctor in de scheikunde* onderscheiding.¹⁵ In de zomer van 1914, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, waren de studies van Pil nog niet beëindigd. Hij moest nog één jaar de opleiding *doctor in de scheikunde* volgen.

Tijdens zijn studententijd engageerde Berten Pil zich in verschillende studentenverenigingen. Hij werd lid van de 'Sociale Studiekring en Sprekersbond der Leuvensche Studenten', de 'Vlaamsche Apologetische Kring "Geloof en Wetenschap" der Leuvensche Hoogeschool', 'Taal en Kennis: afdeling Algemeene Wetenschappen', 'Met Tijd en Vlijt', de 'Cercle Industriel', de 'Antialcoholische Studiekring en Onthoudersbond', het 'Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond (A.K.V.S.) Leuven', de 'West-Vlaamse Gilde' en 'Amicitia'.¹⁶ Vooral in het A.K.V.S, de West-Vlaamse Gilde en Amicitia was hij zeer actief tussen 1911 en 1914. Firmin Deprez, een goede vriend van Berten, en Prosper Thuysbaert stichtten in 1911 de studentenkring Amicitia in Leuven.¹⁷ De beweging, die streefde naar *innerlijke ver-*

13 IEPER, *Archief van het Sint-Vincentiuscollege Ieper*: Palmares 1910-1911, Ieper, 1911, p. 79-83.

14 E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil*, p. 39.

15 *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain*, 77 (1913), p. 164; 78 (1914), p. 175; 79 (1915-1919), p. 43.

16 *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain*, 77 (1913), p. 206-214, 334-336 en 354-360; 78 (1914), p. 229-238, 305-313 en 357-360; 'Keure van den West.-Vl. Studentenbond te Leuven', in: *De Vlaamsche Vlagge*, 39:1 (1913), p. 47-49; L. VOS, *Bloei en ondergang van het A.K.V.S.*, Leuven, 1982, p. 44 en 77; ANTWERPEN, *Archief. Documentatie- & Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme (= ADVN)*, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/72): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Duitsland [Geldern-Kapellen], 1 juni 1919; N. WOUTERS, 'Berten Pil', in: *NEVB*, p. 2475-2477.

17 Prosper Thuysbaert (Lokeren, 17 maart 1889 - 8 november 1965) studeerde van 1907 tot 1913 aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar hij in 1913 met zijn streekmonografie *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis der landelijke bevolking in de XIXe eeuw* als eerste Vlaming een Nederlandstalig proefschrift aan de faculteit

volmaking door onthouding, diepe godsdienstzin en studie zonder dat men daarbij de Vlaamse beweging uit het oog mocht verliezen, kon van in het begin rekenen op de steun van Berten en hij werd bestuurslid van de West-Vlaamse afdeling. Al spottend werd deze kring door haar tegenstanders 'Het Waterkasteel' genoemd omdat het 'bierromantisme' er verworpen werd. Het bierromantisme vond aanhangers bij verschillende studentengilden. De veroordeling ervan werd echter gesteund door een steeds groter wordende groep studenten. Amicitia richtte zich op de innerlijke vorming van de Vlaamse student tot toekomstig volksleider. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog waren 130 studenten lid van de kring, die goede banden onderhield met de 'Sociale Studiekring en Sprekersbond' en de 'Onthoudersbond'. Door zijn lidmaatschap van de drie kringen werd Berten beschouwd als de belichaming van de goede banden tussen de drie.¹⁸

DE 'GROTEN OORLOG'

Toen op 4 augustus 1914 de Duitsers België binnenvielen en de Eerste Wereldoorlog begon, was Berten op vakantie bij zijn ouders in Zonnebeke. De leiders van het A.K.V.S. probeerden de studenten aan te moedigen om als vrijwilliger in het Belgisch leger dienst te nemen.¹⁹ Vader en moeder Pil konden hem overtuigen op deze oproep niet in te gaan.²⁰ De daaropvolgende maanden bleef Berten bij zijn familie in Zonnebeke, waar kennisgemaakt werd met de gruwelen van de oorlog. Vanaf begin oktober passeerden er regelmatig Britse en Duitse troepen door het dorp en kwam het

Politieke en Sociale Wetenschappen afleverde. N. VAN CAMPENHOUT, 'Prosper Thuysbaert', in: *NEVB*, p. 3064-3066.

- 18 H. GRAVEZ en M. DE MOOR, 'Amicitia', in: *NEVB*, p. 270-271; L. VOS, *Bloei en ondergang van het A.K.V.S.*, p. 44; ANTWERPEN, *ADV*N, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/72): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Duitsland [Geldern-Kapellen], 1 juni 1919; N. WOUTERS, 'Berten Pil', in: *NEVB*, p. 2475-2477; 'Zou er te Leuven, in de XVIe eeuw, geen "Waterkasteel" noodig geweest zijn?', in: *Ons Leven*, 25:15 (1913), p. 260-261.
- 19 L. VOS, *Bloei en ondergang van het A.K.V.S.*, p. 48-49.
- 20 ANTWERPEN, *ADV*N, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (1/1): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Bayeux, 15 september 1915 en brief van Emiel Pil aan Emiel Priem, Parc Saint-Maur, 27 mei 1915.

Afb. 1 Groepsfoto van de soldaten in Criel-sur-Mer; Berten Pil op de eerste rij zittend, de eerste van links (ANTWERPEN, ADVN).

soms tot een treffen tussen beide legergroepen.²¹ Van voorbijtrekkende stromen vluchtelingen die van over Roeselare, Moorslede en Passendale aankwamen, hoorden de dorpingen verschillende sterke verhalen over het Duitse geweld. Uiteindelijk besloot de familie Pil te vluchten, samen met de andere inwoners van Zonnebeke, op 20 oktober. Na een tiendaags verblijf in Ieper trok de familie verder naar Reningelst, waar ze tot 14 mei 1915 bleef om daarna door te reizen naar Parc-Saint-Maur in Frankrijk, omdat het leven in België *onuitstaanbaar* werd. Intussen had Berten zijn wens om soldaat te worden vuriger dan ooit uitgedrukt. Vader en moeder Pil konden hun zoon niet meer ompraten en hij meldde zich als vrijwilliger aan bij het Belgisch leger in Calais.²²

21 V. PIL, *Zonnebeke: heerlijk verleden en zonnig heden*, Langemark, 1962, p. 317; A. DESEYNE en A. DESEYNE, *Zonnebeke 1914-1918: dood en heropstanding van een dorp*, Ieper, 1976, p. 110.

22 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (1/1): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Bayeux, 15 september 1915 en brief van Emiel Pil aan Emiel Priem, Parc Saint-Maur, 27 mei 1915.

Met 120 andere vrijwilligers kwam hij terecht in het opleidingskamp, het Camp d'Instruction no. 9 te Parigné-l'Évêque (Sarthe). Ze kregen er van enkele oversten een opleiding om het soldatenwerk aan het front naar behoren te kunnen vervullen.²³ Berten Pil was zeer tevreden eindelijk het leger en zijn (Vlaanderen)land te dienen. Sommige soldaten kregen te kampen met een gebrek aan moed; hij had hier echter geen last van. Onmiddellijk na de aankomst in het opleidingskamp werd het koppel van alle vrijwilligers omgevormd tot een echte rattenkop.²⁴ Pil en zijn medesoldaten kregen in het opleidingskamp acht uur per dag *exercices* (militaire oefeningen). Ze sliepen er in linnen tenten, te midden van de bossen op zo'n tien minuten afstand van het dorpscentrum. Over het slaapcomfort klaagden ze niet, omdat ze zich ervan bewust waren dat het erger kon. Ze beschikten immers over een goede matras, een hoofdkussen en twee dikke dekens. Als gevolg van een tekort aan drinkwater moesten ze bijna uitsluitend op wijn en cider leven.²⁵ Een dag in het opleidingskamp van Parigné-l'Évêque zag er als volgt uit: 's morgens om vijf uur stonden de soldaten op, wassen zich en haalden brood en koffie. Tegen zes uur verlieten ze hun slaaptenten. Van kwart voor zeven tot half twaalf deden ze *exercices*. Vóór het middagmaal van soep en vlees te gebruiken, schilden ze al de aardappelen voor het avondmaal. De namiddag begon met een platte rust tot half twee, waarna er tot half zes opnieuw *exercices* op het programma stonden. Na het avondmaal hadden de soldaten van zes tot acht uur vrije tijd; om negen uur was het bedtijd. In elke slaaptent lagen er 85 soldaten. Allemaal moesten ze hun uniform en uitrusting in orde houden, wat meermaals tot chaos in de tenten leidde.²⁶

23 Het opleidingskamp van Parigné-l'Évêque lag in de buurt van Le Mans, ten westen van Parijs.

24 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel: Brief van Berten Pil aan Valeer Pil, Parigné-l'Évêque, 24 mei 1915 en brief van Berten Pil aan Emiel Priem, Parigné-l'Évêque, 30 juni 1915.

25 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel: Brief van Berten Pil aan Valeer Pil, Parigné-l'Évêque, 24 mei 1915 en brief van Emiel Pil aan Emiel Priem, Parc Saint-Maur, 27 mei 1915.

26 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (1/3): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 6 december 1915.

De meerderheid van de soldaten in Parigné waren Vlamingen die in het Frans, een voor sommigen onbegrijpelijke taal, werden gedruild. Veel soldaten keken er volgens Berten naar uit om naar het front te kunnen gaan in de hoop daar menselijker behandeld te worden. Voor sommigen vormden de theorielessen die uit weinig verrijkend geheugenwerk bestonden en de praktijklessen met loodzware driloefeningen in het opleidingskamp een last.²⁷ De meeste vrijwilligers die humaniorastudies hadden afgemaakt, werden in speciale pelotons ondergebracht waar ze een opleiding tot adjudant kregen. Om tot deze pelotons toegelaten te worden, moesten de soldaten wel ten minste kunnen lezen en schrijven, en over een basiskennis Frans beschikken. Via een versnelde officiersopleiding konden zij dan vrij gemakkelijk een lagere kaderfunctie in het leger bekomen.²⁸ Berten Pil voldeed aan de voorwaarden en na enkele weken werd hij op 8 augustus 1915 tot korporaal benoemd. Tien dagen later vertrok hij van Parigné-l'Évêque naar het Centre d'Instructions des Sous-Lieutenants Auxiliaires (C.I.S.L.A.) in Bayeux (Calvados).²⁹ De korporaals werden er sergeant en kandidaat-hulpofficier, en na een stage konden ze bevorderd worden tot adjudant. Om deze opleiding tot een goed einde te brengen, moest veel gestudeerd worden. Dat kon Berten niet deren, want de nabijheid van zijn goede vriend Firmin Deprez zorgde ervoor dat de studielast gemakkelijk te dragen was. Omdat er in zijn peloton alleen studenten zaten, voelde hij er zich op zedelijk vlak geruster dan in het minder zedige milieu van het opleidingskamp in Parigné. Berten sloot de opleiding in Bayeux op 9 november af met een promotie tot sergeant.³⁰

27 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, Koksijde, 2000, p. 29.

28 R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18, Het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer*, Tielt, 1987, p. 23-32; L. DEVOS, *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2003, p. 62.

29 Bayeux is een stadje in het noordwesten van Frankrijk, in de buurt van Caen. ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Brief van Emiel Pil aan Emiel Priem, Parc Saint-Maur, 4 juli 1915; BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979.

30 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 77; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Brief van Emiel Pil aan Emiel Priem, Parc Saint-Maur, 6 september 1915; BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979.

In de opleidingskampen en aan het front lieten de hygiënische voorzieningen te wensen over. Muizen, ratten en luizen waren er de grootste vijanden. Een veel gehoorde uitspraak wanneer een soldaat zich na een luizenbeet krabde, was: *c'est la cavalerie qui charge*. De meest gebruikte methode om luizen te doden was ze tussen twee vingers kapot te knijpen.³¹ Door het ongedierte en de slechte hygiënische voorzieningen waren de soldaten erg vatbaar voor tyfus. Daarom werden ze tegen de gevaarlijke ziekte ingeënt. Dankzij de inenting kon de militaire overheid begin 1915 op het nippertje een tyfusepidemie voorkomen. Berten werd tot tweemaal toe tegen de tyfus ingeënt.³²

Sergeant Berten Pil kwam in januari 1916 terug naar het opleidingskamp van Parigné-l'Évêque. In het dorp huurde hij een kamertje om zich in zijn vrije tijd te kunnen afzonderen van de andere soldaten en in alle rust brieven te schrijven en te studeren voor het adjudantexamen. Sommige adjudant-leerlingen vroegen zelf om naar het front te mogen gaan. Omdat ze daarvoor echter te weinig ervaring hadden, werden zij bij zending naar het front teruggeplaatst in rang. Berten diende ook een aanvraag in om snel naar het front te kunnen. Dit betekende dat hij bij slagen voor het adjudantexamen, als sergeant naar het front kon gaan; bij niet-slagen zou dit als soldaat tweede klasse geschieden.³³ Op 1 maart promoveerde Berten Pil tot adjudant. Na zijn promotie wachtte hij op de toestemming van de militaire overheid om naar het front te kunnen vertrekken. Tegen 20 april verkreeg hij die toestemming en verliet na iets meer dan tien maanden het opleidingskamp in Parigné-l'Évêque. Vooraleer hij naar het front ging, moest hij eerst nog twee bijkomende opleidingen volgen: één in Criel-sur-

31 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (1/3): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 6 december 1915; R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven* 14/18, p. 29 en 62.

32 S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 1997, p. 178; L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 65; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Brief van Berten Pil aan Emiel Priem, Parigné-l'Évêque, 30 juni 1915 en D3150 (1/3): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 6 december 1915.

33 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/7): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 13 februari 1916.

Mer en één in Dieppe.³⁴ In Criel-sur-Mer kreeg hij een tiendaagse opleiding om zich in het schieten met mitrailleurs te vervolmaken. In het Camp d'Instructions des Anciens Militaires in Dieppe volgde hij een aanvullende opleiding voor het sergeantswerk aan het front. Tijdens zijn verblijf in Dieppe werd hij op eigen verzoek naar de rang van sergeant teruggeplaatst. De oversten van het opleidingskamp in Dieppe beschouwden hem als een capabel leider en plichtsbewuste soldaat die zijn taken naar behoren volbracht.³⁵

Tijdens de opleiding in Dieppe stierf zijn vader op eenenzestigjarige leeftijd te Parc Saint-Maur. Een groot verlies voor Berten, die zo snel mogelijk naar Parc Saint-Maur afreisde om een laatste groet aan het lichaam van zijn vader te brengen. Slechts enkele weken later, in de nacht van 21 op 22 mei, sneuvelde zijn vriend Firmin Deprez. Berten zette zijn verdriet om in een verbetering waarmee hij streed voor de eer van zijn gesneuvelde vriend en voor de herwinning van Vlaanderen.³⁶ Op 4 juni vertrok Berten Pil uiteindelijk vol moed en vertrouwen naar het front, waar hij in de sector Pervijze, de sector van de 1ste Legerdivisie, terecht kwam. Hij werd er ondergebracht in het 23ste Linieregiment dat op 1 juni was samengesteld met elementen uit het 3de Linieregiment. Hij was sergeant in de 10de Compagnie of in de 2de Compagnie van het 3de Bataljon. Berten was tevreden dat hij eindelijk aan de strijd om het laatste stuk onbezet Vlaanderen tegen de Duitsers kon deelnemen. De voornaamste doelstelling die hij zich stelde, was om Vlaanderen te herwinnen en het Duitse onrecht aan zijn streek en land aangedaan te wreken.³⁷

34 Criel-sur-Mer ligt in het noordwesten van Frankrijk aan de kust tussen Le Havre en Boulogne-sur-Mer. Dieppe ligt eveneens in het noordwesten van Frankrijk, maar dichterbij Le Havre. BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979.

35 ANTWERPEN, *ADVN*, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (2/12): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Dieppe, 12 mei 1916 en document over de terugzetting van Berten Pil tot de rang van sergeant, Dieppe, s.d. [eind mei 1916].

36 ANTWERPEN, *ADVN*, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (2/13): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Dieppe, 21 mei 1916 en D3150 (2/14): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Dieppe, 1 juni 1916.

37 ANTWERPEN, *ADVN*, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (2/15): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Den IJzer, 13 juni 1916; BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*:

Gedurende de eerste weken leek het frontleven hem bijzonder interessant. Overdag sliepen de soldaten meestal, terwijl ze 's nachts op wacht stonden of de loopgraven versterkten. Hij bevond zich op enkele minuten van de Duitsers verwijderd, afwisselend in een loopgraaf en in een stukgeschoten huis dat als post werd gebruikt. De omgeving werd gedomineerd door water, ratten, muizen en luizen. Geregeld vielen er obussen (artilleriegranaten) die voor een hels kabaal zorgden, en dood en vernieling zaaiden.³⁸ De ratten en muizen kwamen af op de achteloos achtergelaten etensresten en de kadavers die in het niemandsland lagen te verrotten. De knaagdieren knaagden aan de tenen of dansten op de slapende soldaten. Er werden tevergeefs verschillende methodes ontwikkeld om de ratten te verjagen: door de rantsoenen aan de zoldering te hangen, ijzerdraad aan de ingang van de schuilplaatsen te spannen of honden in te zetten.³⁹ Het schrijven van brieven was voor de soldaten zowat de enige manier om het contact met familieleden te behouden. Dat de briefwisseling niet vlot verliep was in het begin te wijten aan logistieke redenen (familieleden die op de vlucht waren en onbekende adressen). Na verloop van tijd zorgde de Belgische censuurdienst voor vertraging door het nalezen van de soldatenbrieven. Het waren vooral de intellectuelen onder de soldaten die een uitgebreide briefwisseling met studenten, familie en vrienden onderhielden. De briefwisseling met zijn familie in ballingschap in het bevriende Frankrijk verliep voor Berten gemakkelijker dan bij soldaten waarvan de familie in bezet België verbleef. De meeste brieven die van Pil bewaard bleven, waren brieven aan zijn geliefde Marie van Gastel. Daarnaast schreef hij naar zijn vader, zijn broer Valeer en enkele kennissen, zoals Emiel Priem. Vanaf januari 1916 sloot Pil vrijwel iedere brief af met AVV-

Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979.

- 38 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/15): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Den IJzer, 13 juni 1916; D3150 (2/16): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, IJzer, 30 juni 1916; D3150 (2/20): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Vlaanderen, 26 september 1916.
- 39 R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, p. 29 en 62; D. VANACKER, *Het 14-18 boek: De kleine Belgen in de Grote Oorlog*, Zwolle, 2006, p. 86; L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 63; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/17): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, 't Front, 24 juli 1916.

VVC, een verwijzing naar zijn twee belangrijkste levensidealen: Vlaanderen en Christus.⁴⁰ Voor de soldaten was verlof een zeldzame luxe die pas vanaf de lente van 1915 werd ingevoerd. In het begin was verlof alleen weggelegd voor soldaten met familie in een bevriende natie. Tijdens de oorlog zochten de overheden ook naar verlofplaatsen voor soldaten met familie in bezet België. De meest gebruikelijke bestemmingen hiervoor waren Londen en Parijs. In theorie konden de soldaten om de vier maand met verlof; in de praktijk duurde het vaak veel langer, omdat de legerleiding altijd voldoende manschappen aan het front wenste te houden om aan een eventueel Duits offensief te kunnen weerstaan. In december 1915 kreeg Pil voor het eerst verlof en trok naar zijn ouders en zus in Parc-Saint-Maur. Allen vonden het spijtig toen hij opnieuw moest optrekken.⁴¹

Na enige tijd aan het front kreeg Berten het gevoel dat zijn intellectuele capaciteiten erop achteruitgingen en zijn luiheid toenam. Hij vreesde de techniek van het redevoeren te verliezen. Dat was voor de oorlog één van zijn favoriete bezigheden, zoals bleek uit zijn lidmaatschap van 'de Sociale Studiekring en Sprekersbond der Leuvensche Studenten'. Hij probeerde verschillende boeken te bekomen om zich verder in de scheikunde te kunnen verdiepen. Op die manier hoopte hij na de oorlog zonder al te veel problemen zijn studies te kunnen voortzetten. Vooral via zijn vriendin Marie van Gastel trachtte hij scheikundeboeken te bekomen. Toen zij er hem geen kon bezorgen, verdiepte hij zich in Engelse en Spaanse boeken.⁴² Pil was niet de enige student die het gevoel kreeg dat zijn vooroorlogse kennis afnam, ook anderen klaagden

40 R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven* 14/18, p. 104-107; D. VANACKER, *Het 14-18 boek*, p. 143; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/6): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 21 januari 1916.

41 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 27; R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven* 14/18, p. 117-120; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/5): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 1 januari 1916.

42 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/8): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Parigné-l'Évêque, 2 maart 1916; D3150 (3/29): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 25 mei 1917; D3150 (4/56bis), brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [Belgische kust], 17 december 1918; *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain*, 78 (1914), p. 212-222.

hierover.⁴³ Ze hadden zich in de oorlog laten meeslepen met de gedachte hun plicht te vervullen en aan studeren hadden ze niet onmiddellijk meer gedacht. Berten achtte het noodzakelijk dat de Vlaamse studenten aan het front probeerden te studeren, ondanks de omstandigheden. Het was immers hun plicht tegenover Vlaanderen en het Vlaamse volk. Alleen door te studeren konden de studenten de doelstelling van een intellectueel Vlaanderen met een groot aanzien waarmaken.⁴⁴ Verschillende initiatieven beoogden de verstandelijke achteruitgang bij de soldaten tegen te gaan. Zo was er bijvoorbeeld 'Le livre du soldat belge / Het boek van de Belgische soldaat'. Deze vereniging werd in juni 1915 door de socialist Emile Vandervelde opgericht en zond aangevraagde boeken en tijdschriften naar de frontsoldaten. Vaak werden echter enkel Franstalige boeken toegestuurd. De verklaring hiervoor luidde dat het zo moeilijk was om Vlaamse boeken te vinden.⁴⁵ Een ander initiatief dat tegen de verstandelijke achteruitgang werd genomen, was de oprichting van leeszalen achter het front. Hier konden de Belgische soldaten in alle rust lezen en schrijven. Naast boeken lagen er pennen, inkt, enveloppen en briefpapier ter beschikking. Op 11 januari 1916 opende in Adinkerke een eerste leeszaal achter het front de deuren.⁴⁶ Berten Pil deelde in zijn frontbrieven geregeld een sneer uit naar de censuurdienst. Hij ervoer de censuur als een inbreuk op zijn privacy. Onder meer daarom bleven de geschriften van Jozef Brandt (pseudoniem van Berten) tijdens de oorlog, op één brief na, achterwege.⁴⁷ Vanaf februari 1917 werd het

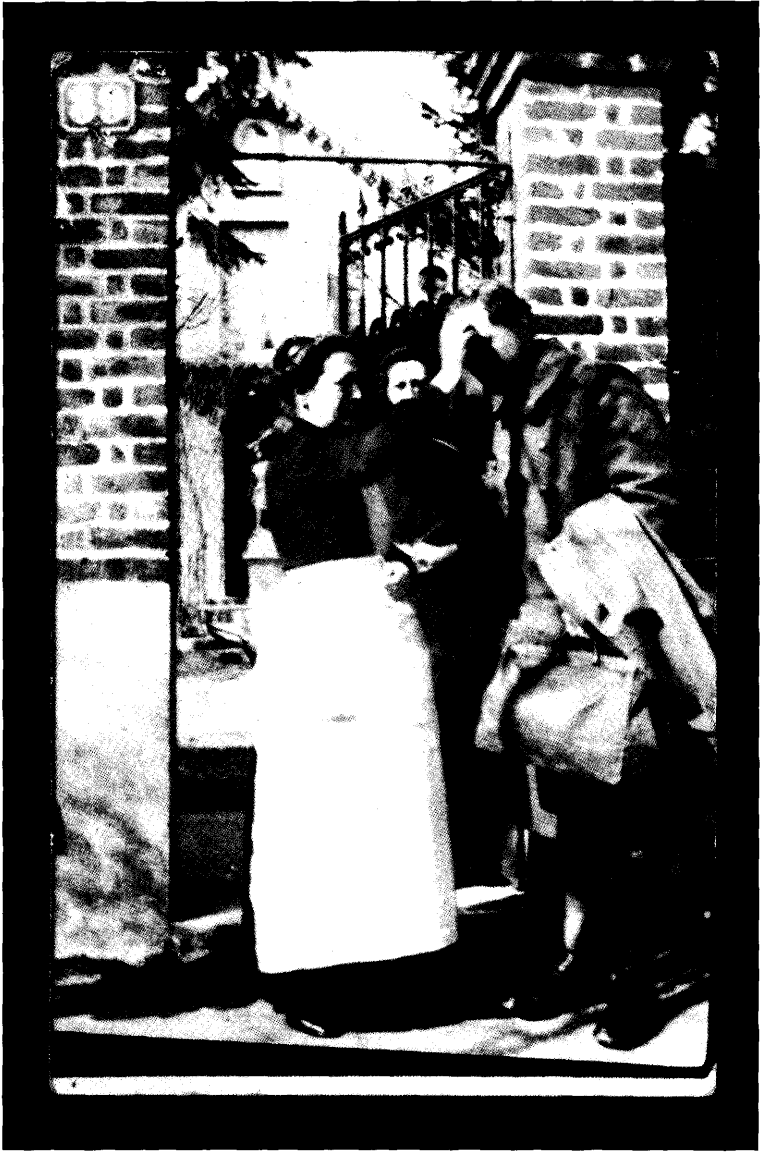
43 Een voorbeeld hiervan was Raoul Snoeck, onderluitenant in het 2de Linieregiment. R. SNOECK, *In de Modderbrij van de IJzervallei*, Gent, 1998, p. 139-140.

44 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Redevoering Berten Pil, 'Studenten in oorlog I', s.l., 3 juni 1917.

45 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 51.

46 S. DESCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 210; D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 82-83.

47 De grootste problemen op het vlak van de taal deden zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in het leger voor, waar de officieren de Vlaamse taal niet begrepen of niet wilden begrijpen, ze behandelden de Vlamingen als minderwaardige wezens. Deze taalbemannissen werden door de Frontbeweging op 1 juli 1917 in een open brief aan de koning gepubliceerd. D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 200; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/19): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Vlaanderen, 1 september 1916; D3150 (3/24): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 25 januari 1917; D3150 (3/35): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 17 november 1917.

Afb. 2 Na zijn verlof vertrekt Berten Pil terug naar het front; moeder Pil geeft hem nog een kruisje opdat de Heer hem aan het front zou bijstaan (ANTWERPEN, ADVN).

verboden om in brieven nog over de krijgsverrichtingen te schrijven. Vooral soldaten die door hun officieren als verdacht werden beschouwd, kregen controle van de censuurdienst. Dat de brieven van Pil werden nagelezen, betekende dat minstens één van zijn officieren hem als een flamingant beschouwde, die een bedreiging voor België en het Belgisch leger kon vormen.⁴⁸

In december 1916 trok de 1ste Legerdivisie met het 23ste Linierement naar Mailly in Frankrijk. Daar maakten de soldaten gedurende drie weken kennis met de nieuwe Franse tactiek van de aanvalsgolven. Deze verliep als volgt: wanneer een eerste lijn soldaten naar een aangeduide stelling moest oprukken, diende een tweede lijn steeds de oorspronkelijke positie van de eerste in te nemen. Het 23ste Linierement verplaatste zich op 1 januari 1917 vanuit Mailly naar Bray-Dunes (Frankrijk) en later die maand naar Beveren-aan-de-IJzer en Lesele. Op 18 januari kwam het regiment terug in de eerste linie in de sector Noordschote.⁴⁹ De verdedigingswerken in de Belgische linies stonden nu op punt, waardoor 1917 een relatief rustig jaar was. Hierdoor sloeg de verveling, die bij sommige soldaten (waaronder Berten) al vóór 1917 overheerste, nu nog meer toe.⁵⁰ In de koude winter van 1916-1917 zakten de temperaturen soms tot -20 graden Celsius. De soldaten dansten en schopten in het rond om hun voeten te verwarmen en bliezen in hun vuisten om de tinteling uit hun vingers te verjagen. De hulpmiddelen die ze tegen de kou gebruikten, waren jutezakken die ze over hun hoofd en benen trokken of schaapsvellen die ze over hun schouders bonden. De bittere kou was voor Pil een onaangename ervaring. Hij kon er niet goed mee om en verlangde naar de warmte van de lente.⁵¹ Gedurende 1917 ging Berten drie

48 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 167.

49 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (3/24): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 25 januari 1917; R. SNOECK, *In de Modderbrij*, p. 97; R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, p. 29.

50 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (3/24): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 25 januari 1917; R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, p. 29.

51 R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, p. 29 en 63; S. DE SCHAEPRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 184; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (2/22): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Vlaanderen,

keer met verlof bij zijn moeder en zus in La Varenne. In januari diende hij een aanvraag in waaraan de oversten geen gevolg gaven omdat er op dat moment een tekort aan Belgische frontsoldaten dreigde. In de eerste week van april, augustus en november kon hij wel op bezoek. De verlofweken waren zowel voor hemzelf als voor zijn familie deugddoende momenten. Zijn divisie kreeg rust in De Panne van 13 juni tot 30 juni 1917 en was vanaf 1 juli gelegerd in de sector Diksmuide.⁵²

Aan het front was er op zondag 24 september 1916 in de 2de Legerdivisie een vergadering van Vlaamsgezinden geweest, waar Frans Daels, Hilaire Gravez en Adiel Debeuckelare het woord voerden.⁵³ Bedoeling van de bijeenkomst was de gelijkgestemde Vlaamse krachten aan het front te bundelen. Na de oorlog werd de beweging die hieruit voortkwam de 'Frontbeweging' genoemd.⁵⁴ Op 11 februari 1917 verbood de stafchef van het leger, generaal Louis Ruquoy, alle verenigingen aan het front, omdat hij ze als mogelijke haarden van verzet beschouwde. Het gevolg van dit dictaat was dat de Frontbeweging onderdook. Het onderduiken van de beweging resulteerde in een versterking van haar hiërarchie. De macht lag bij een triumviraat, met Adiel Debeuckelaere als leider (ruwaard), en Filip De Pillecyn en Hendrik Borginon als

1 december 1916; D3150 (3/25): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Front, 4 februari 1917.

52 ANTWERPEN, *ADVN*, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (3/26): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 25 februari 1917; D3150 (3/28): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 10 april 1917; D3150 (3/31): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 10 augustus 1917; D3150 (3/35): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 17 november 1917.

53 Hilaire Gravez (Gijzegem, 8 april 1889 - Aalst, 3 september 1974) was in 1911 een van de stichters van de studentenkring Amicitia. Hij verbleef als hulpdokter aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog en stichtte er gebedenbonden en studiekringen. Hij werkte actief mee aan het S.K.V.H. van Daels, met het comité voor de 'Heldenhulde' en met de redactie van *Ons Vaderland*. F. VAN CAMPENHOUT, 'Hilaire Gravez', in: *NEVB*, p. 1354-1355. Adiel Debeuckelaere (Handzame, 12 december 1888 - Ninove, 15 februari 1979) was tijdens de Eerste Wereldoorlog korporaal in het Belgisch leger. Aan het front zat hij in de redactieraad van *De Belgische Standaard* en hij was een van de ondertekenaars van de oproep voor de Heldenhulde. In de herfst van 1916 stichtte hij de Frontbeweging. M. UREEL en L. VANDEWEYER, 'Adiel Debeuckelaere', in: *NEVB*, p. 872-874.

54 S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 197-199; D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 129.

secretarissen (geheimschrijvers).⁵⁵ Pil deelde over verschillende onderwerpen de mening van de Frontbeweging, onder meer over de Raad van Vlaanderen die op 4 februari 1917 in Brussel was opgericht. De Raad verwierp het traditionele België en vroeg aan de Duitsers de bestuurlijke scheiding van alle ministeries. Zolang de Frontbeweging niet over meer klaarheid beschikte, eiste ze dat er in de aan haar verwante frontblaadjes niet meer over de Raad van Vlaanderen zou worden geschreven. Berten zelf wilde wachten tot alles was opgeklaard vooraleer een oordeel te vellen over de Raad.⁵⁶

Van 14 november 1917 tot 3 januari 1918 verbleef het 23ste Linieregiment in rust te Stavele, van 4 januari tot 20 maart was het regiment in de sector Nieuwkapelle gelegerd en van 21 maart tot 27 juni in de sector Diksmuide, waarna opnieuw rust volgde in Stavele van 28 juni tot 19 juli. Op 26 februari 1918 trok Berten Pil samen met zijn plotjes op naar een voorpost in het noorden van de sector Nieuwkapelle in de zone Diksmuide. Daar voerden ze, zonder enig resultaat, een raid uit op de Duitse linies. Toen het bataljon zich op 27 februari in dezelfde sector naar een zuidelijk gelegen voorpost verplaatste, volgde een tegenaanval van een Duitse patrouille. Berten en zijn bataljon slaagden erin de voorpost te behouden. 's Anderendaags viel een andere Duitse patrouille opnieuw aan. De granaat die de tweede Duitse aanval inluidde, ontplofte één meter achter Pil. Het bataljon kon opnieuw de positie behouden en de Duitsers mislukten een tweede keer in hun

55 Filip De Pillecyn (Hamme, 25 maart 1891 - Gent, 7 augustus 1962) meldde zich in 1915 als oorlogsvrijwilliger bij het Belgisch leger. Aan het front was hij betrokken bij de werking van het S.K.V.H., was secretaris en plaatsvervangend leider van de Frontbeweging en medestichter van het comité voor de Heldenhulde. F. SEBERECHTS, 'Filip De Pillecyn', in: *NEVB*, p. 2477-2479. Hendrik Borginon (Pamel, 2 november 1890 - Brussel, 2 januari 1985) werd begin november 1914 wegens ziekte ongeschikt bevonden voor de militaire dienst. Tot augustus 1916 verbleef hij in Groot-Brittannië aan de universiteiten van Cambridge en Oxford. In augustus 1916 mocht hij terug naar het front waar hij adjunct en *geheimschrijver* van de *ruwaard* Adiel Debeuckelaere werd. G. DURNEZ en B. DE WEVER, 'Hendrik Borginon', in: *NEVB*, p. 552-558.

56 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 171 en 178-179; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (3/36): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 30 november 1917.

opzet.⁵⁷ Een week later vertrok Pil voor vier dagen theorieles over artillerie naar het kamp Verdun, achter het front. Er werd hem aangeleerd welke voorzorgen er moesten worden genomen bij een aanval met obussen. Op 12 maart verbleef hij in het kantonement Izenberge in rust,⁵⁸ daarna in Alveringem waar hij nog een week verbleef alvorens zich terug naar het front (Rabbelaere) te verplaatsen.⁵⁹ In de nacht van 12 op 13 april werd een patrouille vrijwilligers, waaronder Berten Pil, uitgestuurd om de Duitse linies te verkennen en de posities te bepalen. De patrouille nam drie soldaten uit het Duitse 13de Regiment krijgsgevangen. De krijgsgevangenen werden door de Belgische officieren gebruikt om nuttige en belangrijke informatie over de Duitse plannen te verkrijgen. Soms kregen de vrijwilligers van patrouilles een eretekken voor de moed die ze tijdens deze gevaarlijke ondernemingen betoonden. Voor de patrouille met Berten werden geen eretekens uitgereikt, wel was er een eervolle vermelding op de dagorde van het Belgisch leger. Op 22 april trok Berten met zijn soldaten opnieuw in rust.⁶⁰

- 57 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3175: Oorlogsdagboek Berten Pil, s.l. [front, De Rabbelaere, noordelijke voorpost], 25 februari 1918-28 februari 1918.
- 58 Izenberge is een gemeente in West-Vlaanderen, een twintigtal kilometer ten zuiden van Veurne gelegen. ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3175: Oorlogsdagboek Berten Pil, s.l. [front, Kamp van Verdun], 4 maart 1918-7 maart 1918 en 12 maart 1918.
- 59 Alveringem is een gemeente naast Izenberge, eveneens een twintigtal kilometer ten zuiden van Veurne. Rabbela(e)re was een gehucht (met boerderijen) en kruispunt aan de weg van Oudekapelle naar Fortem, ten noorden van Lo. Dit gehucht deed dienst als rustplaats voor de soldaten. I. DE BRUYNE, *We zullen ze krijgen! Brancardiers aan het IJzerfront. 1914-1918*, Leuven, 2007, p. 34. ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3175: Oorlogsdagboek Berten Pil, s.l. [front, Alveringem], 22 maart 1918 en 30 maart 1918.
- 60 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3175: Oorlogsdagboek Berten Pil, s.l. [front], 13 april 1918 en 22 april 1918; Divisieoorder van het Belgisch leger, s.l., 23 april 1918; D3150 (4/43): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 20 juni 1918; D3150 (4/54): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l., 29 november 1918; R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, p. 67; voor een treffende getuigenis over dergelijke verkenningstochten, zie R. SNOECK, *In de Modderbrij*, p. 151, en voor een foto van een Belgische patrouille op verkenning, zie L. DE VOS, L. COENEN, F. DECAT, J. DE VOS en E. ROOMS, *Belgische Militaire Geschiedenis aan de hand van documenten (1830-1990)*, Brussel, s.d., p. 91.

Afb. 3 Berten Pil op verlof bij zijn familie in Tours, 1918 (ANTWERPEN, ADVN).

In de lente van 1918 wierp de Frontbeweging zich op als potentiële onderhandelingspartner voor de Duitsers, omdat gevreesd werd dat het Belgisch leger onder de voet zou worden gelopen. De Frontbeweging dacht dat ze beter kon redden wat er te redden viel voor Vlaanderen en stuurde Jules Charpentier in de nacht van 30 april op 1 mei naar de Duitse linies met een viervoudige opdracht: bezet Vlaanderen inlichten over de toestand aan de IJzer en het programma van de Frontbeweging bekendmaken, vijf vooraanstaande flaminganten opzoeken om het Vlaamse programma aan het front en in bezet Vlaanderen op elkaar af te stemmen, een verslag aan Debeuckelaere bezorgen, en in geval van mislukken in de gevangenis de ideeën van de Frontbeweging propageren.⁶¹ Samen met Charpentier deserteerden nog vier anderen, waaronder Karel De Schaepdrijver.⁶² Kapelaan Cyriel Verschaeve stuurde op 4 mei, zonder medeweten van Debeuckelaere, Carlos van Sante met eenzelfde boodschap naar de Duitse linies.⁶³ Van Sante behoorde, net als Pil, tot het 23ste Linieregiment. Er wordt gesuggereerd dat Berten hem op basis van zijn terreinkennis over de te volgen weg zou ingelicht hebben.⁶⁴ Hiervoor werden er echter nergens duidelijke bewijzen gevonden.

61 Jules Charpentier (Mol, 10 februari 1893 - Waalwijk, 31 mei 1982) werd in 1914 oorlogsvrijwilliger. Tijdens de oorlog was hij militant van de Frontbeweging, waarvoor hij deserteerde om een link te leggen met de activisten in bezet België. L. VANDEWEYER, 'Jules Charpentier', in: *NEVB*, p. 710-711.

62 Karel De Schaepdrijver (Temse, 4 januari 1892 - Waalre, 23 oktober 1970) meldde zich bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als vrijwilliger. Tijdens de oorlog was hij medewerker van de Frontbeweging en van het S.K.V.H. Door de leiding van de Frontbeweging werd het hem verboden om samen met Charpentier te deserteren, toch deed hij dit. Waarom hij mee deserteerde bleef een groot mysterie; gebeurde dit op vraag van Charpentier of was het op aandringen van Cyriel Verschaeve? M. UREEL en L. VANDEWEYER, 'Karel De Schaepdrijver', in: *NEVB*, p. 2698.

63 D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 334-337. Cyriel Verschaeve (Ardooië, 30 april 1874 - Solbad Hall, 8 november 1949) was voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog kapelaan in Alveringem. Tijdens de oorlog kon hij, gezien de ligging van zijn dorp op tien kilometer achter het front, gemakkelijk de contacten onderhouden met de flamingantische soldaten, waaronder de leiders van de Frontbeweging. R. VANLANDSCHOOT, 'Cyriel Verschaeve', in: *NEVB*, p. 3277-3283. Carlos van Sante (Wetteren, 13 mei 1896 - Bergisch-Gladbach, 9 februari 1947) meldde zich in augustus 1914 als vrijwilliger bij het Belgisch leger. Tijdens de oorlog raakte hij bij de Frontbeweging betrokken en ging hij meermaals bij Cyriel Verschaeve op bezoek. L. BUNING en L. VANDEWEYER, 'Carlos van Sante', in: *NEVB*, p. 2693-2694.

64 L. DEVLIEGHER en L. SCHEPENS, *Front 14/18*, Tielt, 1968, p. 42.

In juni kreeg Berten Pil een baan voor drie jaar van de Belgische regering aangeboden als taalsman in China. Ondanks het feit dat hij geen sinofiel was, sprak de job hem wel aan. Hij ontkende dat het zijn bedoeling was om hierdoor aan het oorlogsgeweld te ontsnappen. Het enige wat hem kon tegenhouden was zijn Vlaanderen dat veel krachten nodig had om te (her)worden tot wat het in zijn ogen moest zijn: een schoon, groot en vrij Vlaanderen.⁶⁵ De definitieve toezegging voor de job liet enige tijd op zich wachten. Toen het eindoffensief losbarstte en heel wat Belgische officieren sneuvelden, werd Berten, die één van de betere kandidaten was voor invulling van de vrijkomende officiersposten, tot hulponderluitenant gepromoveerd en vonden de taalsman-plannen voorlopig geen doorgang. De dwingende vraag, ten slotte, van meer en meer Vlaamse soldaten om te helpen bij de herwording van Vlaanderen, zorgden voor het definitief opbergen van zijn Chinaplannen.⁶⁶

Op 8 augustus startte in de sector Amiens de eerste fase van het geallieerde eindoffensief.⁶⁷ Net op dat moment begon voor Pil een tweetal weken rust; pas op 23 augustus keerde hij terug naar het front. Hij trok er twee dagen en nachten achtereen de wacht op zonder te slapen. Daarna werd zijn regiment naar de zone Merkem verplaatst, die pas sinds november 1917 onderdeel van het Belgische front was geworden. De zone rond Merkem viel met geen andere te vergelijken, omdat elke natuurlijke bescherming er verdwenen was en het landschap door de vele obusputten in een maanlandschap herschapen was.⁶⁸ Op het ogenblik dat het regi-

65 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (4/42): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 3 juni 1918 en D3150 (4/43): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 20 juni 1918.

66 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (4/45): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 7 augustus 1918; D3150 (4/47): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 23 augustus 1918; D3150 (4/48): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 6 september 1918; D3150 (4/51): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [Gent], 22 oktober 1918; D3150 (4/54): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l., 29 november 1918.

67 Amiens is een stad in Frankrijk een honderdtal kilometer ten noorden van Parijs. L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 152.

68 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Divisieorder van het Belgisch leger, s.l., 14 oktober 1918; R. CHRISTENS en K. DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, p. 71-72.

ment er arriveerde, planden de oversten een aanval op de Duitse linies. In de nacht van 9 op 10 september voerden vijftien soldaten onder leiding van adjudant Berten Pil deze uit en ze namen zeven Duitse soldaten krijgsgevangen. Voor deze raid werd Berten gedecoreerd met het Oorlogskruis. Het Oorlogskruis is een ere-teken dat werd gegeven voor vertoon van uitzonderlijke moed in de confrontatie met de vijand.⁶⁹ De decoratie betekende een hele eer. Daarnaast leverde de aanval hem een tweede vermelding op in de dagorde van het Belgisch leger. Na de aanval bleef Pil nog een week in de zone Merkem, vooraleer hij naar zijn moeder en zus in Tours afreisde.⁷⁰

De tweede fase van het geallieerde eindoffensief (vanaf 25 september) maakte Berten dus niet aan het front mee. Bij zijn terugkeer had het Belgisch leger de Duitse tweede linie ter hoogte van Handzame, Hooglede, Roeselare en Sint-Eloois-Winkel reeds bereikt, maar het offensief was er stilgevallen. Op 14 oktober begon een nieuwe aanval. De Belgische divisies probeerden naar Torhout, Roeselare, Tielt en Izegem op te rukken, terwijl het Britse 2de Leger trachtte Kortrijk te veroveren.⁷¹ Drie dagen later brak het Duitse front en trokken de Duitsers zich terug. Voor het eerst in vier jaar raakten Belgische soldaten nu zonder problemen tussen Nieuwpoort en Diksmuide over de IJzer. In deze periode kreeg Pil af te rekenen met een grote zweer op zijn voet, waardoor hij niet meer kon marcheren. Toch wilde hij zijn soldaten nabij blijven en van in een ambulancewagen volgde hij de troepenbewegingen. Op 18 oktober bereikte het 23ste Linierement Oostkamp, op 20 oktober Ursel en op 22 oktober Zomergem. Aan

69 'Oorlogskruis (1914-1918)', in: *Grote Winkler Prins*, Dl. 17, Antwerpen, 1992, p. 494. ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (4/49): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Tours, 26 september 1918.

70 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (4/50): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [front], 11 oktober 1918; D3150 (4/51): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [Gent], 22 oktober 1918; D3150 (4/54): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l., 29 november 1918.

71 Deze aanval is op kaart terug te vinden in I. DE BRUYNE, *We zullen ze krijgen!*, p. 194.

het Schipdonkkanaal of het Afleidingskanaal slaagden de Duitsers erin het offensief tijdelijk tot stilstand te brengen.⁷²

Het 23ste Linieregiment nam vanaf 23 oktober deel aan de gevechten om het kanaal te overschrijden. Op 1 november werd het afgelost en het trok 's anderendaags naar Oostkamp in kantonnement en nadien naar Oedelem, waar op 11 november het bericht van de wapenstilstand bekend raakte. De vreugde op de gezichten van de mensen bij de bevrijding deden Pil en zijn medesoldaten veel deugd.⁷³ Het eindoffensief had veel geëist van het Belgisch leger: 253 officieren en 2083 soldaten en onderofficieren sneuvelden; nog eens 750 officieren en 25.973 soldaten en onderofficieren raakten gewond. De militaire overheid moest op zoek naar nieuwe krachten.⁷⁴ Een promotie tot hulponderluitenant zat er voor Berten aan te komen. Vooraleer hij promotie kon maken, moesten de oversten eerst zijn kwaliteiten als adjudant beoordelen. Ze beschreven hem allen als een goed militair, die beide landstalen beheerste, en zagen in hem een uitstekende kandidaat om te worden gepromoveerd, wat op 12 oktober dan ook gebeurde. Het zou wel nog enige tijd duren vooraleer hij een treffelijk officiersuniform kreeg.⁷⁵

VAN SOLDAAT TOT ECHTGENOOT

Het bataljon van Pil was nu aan de Belgische kust gelegerd. Het soldatenleven was er natuurlijk veel ongevaarlijker en rustiger. Berten hoopte zo snel mogelijk het leger te kunnen verlaten om

72 Het Schipdonkkanaal of Afleidingskanaal van de Leie loopt van Deinze tot in Heist, waar het in de Noordzee uitmondt. ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (4/51): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [Gent], 22 oktober 1918; L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 166.

73 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (4/52): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l., 7 november 1918; L. DEVOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 166-167.

74 L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 167.

75 BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum: Stamdossier Berten Pil, Appreciaties en advies van de oversten*, s.l., 19 september 1919; Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979; ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (4/54): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l., 29 november 1918; S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, p. 190; D. VANACKER, *De Frontbeweging*, p. 200.

zijn studies te hervatten en over zijn volledige vrijheid te kunnen beschikken. Halverwege januari 1919 kwam het nieuws dat het nog minstens drie maand zou duren eer de vrede was ondertekend en er tot demobilisatie zou worden overgegaan.⁷⁶ Op 1 maart 1919 trok Pil naar zijn moeder en zus in Tours op verlof. Hij dacht er na over zijn toekomst en besloot om na zijn legerdienst effectief weer te gaan studeren en het diploma van doctor in de scheikunde te behalen. Het leger vond een formule waarbij de militaire studenten naar de universiteit konden teruggaan, maar toch soldaat bleven en op ieder ogenblik konden worden teruggeroepen. Het grote voordeel voor de militaire studenten die bij een 'Tijdelijke Groepering van de Militaire Studenten' werden ingedeeld, was dat ze hun soldij bleven ontvangen en dus betaald werden om te studeren. Gezien het dure naoorlogse leven kwam die soldij goed van pas.⁷⁷ Op 22 maart ging het regiment van Pil naar Duitsland om er vlakbij de Nederlands-Duitse grens het bezettingsleger te vervoegen. De Belgische soldaten moesten ervoor instaan dat de voorwaarden van het wapenstilstandsverdrag werden nageleefd⁷⁸ en hielden er toezicht op de wegen, communicatiemiddelen en materiaaldepots. Ze werden ook ingezet bij de ordehandhaving. Wanneer er een Belgische soldaat voorbijkwam, groetten de

- 76 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Brief van Berten Pil aan Jacques van Gastel, s.l. [Belgische Kust], 1 januari 1919; D3150 (5/58): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [Belgische kust], 4 januari 1919; D3150 (5/59): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l., 24 januari 1919; D3150 (5/64): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Duitsland, 23 maart 1919.
- 77 De extra belastingen om de wederopbouw te bekostigen en de prijsstijgingen door de inflatie waren de hoofdoorzaken voor het kostelijke leven. S. DESCHAEPDRIJVER, *De Grote Oorlog*, p. 294. ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/62): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Tours, 7 maart 1919; D3150 (5/63): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Tours, 13 maart 1919; L. VOS, L. GEVERS, J. MAMPUYS en J. VANDEBROEK, *Een eeuw Vlaamse Studentenbeweging te Leuven*, Leuven, 1976, p. 65.
- 78 Van 18 januari tot 28 juni 1919 vonden in het kasteel van Versailles de vredesonderhandelingen plaats. Het merkwaardige aan de vredesconferentie was dat alleen de winnende staten rond de tafel zaten. Een van de discussiepunten betrof de vraag of Duitsland al dan niet de geleden oorlogsschade van de geallieerde landen moest vergoeden. Vooral Frankrijk was voorstander voor vergoeding, terwijl Groot-Brittannië eerder een behoud van het evenwicht op het Europese continent voorstond. L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 176-180. ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/64): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Duitsland, 23 maart 1919.

meeste Duitsers hem tot bijna tegen de grond. Pil ontmoette liever de enkelingen die de ogen afwendden en stijf bleven.⁷⁹ Reeds na enkele weken, op 7 april, mocht Berten als lid van de Tijdelijke Groepering van de Militaire Studenten naar Leuven terugkeren om er als militair zijn studies voort te zetten. Hij huurde een kot in de Frederik Lintstraat, maar ondervond wel enkele aanpassingsproblemen: het concentreren en studeren lukte hem niet meer zo vlot als voor de oorlog en de verplichting om een legeruniform te dragen, zat hem dwars. Hij keek uit naar het moment waarop hij zijn volledige vrijheid zou terugkrijgen en opnieuw kon doen en laten wat hij wilde, zonder de verplichtingen van de militaire overheid.⁸⁰

Op 23 april vond er in Torhout een A.K.V.S.-gouwdag plaats, die door Berten Pil in officiersuniform werd voorgezeten. De dag was als eerbetoon voor Firmin Deprez bedoeld en raakte later bekend als de 'Deprezhulde'. Er waren duizend studenten aanwezig. De meeting vertoonde een nooit geziene geestdrift voor Vlaanderen.⁸¹

Op 25 mei kregen de militaire studenten een order met het bevel onmiddellijk het leger in Duitsland te vervoegen. Drie dagen later meldde hulponderluitenant Pil zich bij zijn regiment in Geldern-Kapellen.⁸² Het viel hem zwaar om met een streng gezicht te kijken

79 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/65): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Duitsland, 27 maart 1919; I. DE BRUYNE, *We zullen ze krijgen!*, p. 241-242.

80 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel: Brief van Berten Pil aan Jacques van Gastel, Duitsland, 1 april 1919; D3150 (5/66): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 13 april 1919; D3150 (5/69): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 4 mei 1919; BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979.

81 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/68): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 29 april 1919; L. VOS, *Bloei en Ondergang van het A.K.V.S.*, p. 154; E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil*, p. 93-94.

82 Geldern-Kapellen ligt in de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen, dicht bij de Nederlandse grens. BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979; ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/71): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 25 mei 1919.

naar mensen die hem als individu nooit iets misdaan hadden. Op 19 juni werd zijn regiment van Geldern-Kapellen naar het stadje Kevelaer verplaatst.⁸³ Op 28 juni werden de vredesonderhandelingen in Versailles afgerond. Twee dagen na de ondertekening van het vredesverdrag kon Pil Duitsland verlaten en terugkeren naar Leuven om er opnieuw als soldaat van de Tijdelijke Groepering van de Militaire Studenten zijn studies voort te zetten.⁸⁴ Op 15 augustus volgde zijn demobilisatie. Het voordeel was dat hij nu eindelijk terug vrij was. Daartegenover stond echter dat hij de soldij, waarmee hij zijn studies betaalde, niet meer ontving. De balans van zijn legercarrière was behoorlijk indrukwekkend: 51 maanden legerdienst (waarvan 13 in opleidingskampen en 38 aan het front), twee vermeldingen op de dagorde van het leger, vijf frontstrepen en vier eretekens (Overwinningsmedaille, Herinneringsmedaille 1914-1918, Oorlogskruis met Palm 'omwille van blijk geven van moed en toewijding gedurende de lange periode aan het front' en later nog het Vuurkruis).⁸⁵

83 Kevelaer ligt in de omgeving van Düsseldorf vlakbij de Nederlandse grens, in de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen. ANTWERPEN, *ADVN*, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/72): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Duitsland [Geldern-Kapellen], 1 juni 1919; D3150 (5/73): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Kevelaer, 19 juni 1919.

84 BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979; ANTWERPEN, *ADVN*, Archieffonds Pil-van Gastel: Brief van Berten Pil aan Jacques van Gastel, Kevelaer, 24 juni 1919; D3150 (5/74): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 3 juli 1919.

85 BRUSSEL, *Koninklijk Legermuseum*: Stamdossier Berten Pil, Document over de duur van de legerdienst van Berten Pil, 1 september 1919; Beschrijving van de verschillende stadia die Berten Pil in het leger doorliep, Brussel, 22 november 1979; Attest van de eretekens van Berten Pil, Brussel, 3 januari 1984; ANTWERPEN, *ADVN*, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/74): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 3 juli 1919. De Overwinningsmedaille werd vanaf 15 juli 1919 uitgereikt aan soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het IJzerfront voor België hadden gestreden. P. VAN HOOREBEKE, *De Belgische Nationale Orden*, Kortrijk, 2007, p. 123. De Herinneringsmedaille 1914-1918 werd vanaf 21 juli 1919 uitgereikt aan soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het IJzerfront voor België hadden gestreden. P. VAN HOOREBEKE, *De Belgische Nationale Orden*, p. 123. Het Oorlogskruis met Palm was een decoratie die gegeven werd voor het vertoon van uitzonderlijke moed in de confrontatie met de vijand. 'Oorlogskruis (1914-1918)', p. 494. Het Vuurkruis werd vanaf 6 februari 1934 uitgereikt aan soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het IJzerfront voor België hadden gestreden. P. VAN HOOREBEKE, *De Belgische Nationale Orden*, p. 124.

Begin juli 1919 was Berten tot eerste naoorlogse preses van de 'West-Vlaamse Gilde' in Leuven verkozen.⁸⁶ Op 22 juli werd hij door de Leuvense leden van het 'Katholiek Vlaams Hoogstudentenverbond (K.V.H.V.)' tot voorzitter aangesteld en enkele weken later werd hij ook nog preses van het 'Algemeen Vlaams Hoogstudentenverbond (A.V.H.V.)'.⁸⁷ Op 14 september had in Roeselare de 'Rodenbachdag' plaatsgevonden naar aanleiding van het terugbrengen van Albrecht Rodenbachs standbeeld. Tijdens deze feestelijke dag waren de eerste contacten gelegd tussen de Vlaamse studentenleiders (onder leiding van Pil) en de Nederlandse studentenleiders om in 1920 een Groot-Nederlands congres te organiseren.⁸⁸ Aanvankelijk verliep de voorbereiding voor het congres vlekkeloos: de academische overheid maakte geen problemen en stemde in met een officiële ontvangst van de congressisten. Het congres werd door het K.V.H.V.-bestuur omschreven als een culturele toenadering tussen de verschillende takken van de Nederlandse stam, buiten alle politiek om. Na een tijdje begon de Franstalige pers echter een 'anti-congrescampagne' waarmee ze druk wilde uitoefenen op de burgerlijke overheid en dus ook op de rector van de Leuvense universiteit, Paulin Ladeuze, om het congres te verhinderen.⁸⁹ Op 25 februari 1920 schreef de rector een brief aan K.V.H.V.-voorzitter Berten Pil met de boodschap dat de academische overheid geen officiële ontvangst voor de congresgangers kon regelen omdat er moeilijkheden voor

86 'De Bestuursverkiezing in 't Vlaamsch H.S. Verbond', in: *Ons Leven*, 31:12-13 (1919), p. 166; B. PIL, 'West-Vlaamsche studenten', in: *De Vlaamsche Vlagge*, 41:2-3 (1919), p. 51-55.

87 'Onze Kringen', in: *Ons Leven*, 31:12-13 (1919), p. 163; ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/79): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 6 augustus 1919.

88 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/77): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 20 juli 1919; D3150 (5/79): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 6 augustus 1919; L. VOS, 'De Dietse Studentenbeweging 1919-1940', in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945*, Gent, 1982, p. 456.

89 Paulin Ladeuze (Harvengt, 3 juli 1870 - Leuven, 10 februari 1940) werd in 1892 tot priester gewijd en in 1909 tot rector van de K.U. Leuven benoemd. In de eerste twintig jaar van zijn rectoraat kon hij nooit echt het vertrouwen van de Vlaamse studentenbeweging winnen. Pas in de jaren dertig, met de twee vice-rectoren Karel Cruysberghs (1931-1936) en Honoré van Waeyenbergh (1936-1940), lukte dit beter. L. VOS, 'Paulin Ladeuze', in: *NEVB*, p. 1765-1766.

de universiteit uit konden volgen en dat het congres bijgevolg ook niet in een universiteitsgebouw kon plaatsvinden. Ladeuze trachtte Pil zelfs te overhalen het congres af te gelasten. In de pers verschenen artikels waarin te lezen stond dat de Nederlandse congressisten geen reispassen zouden krijgen. Daarop contacteerden de Leuvense initiatiefnemers eind februari minister Pouillet om de Nederlanders wel reispassen te verlenen, het betrof immers een culturele toenadering en geen activistische vergadering.⁹⁰ De minister slaagde er niet in om de regering te overtuigen, waardoor aan de Nederlandse congresgangers effectief geen reispassen werden verleend. Een week voor het congres was er in Brussel op 13 maart een vergadering van het A.V.H.V.-bestuur, waaraan voorzitter Pil wegens ziekte zelf niet kon deelnemen. Op de vergadering moest beslist worden over een eventuele opschorting van het congres naar gunstigere tijden. Men besloot om het toch te laten doorgaan en het Leuvense K.V.H.V.-bestuur ging gewoon verder met de organisatie. In Leuven sneuvelden de ruiten van de twee Vlaamse studentencafés, 'Den Bel' en 'De Lichttoren' in de Tienestraat. De Vlaamse studenten zagen dit als een actie van de Franstaligen die hen het congres misgunden. Verschillende zalen voor het congres werden nu om onduidelijke redenen afgezegd. Uiteindelijk bekwamen de Vlaamse studenten op 19 maart – daags voor de opening – via staatsminister Helleputte toestemming om in een Boerenbondloods aan de Diestsevest te vergaderen.⁹¹ De Leuvense overheid had alle samenscholingen van meer dan vijf

90 Prosper Pouillet (Leuven, 5 maart 1868 - 3 december 1937) was van 1919 tot 1920 minister van Spoorwegen en PTT, waardoor hij invloed op zijn collega-ministers kon uitoefenen om de Nederlandse congressisten wel een reispas te geven. In augustus 1919 sprak hij op een bijeenkomst van de 'Katholieke Vlaamsche Landsbond' te Leuven, waar hij openlijk zijn bekering tot de Vlaamse Beweging bekendmaakte. In 1925 werd hij eerste minister van België en kreeg hij de titel van burggraaf. H. VAN GOETHEM, 'Prosper Pouillet', in: *NEVB*, p. 2503-2505.

91 Joris Helleputte (Gent, 31 augustus 1852 - Leuven, 22 februari 1925) was sinds het einde van de 19de eeuw voorzitter van de Boerenbond en had daardoor inspraak in het toewijzen van de lokalen voor tijdelijk gebruik aan verenigingen. Helleputte was altijd Vlaamsgezind geweest, maar voerde tijdens zijn ministeriële carrière geen opmerkelijke taalherformingen door. Hij was minister van Landbouw en Openbare Werken van 5 augustus 1910 tot 17 juni 1911 en van 11 november 1912 tot 21 november 1918. L. WILS, 'Joris Helleputte', in: *NEVB*, p. 1419-1421. ANTWERPEN, *ADV.N*, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (6/121): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 13 maart 1920.

man tijdens de congresdagen verboden. Om het samenscholingsverbod te omzeilen, trokken de Brusselse en Gentse studenten die aan het station arriveerden in kleine groepjes naar de Diestsevest en de congresloods. Berten Pil opende iedere dag de samenkomsten voor de Vlaamse, Nederlandse en Zuid-Afrikaanse studenten. Er werden verschillende redevoeringen en gezamenlijke maaltijden gehouden. Er was een eucharistieviering voorzien en het 'Zoldercongres' werd afgesloten met een uitstap naar de Zoete Waters in Heverlee. Er deden zich, ondanks de provocaties van de Leuvense Franstalige studenten, geen verdere noemenswaardige incidenten meer voor. Het Vlede Groot-Nederlands Studentencongres speelde een belangrijke rol in de politieke bewustwording van de eerste naoorlogse studentengeneratie.⁹²

Een ander belangrijk moment in de politieke bewustwording van de naoorlogse studentengeneratie was het overlijden van Herman Van den Rееck op 12 juli 1920. Het Antwerpse franskiljonse stadsbestuur onder leiding van burgemeester Jean De Vos had een Guldensporenviering verboden. De viering vond toch plaats onder massale politieaanwezigheid. De agenten probeerden de deelnemers uiteen te drijven en hun vlaggen af te nemen. Sommigen begonnen daarop zelf de politieagenten aan te vallen. De agenten losten enkele schoten om de deelnemers te verspreiden. Herman Van den Rееck, een negentienjarige student uit Borgerhout, werd door de kogels getroffen. Een dag later overleed hij aan zijn verwondingen en op 17 juli werd hij op het Kielkerkhof in Antwerpen begraven. Zijn begrafenis werd een massaal eerbetoon waarop veel vooraanstaande Vlamingen, zoals Adiel Debeuckelaere, Staf De Clercq, Camille Huysmans, Alfons Van de Perre en Julius Hoste (jr.) aanwezig waren.⁹³ Een van de mensen die op het eer-

92 L. VOS, 'Het "Zoldercongres". Perikelen rond het Vle Grootnederlands studentencongres Leuven, 20-23 maart 1920', in: *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, 40:1 (1981), kol. 65-84; 'Vle Groot-Nederlands studentencongres', in: *Congresnummer Ons Leven*, 32:9 (1920).

93 Herman Van den Rееck (Borgerhout, 21 april 1901 - Antwerpen, 12 juli 1920) was een van de weinige martelaars van de Vlaamse Beweging die zowel in het heden als in het verleden deze status had en behield. Van den Rееck schaarde zich tijdens de Eerste Wereldoorlog achter de activistische initiatieven in bezet België en bezat naast een sterke Vlaamsgezindheid ook sympathie voor het communisme. G.

betoon een lijkrede voor Van den Reeck uitspraken, was Berten Pil. Hij omschreef in zijn hoedanigheid van voorzitter van het A.V.H.V. Van den Reeck als een voorbeeldig Vlaams student die edele gedachten en een jeugdig hart bezat. Daarnaast vergeleek hij als oud-frontsoldaat de dood van Van den Reeck met de dood van vele makkers aan de IJzer, telkens vloeiende het jonge levenssap door toedoen van het moordend staal. Verder zag hij de overledene als hét voorbeeld voor alle Vlaamse studenten en spoorde allen aan om diens voorbeeld te volgen en aan het Vlaamse ideaal, indien nodig, tot in de dood vast te houden.⁹⁴

Sinds eind september 1919 was Berten eraan beginnen te denken om te kandideren voor een mandaat als volksvertegenwoordiger. Op 5 oktober trok hij naar Poperinge om er met de leiding van de 'Katholieke Associatie' van het arrondissement Ieper-Poperinge te overleggen. Zijn betrokkenheid in het Vlaams-nationalistische studentenleven, door de conservatieve leiding van de Katholieke Associatie van het arrondissement als radicaal ervaren, werd hem aangerekend. Drie weken later werd hem meegedeeld dat de partij hem geen verkiesbare plaats kon aanbieden, maar wel een voor plaatsvervanger. Pil zag dit niet zitten en bedankte. Hij besloot dan

LEEMANS, 'Herman Van den Reeck', in: *NEVB*, p. 2568-2571. LEUVEN, *K.U.Leuven Universiteitsarchief*, AMVS: Documentatie doos 36, Ter Nagedachtenis van wijlen Herman Van den Reeck, Antwerpen, 1920, p. 6-8. Staf De Clercq (Everbek, 16 september 1884 - Gent, 22 oktober 1942) was oorlogsvrijwilliger in de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de oorlog was hij lid van de Frontbeweging, maar leunde ook nog aan bij de gedachten van van Cauwelaert. In oktober 1933 werd hij leider van het VNV (het Vlaamsch Nationaal Verbond). B. DE WEVER, 'Staf De Clercq', in: *NEVB*, p. 744-749. Camille Huysmans (Bilzen, 26 mei 1871 - Antwerpen, 25 februari 1968) werd in 1910 volksvertegenwoordiger en vormde samen met Frans van Cauwelaert en Louis Franck de 'drie kraaiende hanen' die het Vlaamse volk wakker zouden schudden. Na de Eerste Wereldoorlog leidde hij de BWP (Belgische Werkliedenpartij) in Antwerpen. Onder zijn voorzitterschap nam de Antwerpse socialistische partij het minimumprogramma op in haar verkiezingsprogramma. In 1925 werd hij minister van Kunsten en Wetenschappen. J. HUNIN, 'Camille Huysmans', in: *NEVB*, p. 1497-1501. Julius Hoste (jr.) (Brussel, 7 januari 1884 - 1 februari 1954) bevond zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland, waar hij met van Cauwelaert samenwerkte aan het dagblad *De Vlaamsche Stem*. Na de oorlog verdeedigde hij opnieuw met van Cauwelaert het minimumprogramma. L. SIEBEN en M. VAN GINDERACHTER, 'Julius Hoste (jr.)', in: *NEVB*, p. 1469-1470.

94 LEUVEN, *K.U.Leuven Universiteitsarchief*, AMVS: Documentatie doos 36, Ter Nagedachtenis van wijlen Herman Van den Reeck, Antwerpen, 1920, p. 23-24.

maar op een afzonderlijke lijst te kandideren in het arrondissement.⁹⁵ Samen met Jozef Vanderstraeten, voormalig frontsoldaat uit Woesten, diende hij een coalitielijst, 'Het Vlaamsche Front' genoemd, voor de Kamer in. Pil stond op de tweede plaats van de lijst, die zich vooral tot de soldaten van de Eerste Wereldoorlog, vluchtelingen, werklieden, landbouwers, burgers en Vlamingen richtte, en stelde dat de regering voor de verwoeste gebieden en de Vlaamse rechten niets ondernam. Naast Vanderstraeten en Pil stonden nog Henri Brutsaert (een dokter) en René Debruyne (een propagandist die het goed met de werklieden kon vinden) op de lijst.⁹⁶ De eerste twee weken van november bestonden voor Berten uit propaganda voeren en kiesmeetings organiseren. Tijdens deze weken verbleef hij bij Michiel Bulckaert (een oudleerling van zijn broer Valeer) in Oostvleteren.⁹⁷ Bulckaert en Jeroom Leuridan hielpen hem.⁹⁸ In het huis van Bulckaert (vlakbij de 'trambaan Ieper-Veurne') vestigde het trio een administratief depot waar ze alle propagandamiddelen opsloegen, en ten huize Leuridan kookten en aten ze samen. Op 16 november 1919 vonden de verkiezingen plaats. 's Anderendaags dacht Pil waarschijn-

95 E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil*, p. 97; ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/85): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Brugge, 30 september 1919; D3150 (5/88): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Brugge, 10 oktober 1919; D3150 (5/91): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Antwerpen, 30 oktober 1919.

96 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel: Propagandafolder voor Het Vlaamsche Front, s.l., 9 november 1919; Propagandafolder voor Het Vlaamsche Front, s.l., s.d.

97 ANTWERPEN, ADVN, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (5/92): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Oostvleteren, 1 november 1919; D3150 (5/93): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Oostvleteren, 3 november 1919; D3150 (5/94): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Oostvleteren, 6 november 1919; D3150 (5/95): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Oostvleteren, 9 november 1919; D3150 (5/96): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Oostvleteren, 15 november 1919; E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil*, p. 98.

98 Michiel Bulckaert (Oostvleteren, 29 september 1895 - Kortrijk, 20 april 1968) was tijdens de Eerste Wereldoorlog frontsoldaat en liep bij een van de bombardementen verwondingen op, waaraan hij een blijvende invaliditeit overhield. Na de oorlog studeerde hij rechten in Leuven. E. VANDEWALLE en P. GUNST, 'Michiel Bulckaert', in: *NEVB*, Tielt, p. 663. Jeroom Leuridan (Oostvleteren, 18 juli 1894 - Ieper, 26 juli 1945) meldde zich in 1915 als oorlogsvrijwilliger. Na de oorlog studeerde hij Germaanse talen en zijn proefschrift behandelde de soldatentaal aan de IJzer. In 1929 werd hij in het arrondissement Ieper tot volksvertegenwoordiger verkozen. P.J. VERSTRAETE, 'Jerome Leuridan', in: *NEVB*, p. 1845-1848.

lijk verkozen te zijn, maar er was nog geen uitsluitsel. Ondanks de beperkte propaganda die Pil had kunnen voeren, behaalde hij 3392 voorkeursstemmen of een zeshonderdtal stemmen meer dan de liberalen en de socialisten. Maar het nieuwe kiessysteem-Vandewalle, met een zetelverdeling per provincie in plaats van per arrondissement, zorgde ervoor dat hij, ondanks een duidelijke meerderheid, geen zetel kon bemachtigen. Over heel België realiseerden de Vlaamse Fronters overigens een slecht resultaat, alleen in West-Vlaanderen behaalden ze in sommige arrondissementen zoals Ieper-Poperinge wel een goede score.⁹⁹

Op 7 juli 1920 begon Berten aan zijn laatste examens. Zijn proefschrift kreeg hij echter niet op tijd af, maar hij had er volgens de academische overheid een gemotiveerde reden voor. Eind augustus rondde hij zijn proefschrift dan toch af, zodat hij in de oktoberzittijd kon voorkomen. In oktober 1920 behaalde hij op voldoende wijze het diploma van doctor in de scheikunde.¹⁰⁰ In maart was Pil al begonnen met werk te zoeken en toen hij in april over een aanbieding bij de firma Gevaert in Mortsel hoorde, schreef hij directeur Lieven Gevaert aan. Berten had Gevaert op het Groot-Nederlands Studentencongres eerder dat jaar ontmoet en er een goede indruk op hem nagelaten.¹⁰¹ Gevaert besloot al eind april, dus nog voordat hij zijn diploma behaalde, hem de job toe te kennen. Vanaf oktober 1920 ging Pil bij de firma Gevaert in Mortsel aan de slag.¹⁰² Marie van Gastel en Berten Pil kochten op 11 mei 1920 een huis in Oude God, een deelgemeente van Mortsel.

99 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (5/97): Telegram van Berten Pil aan Marie van Gastel, Poperinge, 17 november 1919; D3150 (5/98): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Poperinge 18 november 1919; E. GERARD, M. DUMOULIN, M. VAN DEN WIJNGAERT en V. DUJARDIN, *Nieuwe Geschiedenis van België*, Tielt, 2006, p. 920; H.-J. DEMOEN, *Jeroom Leuridan: Recht en Trouw*, Zulte, 1963, p. 133.

100 A. PIL, *Steekkaartenstelsel van het Studentensecretariaat 1919-1968*, s.l., s.d.; ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (6/132): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 26 mei 1920.

101 'Vle Groot-Nederlands studentencongres', p. 118.

102 ANTWERPEN, ADVN, Archiefonds Pil-van Gastel, D3150 (6/127b): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 12 mei 1920.

Enkele maanden later, op 12 september, stapten ze in het huwelijksbootje.¹⁰³

EPILOOG

Met deze laatste feiten kwam er een einde aan de 'verstoorde' jeugdijaren van Berten Pil, die pas op achtentwintigjarige leeftijd afstudeerde en huwde. In zijn verdere leven zou Berten zich focussen op zijn professionele carrière en op de culturele aspecten van het Vlaams-nationalisme. Hij zou uiteindelijk in 1940, op 48-jarige leeftijd, na een slepende ziekte overlijden als vader van drie zonen.

103 ANTWERPEN, *ADVN*, Archieffonds Pil-van Gastel, D3150 (6/124): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 27 april 1920; D3150 (6/126): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 5 mei 1920; D3150 (6/127): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 8 mei 1920; D3150 (6/127a): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, s.l. [Leuven], s.d. [tussen 8 en 12 mei 1920]; D3150 (6/127b): Brief van Berten Pil aan Marie van Gastel, Leuven, 12 mei 1920; E. BALDUCK, *Dr. Sc. Berten Pil*, p. 124.

Lien Mahieu

De repressie in het katholiek lager onderwijs na de Tweede Wereldoorlog in het bisdom Brugge¹

In september 1944 bevrijdden de geallieerde legers België. De bezetting was eindelijk voorbij, maar voor sommigen begonnen de problemen nu pas: zij hadden in meer of mindere mate gesympathiseerd of meegewerkt met de Duitsers en dit kon niet onbestraft blijven. In dit artikel wordt een beeld geschetst van de repressie in het katholiek lager onderwijs in het bisdom Brugge. Hierbij stellen we ons twee centrale vragen.

De eerste betreft de verhoudingen tussen kerk en staat. Omdat het Belgische onderwijssysteem een zeer sterke verstrengeling kent tussen de kerkelijke en de burgerlijke overheid, willen we nagaan in hoeverre de repressie zorgde voor wrijvingen tussen die overheden. Hoe probeerde de minister de scholen te controleren? Kon hij sancties opleggen aan de scholen en hun onderwijzers? Er wordt ook onderzocht of er hieromtrent conflicten zijn geweest tussen het bisdom en het ministerie, en hoe het bisdom zijn scholen in bescherming nam tegen staatsinmenging.

De tweede vraag betreft het spanningsveld tussen het beschermen van de goede naam van de school en de persoonlijke situatie van de leerkracht. Probeerde het bisdom hier de plooiën glad te strijken? Welk belang primeerde? Nagegaan wordt of men rekening hield met verzachtende omstandigheden bij het bepalen van de straf van een leerkracht en in welke mate persoonlijke afrekeningen een rol konden spelen. Verder onderzoeken we ook de rol van de ouders. Hoe sterk woog hun mening door en oefenden ze soms druk uit op de scholen?

1 Het artikel is een bewerking van L. MAHIEU, *De repressie in het katholiek lager onderwijs na de Tweede Wereldoorlog in het bisdom Brugge*, K.U. Leuven, 2007 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, promotor L. Gevers).

Deze onderzoeksvragen zijn thematische geordend. In een eerste deeltje van het artikel bespreken we kort hoe de repressie in België verliep. Daarna wordt dieper ingegaan op de procedure: hoe verliep de bestraffing en wat waren de knelpunten? Een derde deel behandelt de bestraffing van de leerkrachten en het al dan niet naleven van de strafmaat. Er wordt afgesloten met een concreet dossier, namelijk dat van de Heilig-Hartschool in Izegem.²

DE REPRESSIE: BESTRAFFING VAN COLLABORATIE

In hun studie over de repressie na de Tweede Wereldoorlog onderscheiden Huyse en Dhondt drie vormen. Een eerste werd georganiseerd door de overheid, die hiervoor vier instrumenten ter beschikking had: de rechtspraak in handen van het krijgsgerecht; de burgerlijke epuratie (of verwijdering uit het openbare leven), wat eveneens het werk was van de militaire rechtbank; de administratieve epuratie (waarbij ambtenaren, provincie- en gemeenteraadsleden bestraft werden) en het bewijs van burgertrouw (dat de lokale overheden aan verdachte personen konden weigeren, waardoor deze sociaal geïsoleerd raakten). Een tweede vorm van repressie ging uit van het volk. Deze vond plaats vlak na de bevrijding en bij de terugkeer van politieke gevangenen. Ze manifesteerde zich in executies, mishandeling, plundering, brandstichting en opsluiting. Als derde was er nog de zuivering binnen particuliere organisaties, bijvoorbeeld binnen de Belgische Socialistische Partij (BSP).³

De repressie in het katholiek onderwijs was een mengvorm van administratieve epuratie en zuivering binnen particuliere organisaties. De epuratie binnen het katholiek lager onderwijs was in handen van de schoolcomités, maar het ministerie van Openbaar Onderwijs hield er toezicht op. Het vrij onderwijs werd immers gesubsidieerd en daarom moesten de strafmaten afgestemd worden op wat werd toegepast in het officieel onderwijs. De minis-

- 2 Uit respect voor de privacy van de betrokken leerkrachten en hun familie zijn geen volledige namen vermeld. De namen zijn terug te vinden in het archief van het bisdom Brugge, waar de dossiers bewaard worden.
- 3 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België (1942-1952)*, Leuven, 1991, p. 19-53.

ter had het recht een zwaardere straf te eisen en als de school hem daarin niet volgde, kon hij de subsidiëring intrekken. Gewoonlijk gebeurde de communicatie rechtstreeks tussen de schoolcomités en het ministerie, maar in het bisdom Brugge werd alles gecoördineerd door een Eraad onder leiding van kanunnik Mahieu.⁴ Deze raad vormde de schakel tussen het ministerie en de scholen.⁵

De bestraffing was dikwijls niet eenvormig. De leerkrachten werden soms zelfs met meerdere vormen van repressie geconfronteerd en hadden voor hun administratieve bestraffing door een school en het ministerie eerder al een hele weg afgelegd langs interneringskampen en krijgsgerecht.

Jules F. was bijvoorbeeld directeur van de Sint-Jozefschool in Brugge. Hij werd geïnterneerd in september 1944, in november voorlopig vrijgelaten, maar in mei 1945 opnieuw geïnterneerd. Bovendien werd zijn huis geplunderd. Vanaf 8 augustus 1945 genoot hij opnieuw van een voorlopige invrijheidsstelling, maar moest op een vaste plaats wonen. *Toen ik uit het interneringskamp kwam, was ik erg ziek, ten gevolge van de behandeling, zoodanig dat ik er nu de gevolgen van draag.* Na vrijspraak door het krijgsgerecht in april 1946 werd ik voor het schoolcomité geroepen om kennis te nemen van de beslissing 3 maand tuchtstraf met berooving van wedde met terugwerkende kracht. Reden: lid van Jeugdopleiding.⁶

4 Kanunnik Jérôme Mahieu (1874-1955) werd tot priester gewijd in 1897. Hij werd in 1900 benoemd tot professor aan het Brugse seminarie. Vervolgens werd hij secretaris van het bisdom en vicaris-generaal. Zie: 'De grote zoon van Poperinge', *Gaudium et pax*, 10:1 (1956), p. 14-16 en 'De vrome vicaris-generaal te Brugge', *Gaudium et pax*, 10:1 (1956), p. 16-22.

5 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506-508 – alle gegevens hierna, zonder nadere referentie, komen uit deze bundels; Kamer van volksvertegenwoordigers, *Bulletin van Vragen en Antwoorden*, 5 november 1946, p. 821; L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 49-52.

6 Zowel in het katholiek onderwijs als het rijksonderwijs waren er leraars met nieuwe-orde-ideeën. Toch bestond er in het katholiek onderwijs geen nationaalsocialistische organisatie; dit werd verhinderd door de scherpe controle van kardinaal Van Roey. In het officieel onderwijs waren er wel twee onderwijzersbonden: het OMO (Vlaamse lerarenbond van het officiële middelbare onderwijs) en de DOB (Dietse onderwijzersbond). OMO was gesticht in 1920 en sloot zich in 1940 aan bij de Vlaamse Arbeidsorde, waar het de afdeling Volksopvoeding werd. De afdeling had

Het was een gebruikelijke straf voor leerkrachten die gedurende de oorlog lid waren geweest van Jeugdopleiding.⁷

Lutgarde B. werd vast benoemd in Kortrijk in november 1946, maar *in feite mocht ze niet benoemd worden, want achteraf is gebleken dat ze geen bewijs van burgertrouw kon voorleggen*. De minister van Openbaar Onderwijs verklaarde de benoeming nietig, met als gevolg dat ze in oktober 1947 nog altijd werkloos thuis zat. De Eeraad probeerde te bemiddelen bij de minister, maar uit het bewaarde archief kon niet achterhaald worden hoe de zaak afliep. Haar verhaal leert dat het ontbreken van een bewijs van burgertrouw grote problemen kon meebrengen: ze bleef minstens één jaar werkloos en mocht haar zaak niet opgelost geweest zijn, dan is ze waarschijnlijk nooit meer aan de slag geraakt als onderwijzeres.⁸

Modest V. werd in september 1944 opgesloten in het interneringskamp van Sint-Kruis op betichting van Duitse propaganda gevoerd te hebben. Het schoolcomité had zelf geen klachten tegen de onderwijzer, maar aangezien hij begin 1946 werd ingeschreven op de 'lijst der onwaardige leerkrachten' kon het comité niet anders dan hem af te zetten. Op 22 maart 1949 werd hij in zijn rechten hersteld: *gezien het comité in al zijn verklaringen heeft mogen verklaren dat betrokkene in de school steeds onberispelijk was geweest en geen bewijzen heeft gegeven van onvaderlandsche handelingen, heeft het comité besloten de vroeger getroffen sancties op te heffen en voor nietig aan te zien*.⁹

tot doel om het middelbaar onderwijs te vernederlandsen en om de Vlaams-nationale leraars om te vormen tot nationaalsocialistische volksofvoeders. Op 1 januari 1942 werd de Vlaamse Arbeidsorde opgeslorpt door de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (U.H.G.A.) en vormde daar de groep Jeugdopleiding. Enkele maanden later fuseerde de groep met de Vlaamse opvoedkundige vereniging en werd ze een zelfstandige vereniging van nationaalsocialistische onderwijzers. De leden bleven wel nog lid van de U.H.G.A. Zie: H. VANDEVIJVER, *Het cultureel leven tijdens de bezetting*, Kapellen, 1990, p. 91-92.

- 7 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eeraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506.
- 8 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eeraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 508.
- 9 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eeraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 507.

„DE IJVER VOOR UW HUIS
HEEFT MIJ VERTEERD”

(Psalm 68)

Afb. 1 Portretfoto van kanunnik Jérôme Mahieu (1874-1955), vicaris-generaal van het bisdom Brugge en voorzitter van de Ereiraad bedrijvig bij de repressie in het katholiek lager onderwijs

DE PROCEDURE

Het specifieke karakter van het Belgische onderwijs

Het vrije katholieke onderwijs in België is, in tegenstelling tot in veel andere landen, geen privéonderwijs, maar wordt gesubsidieerd door de overheid. Bijgevolg trachten zowel de staat als de kerk hun stempel op het beleid te drukken.

De belangrijkste actor van staatswege was de minister, bijgestaan door zijn kabinet of persoonlijke medewerkers, die belast waren met de voorbereiding van het beleid en soms zelfs met het uitvoerende werk. De uitvoering van het onderwijsbeleid werd gecontroleerd door de inspectie, de verificateurs en de homologatiecommissie. Terwijl de inspecteurs het pedagogisch project controleerden, hielden de verificateurs zich bezig met de wettelijke regelingen en de homologatiecommissie met de controle op het naleven van het leerplan. Er bestonden ook raden en commissies, zowel tijdelijk als permanent, die adviezen gaven aan de minister. Het hoogste kerkelijk gezag in het vrij katholiek onderwijs lag bij de bisschoppenconferentie die besliste op het gebied van leergeslag, algemene organisatie en samenwerking tussen de verschillende scholen. Het centraal bureau stippelde het eigenlijke beleid uit. Om de belangen van het katholiek lager onderwijs te verdedigen tegenover het officiële werd in 1911 de Centrale Raad voor het Katholiek Lager Onderwijs (C.R.K.L.O.) opgericht. Deze raad had zijn zetel in Luik en vanaf de jaren 1920 sloten ook Vlaamse scholen zich hier massaal bij aan.¹⁰

Iedere katholieke lagere school was verplicht een schoolcomité op te richten. Het comité vergaderde op geregelde tijdstippen over praktische zaken. Het stond eventueel ook in voor het contact met de gemeente in verband met het aannemen van de school. Het comité kon fungeren als inrichtende macht of als aannemingscomité.

10 M. D'HOKER en J. MASSCHELEIN, *Algemene en historische pedagogiek*, Leuven, 2006, p. 83-85 en p. 95-101; D. GROOTAERS, *Histoire de l'enseignement en Belgique*, Brussel, 1998, p. 535.

té.¹¹ Dikwijls maakte de parochiepriester deel uit van het comité.¹² Wie daadwerkelijk gecollaboreerd had, kon zich uiteraard aan gerechtelijke vervolging verwachten. Maar waarom werd een onderwijzer of onderwijzeres, die tijdens de oorlog alleen maar sympathieën had betoond voor de Duitsers of voor de nieuwe orde, disciplinair gestraft, terwijl dit de modale metaalarbeider met dezelfde fouten niet overkwam? Dit had vooral te maken met de perceptie van het beroep. De taak van een onderwijzer werd in de morele sfeer geplaatst. Hij moest zijn leerlingen opvoeden en hen de voor het leven noodzakelijke elementaire kennis bijbrengen, en had bijgevolg een grote verantwoordelijkheid: de leerling zou voor de rest van zijn leven de waarden en de kennis meedragen die hij meegekregen had. Met andere woorden: het lerarenkorps gaf vorm aan de toekomstige maatschappij. Het onderwijzerschap werd ook gezien als een roeping en een zending, en hiervoor was volledige inzet vereist. In het katholiek onderwijs kregen deze opvattingen nog een bijkomende religieuze dimensie: de katholieke leraar moest zijn leerlingen opvoeden tot goede christenen en moest daarom zelf rechtgelovig en vroom zijn.¹³

Van de onderwijzer die een publieke figuur was en een voorbeeldrol voor zijn leerlingen en medeburgers te vervullen had op alle vlakken, werd dan ook een onberispelijk gedrag verwacht. De leerkrachten kenden trouwens de consequenties van hun beroep,

11 Een aangenomen school is oorspronkelijk een privéschool (in dit geval een katholieke), die door de gemeente wordt aangenomen. Dit brengt mee dat de gemeente een aantal verplichtingen opneemt (bvb. de onderhoudskosten van de gebouwen), maar ook een aantal rechten verwerft (bvb. onderwijsinspectie uitvoeren). Deze maatregel werd ingevoerd in 1842, toen iedere gemeente verplicht werd om minstens één gemeenteschool te hebben. Om dit te realiseren mocht men een school aannemen. Een aannemingscomité is dan het comité dat met de gemeente onderhandelt over de voorwaarden om een school aan te nemen.

12 ENSEIGNEMENT MOYEN, ENSEIGNEMENT NORMAL, ENSEIGNEMENT PRIMAIRE. 'Arrêté-loi relative aux suspensions par mesure d'ordre et aux désignations à titre provisoire du personnel dirigeant, administrative et enseignant des établissements d'instruction provinciaux, communaux ou des établissements d'instruction privés, subventionnés par les pouvoirs publics', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1944), I. 76.

13 M. DEPAEPE, M. DEVROEDE en F. SIMON, *Geen trede meer om op te staan: de maatschappelijke positie van onderwijzers en onderwijzeressen tijdens de voorbije eeuw*, Kapellen, 1993, p. 306-307.

want zij werden er gedurende hun opleiding en in alle vakbladen voortdurend op gewezen. Dat foute houdingen gedurende de oorlog zouden aangerekend worden, konden ze dan ook verwachten. Om al die redenen is het niet verwonderlijk dat de repressie in het onderwijs bijzondere aandacht kreeg.¹⁴

Toch was niet iedereen daar gelukkig mee. Zonder het sympathiseren met de bezetter goed te keuren, vond het C.O.V. (Christelijk Onderwijzersverbond) dat de publieke opinie een te sterke collaboratiesmet op het onderwijzend personeel legde en een te nadrukkelijke jacht op verraders inzette:

Wij katholieken niet alleen meenen, dat bij het beoordeelen van heel wat gevallen een zekere gematigdheid, die bij ons christelijke welwillendheid geheeten wordt, een tegengewicht van den haat – niet kan uitgesloten worden. (...) Maar den leek moeten vonnissen als dit vreemd aandoen: een vrouw verliet haar werkgelegenheid om in een munitiefabriek te gaan arbeiden, waar ze meer geld verdienen zou. Vrijgesproken. (...) Wie dus vrijwillig naar Duitsland ging om er granaten te fabriceren, springstof te vervaardigen (...) zal men vrij spreken. (...) Een onderwijzer heeft Kempenland aangeleerd, is kernleider geweest van Jeugdopleiding, dit alles wordt zeer zwaar getaxeerd en gesanctioneerd (...). Onderwijzers werden door de volkswoede, zoo wordt dat geheeten, van uit hun huis gehaald, door de dorpsjeugd met drek en paardenvijgen bekogeld (...). Men weigerde hun wel een bewijs van burgertrouw, zoo kunnen zij nergens te werk gesteld worden en dan moeten zij maar verhongeren: zij, maar ook hun vrouw en hun meestal talrijke kroost.¹⁵

Het C.O.V. zag in de administratieve epuratie een politieke afrekening gericht tegen de katholieke onderwijzers. De christelijke vakbond stelde dat er voor iedere beschuldigde moest nagegaan worden in

hoeverre de leerkracht gesympathiseerd heeft met den vijand en in hoeverre er een zekere continuïteit is vast te stellen

¹⁴ M. DEPAEPE, M. DEVROEDE en F. SIMON, *Geen trede*, p. 318.

¹⁵ 'Repressie: de sancties in het lager onderwijs', *Christene School*, 52:2 (1945), p. 37.

voor den noodlottigen invloed van deze sympathie voor de schooljeugd. Nu wordt beweerd dat alle aansluiting bij V.N.V. en DeVlag en Jeugdopleiding sympathiseeren is met den vijand. De documenten en dossiers bewijzen in vele gevallen het omgekeerde. Er wordt dus gratis beweerd, voor niks en niemendal. Een overspelige onderwijzeres, een overspelige onderwijzer, een dronkelap, een smokkelaar, een zwarte-markt-agent in dienst van den vijand is voor het rechtsgevoel in het algemeen en voor de opvoeding van de jeugd in onze oogen meer noodlottig dan een lid van Jeugdopleiding.¹⁶

Het verbond streefde clementie na en legde de nadruk op de herintegratie van de veroordeelden, want *we willen niet dat zich een kern van op de stoep geduwden, amnestieverzuchters en politieke uitbuiters die langs den rug van deze lieden in 't politieke arena wenschen te wippen, zou vormen, een klonter in den Belgische bloedsomloop, die vroeg of laat noodlottig zou worden. (...) Er moet dus rechtvaardig geoordeeld en gevonnist worden.¹⁷*

In kringen van de A.C.O.D. (Algemene Centrale van de Openbare Diensten) en het A.B.O.B. (Algemene Belgische Onderwijzersbond) waren andere geluiden te horen. Zo sprak bijvoorbeeld het Actiecomité voor zuivering in het onderwijzend personeel, samengesteld uit de Antwerpse afdeling van beide voormelde verenigingen over het *vrij onderwijs waar de zwarte schaapjes zoetjes naar een andere school werden overgeplaatst.¹⁸*

De bestraffing van het onderwijzend personeel

De regering wilde wel korte metten maken met de besmetting van het overheidsapparaat door de nieuwe orde, maar mocht anderzijds ook niet te streng zijn, want anders dreigde het staatsbestel ineen te storten. Deze tegenstelling zorgde voor veel aarzelingen en onduidelijkheden bij de administratieve epuratie. In de bestraffing van de onderwijzers zijn drie grote etappes te onderscheiden. De besluitwet van 8 mei 1944 tekende de grote lijnen van de repressie

16 'Repressie: de sancties in het lager onderwijs', p. 38.

17 'Repressie: de sancties in het lager onderwijs', p. 39.

18 M. DEPAEPE, M. DEVROEDE en F. SIMON, *Geen trede*, p. 295.

uit. Op 24 augustus 1944 werd de wet aangepast door de minister van Openbaar Onderwijs en specifiek gericht op de bestraffing van de leden van het onderwijzend personeel; in de loop der jaren werd de wet nog verder gespecificeerd. Vanaf 6 maart 1951 werd beroep mogelijk tegen disciplinaire bestraffing bij herzieningscommissies.

Op 8 mei 1944 werd de administratieve epuratie door de Belgische regering in Londen uitgetekend. Uitgangspunt was dat er geen plaats meer kon zijn voor aanhangers van de nieuwe orde in het naoorlogse België. Daarom werd het niet wenselijk geacht dat ambtenaren die verdacht werden van incivisme, hun ambt verder konden uitoefenen. In afwachting van een definitieve uitspraak, moesten verdachten voorlopig verhinderd worden hun taken nog uit te voeren. Dit was al geregeld voor het rijksperoneel met het artikel 102 van het koninklijk besluit van 2 oktober 1937. Het artikel hield in dat de overheid die een ambtenaar benoemde, deze ook kon schorsen bij ordemaatregel. Deze aanpak werd door de wet van 8 mei 1944 uitgebreid naar alle burgerlijke en militaire openbare ambten, met inbegrip van de magistraten van het openbaar ministerie, de leden van de bestendige deputaties, de schepenen, de leden van de commissies van openbare onderstand, het personeel van alle instellingen die op een of andere manier aan de controle van de staat onderworpen waren (zoals het katholiek onderwijs) en het personeel van de provinciale en gemeentelijke instellingen van openbaar nut (zoals het officieel onderwijs). De schorsingen werden uitgesproken door de koning. Deze kon zijn taak doorschuiven naar een minister, die op zijn beurt verder kon delegeren. De koning (of zijn plaatsvervanger) besliste ook of en in welke mate het salaris verder uitbetaald zou worden. De schorsing bij ordemaatregel mocht maximaal zes maanden duren, behalve bij personen tegen wie een gerechtelijk onderzoek liep. Deze laatsten konden tot drie maanden na het gerechtelijk onderzoek geschorst worden.¹⁹

Een andere, maar niet minder belangrijke uitgangstelling hield in dat het staatsapparaat moest blijven functioneren. De vele schor-

19 '8 mei 1944 – Besluitwet betreffende de openbare ambten', *Belgisch Staatsblad* (1 september 1944), p. 387 en 391-392.

singen bij ordemaatregel (naast de openstaande vacatures) dreigden de werkzaamheden bij de overheden en instellingen te doen stilvallen. Om dit te verhinderen mochten personen aangeduid worden die de ambten en functies voorlopig zouden waarnemen. Hiervoor beschikten de bevoegde overheden over een zeer grote vrijheid; ze waren ook gedurende de zes maanden die volgden op de bevrijding, niet gebonden aan wettelijke bepalingen ter zake. De waarnemende krachten hadden alle machten en bevoegdheden van het ambt, en werden bezoldigd zoals benoemden. De voorlopige waarnemingen boden echter geen werkzekerheid, want ze konden op ieder ogenblik beëindigd worden. Wanneer de bevoegde overheid bij deze aanpak in gebreke bleef, kon de koning (of zijn plaatsvervanger) optreden.²⁰

De derde en belangrijkste stelling was dat de schuldigen bestraft moesten worden, maar wel op redelijke basis. De bestraffingen werden in handen gelegd van de overheid, die ook de benoemingen regelde. Iedere instelling had daartoe een eigen regelgeving. Er werden verder controlesystemen uitgewerkt. Om de uniformiteit en de volledige bestraffing te garanderen kon de koning (of zijn plaatsvervanger) de nodige tuchtmaatregelen nemen of hij kon de genomen sancties veranderen wanneer een bevoegde overheid in gebreke bleef. Daarnaast moest de koning zo vlug als mogelijk na de bevrijding raadgevende commissies oprichten, die aan de verdachten de nodige waarborgen op een eerlijke berechting konden geven en die de bevoegde overheden konden bijstaan om de juiste beslissingen te nemen.²¹

Op 24 augustus 1944 vaardigde de minister van Openbaar Onderwijs een besluit uit dat de schorsingen bij ordemaatregel en de voorlopige benoemingen in het onderwijs regelde. Het probleem echter was dat het aantal onderwijzers, dat voor de schorsingen en benoemingen in aanmerking kwam, te groot was en dat het voor de centrale overheid onmogelijk was om met de nodige

20 M. DEPAEPE, M. DEVROEDE en F. SIMON, *Geen trede*, p. 388-389 en 391-392.

21 M. DEPAEPE, M. DEVROEDE en F. SIMON, *Geen trede*, p. 390 en p. 393-394.

snelheid en efficiëntie beslissingen te nemen. Daarom wilde de minister de taken delegeren aan de schooloverheden, onder controle van hogere instanties. Er werd extra benadrukt dat schorsing geen disciplinaire straf was en niet inhield dat de onderwijzer effectief bestraft zou worden, maar dat het gewoon een orde-maatregel was. In de gemeentescholen moesten de schorsingen uitgesproken worden door het college van burgemeester en schepenen, en in de provinciale scholen door de gouverneur. Binnen de acht dagen diende elke beslissing doorgegeven te worden aan een hogere instantie, respectievelijk de gouverneur en de minister van Openbaar Onderwijs. De beschuldigde kreeg hiermee de garantie dat zijn onderzoek vlug en uniform zou gebeuren. De schorsing mocht maximaal zes maanden duren. De schorsingstermijn werd tweemaal verlengd: in april 1945 tot 12 maanden en in december 1946 tot 24 maanden.²² Dezelfde bepalingen golden ook voor aangenomen en aanneembare²³ scholen. De repressie in het katholiek gesubsidieerd onderwijs werd eveneens door de minister geregeld. Het recht om te schorsen bij ordemaatregel werd aan het schoolcomité toevertrouwd. De schorsingsduur bedroeg twee maanden en moest bevestigd worden door de gouverneur, die de schorsing kon verlengen en op iedere moment beëindigen.

De ingrepen van de minister hadden het voordeel dat de onderwijzers van de verschillende scholen eenzelfde behandeling kregen. De tussenkomst van de gouverneur in het lager onderwijs was wettelijk, want ze was voorzien in artikel 25 van de organieke wet op het lager onderwijs. Een geschorste onderwijzer kreeg zijn loon bij wijze van voorschot, behalve als er een gerechtelijk onderzoek tegen hem liep; dit in overeenstemming met de wetgeving die het statuut van de leerkrachten regelde. Het schoolcomité kon bij een latere disciplinaire straf wel beslissen dat de beschuldigde

22 LEUVEN, KADOC, Archief van Pierre van Outryve d'Ydewalle, nr. 74; SECRETARIAT GENERAL. 'Loi modifiant l'article 1er de l'arrêté-loi du 8 mai 1944, relative aux fonctions publiques', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique*, (1945), I. 28-29; *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique*, (1946), I. 125-126.

23 Een aanneembare school was een privé school die wel de voorwaarden vervulde om subsidies te verkrijgen, maar niet aangenomen was door de gemeente. Zo'n school bleef volledig onafhankelijk van de gemeente en had meer vrijheid.

de voorschotten moest terugstorten. Als een schoolcomité zijn opdrachten verwaarloosde, mocht de gouverneur optreden.²⁴

Voor het overige bleef de wet van 8 mei 1944 in verband met de administratieve epuratie gelden. De voorlopige benoemingen werden verricht door de bevoegde overheden. Voor het katholiek onderwijs was dit de bisschop op voordracht van de schooldirectie. Vanaf 5 juni 1945 werden de scholen verplicht enkel leerkrachten aan te nemen die in het bezit waren van een bewijs van burgertrouw, afgeleverd door de burgemeester van de gemeente waar de betrokkene tijdens de oorlog had gewoond.²⁵

De bestraffing zelf gebeurde volgens de regelingen van het bisdom. Voor het bisdom Brugge werd dit uitgelegd in de *Sint-Canisiusbode*, een tweemaandelijks tijdschrift van de diocesane inspectie in verband met christelijke opvoeding en onderwijs in de kleuter- en lagere scholen. Het tuchtonderzoek werd toevertrouwd aan het schoolcomité. Het moest bijeenkomen om een zakelijk en streng onderzoek te doen, maar mocht dit niet te lang laten aanslepen, om reden dat het niet menselijk was iemand wekenlang te laten lijden onder mogelijks valse vermoedens en beschuldigingen. Van iedere vergadering van het schoolcomité diende een verslag opgemaakt te worden, waarbij elk behandeld geval afzonderlijk beschreven werd. Het verslag moest telkens de beschuldiging, de bewijslast en een ondertekende verdediging van de beschuldigde bevatten, met het besluit van het comité. Mogelijke sancties waren: blaam of berisping, tijdelijke schorsing met beroving van wedde (een week, een maand, drie maanden, zes maanden of een schooljaar) of – in het slechtste geval – afzetting.²⁶

24 ENSEIGNEMENT MOYEN, ENSEIGNEMENT NORMAL, ENSEIGNEMENT PRIMAIRE. 'Arrêté-loi relative aux suspensions par mesure d'ordre et aux désignations à titre provisoire du personnel dirigeant, administrative et enseignant des établissements d'instruction provinciaux, communaux ou des établissements d'instruction privés, subventionnés par les pouvoirs publics', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1944), I. 77-78.

25 'Attestation de civisme', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique*, (1945), IV. 42; M. DEPAEPE, M. DEVROEDE en F. SIMON, *Geen trede*, p. 391-392.

26 A. DECOENE, 'Aan de Schoolcomiteiten en Besturen der Katholieke Scholen', *Sint-Canisiusbode*, 38:2 (1944), p. 1.

De eindbeslissingen lagen in handen van de bisschop, maar monseigneur Lamiroy²⁷ had die bevoegdheid doorgeschoven naar een Eraad. De Eraad bestond uit zeven leden, afkomstig uit de diocesane inspectie en uit het onderwijs onder voorzitterschap van vicaris-generaal Mahieu. De schoolcomités moesten hun dossiers en verslagen doorsturen naar de vicaris-generaal. Na een eindbeslissing van de bisschoppelijke Eraad moest een school enkel nog het besluit voorleggen aan de kantonale inspecteur. Wanneer een onderwijzer geïnterneerd was of als er tegen hem een gerechtelijk onderzoek liep, kon een schoolcomité niets ondernemen. Pas na de gerechtelijke uitspraak kon het beslissen. Na een schorsing of berisping mocht de onderwijzer zijn werk hernemen als hij beloofde voortaan zijn burger- en christelijke plicht beter te vervullen. Dit geschiedde nadat de voorzitter van het schoolcomité hem de desbetreffende artikelen uit het bisschoppelijk schoolglement voorgelezen had.²⁸

27 Monseigneur Henri Lamiroy (1883-1952) was bisschop van Brugge van 1931 tot 1952. Tijdens de oorlog hield hij zich ver van de politiek en van de bezetter, behalve wanneer de Duitsers inlichtingen over de kerkklokken wilden. Hij verbood zijn priesters die inlichtingen te verstrekken. Tijdens de repressie hield de bisschop zich niet afzijdig, maar stuurde vaak zijn secretaris E.H. Mestdagh naar de krijgsauditeur van Brugge om te pleiten voor de onschuld van een aantal gelovigen. Hij weigerde in te gaan op de vraag van de jezuïet Claeys-BouÛaert om zich in te zetten voor het lot van de gedetineerden. Zie: R. BOUDENS, 'Henri Lamiroy (1931-1952)', in: M. CLOET (algemene leiding), *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1985, p. 389-400 en R. BOUDENS, *Kardinaal Van Roey en de Tweede Wereldoorlog*, Averbode, 1997, p. 121.

28 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506; A. DECOENE, 'Aan de Schoolcomiteiten en Besturen der Katholieke Scholen', p. 1-2.

Tabel 1 Leden van de Eraad voor het onderzoeken van onvaderlandse daden gesteld tijdens de bezetting (1940-1944) door sommige leden van het onderwijzend personeel der vrije katholieke scholen²⁹

Kanunnik J. Mahieu (voorzitter)	Vicaris-generaal van het bisdom
Kanunnik A. Decoene (ondervoorzitter)	Diocesaan hoofdopziener van het lager onderwijs
E.H. E. de Spot	Diocesane inspecteur
H. Knudde	Diocesane inspecteur
E.H. P. Mestdagh	Secretaris van het bisdom
E. De Wispelaere	Rustend schoolhoofd
A. Degruytere (secretaris)	Bestuurder van de voorbereidende afdeling van het Sint-Lodewijkscollege (Brugge)

Op de eerste vergadering van de Eraad legde kanunnik Mahieu uit hoe de leden bij de bestraffing van de collaboratie te werk moesten gaan. Er werd afgesproken dat ze het stilzwijgen zouden bewaren over de besprekingen in de raad. Ze zouden altijd voor ogen houden dat de zuivering weliswaar moest gebeuren, maar dat het niet altijd gemakkelijk zou zijn omdat beslist werd over het verdere leven van vele mensen. Daarom zouden ze erop letten dat schoolbesturen de leerkrachten ook niet te streng zouden straffen, uit schrik voor de publieke opinie of om persoonlijke redenen.³⁰

De Eraad vergaderde wekelijks van 9 oktober 1944 tot 2 maart 1945 en dacht in die periode het merendeel van de zaken afgewerkt te hebben. Er waren toen echter nog een veertigtal rechtszaken hangende, die pas konden voorkomen nadat op gerechtelijk niveau een uitspraak gevallen zou zijn. In de vergadering van 2 maart 1945 werd een lijst opgemaakt van alle onvolledige dossiers en aan de scholen werd per brief gevraagd deze aan te vullen. Er

29 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506.

30 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506.

zijn nog verslagen van vergaderingen van de Eerraad tot 25 januari 1946 en er werd nog opgetreden bij het ondersteunen van amnestieaanvragen in het begin van de jaren vijftig. In hoeverre alle leden daar toen nog bij betrokken waren, kon niet achterhaald worden. Uit de briefwisseling blijkt dat vooral de kanunniken Mahieu en Decoene actief bezig bleven.

Na 2 maart 1945 en tot mei 1945 werden nog 59 dossiers van leerkrachten behandeld, tussen mei 1945 en december 1947 90 en na december 1947 12. Dit maakt een totaal van 161 beschuldigden of 62% van de zaken. Naast het wachten op gerechtelijke uitspraken waren er nog andere factoren die de laattijdige afhandeling verklaren. Zo moesten in mei 1945 een aantal nieuwe dossiers aangemaakt worden, omdat leerkrachten die nog niet in opspraak waren gekomen, geïnterneerd werden tijdens de tweede golf van de volksrepressie. Oude dossiers moesten soms heropend worden omdat nieuwe feiten aan het licht waren gekomen. Dit alles hield verband met het feit dat de repressie slechts traag op gang kwam.³¹ Ook de epuratiewetgeving van 19 september 1945 bracht mee dat een aantal nieuwe dossiers moest geopend worden.

Nadat vanaf 1947 de Christelijke Volkspartij weer in de regering was gekomen, werden maatregelen genomen om de situatie van de door de epuratie getroffen personen te verlichten. Op 14 juni 1948 werd de wet op de burgerlijke epuratie van 19 september 1945 herzien in de zogenaamde wet Struye wat belangrijke gevolgen had voor de administratieve epuratie. In het eerste artikel van de besluitwet van 19 september 1945 stond: *Zijn van rechtswege, onverminderd de strafsancties, levenslang vervallen (...) de leden van het door den Staat, de provincie of de gemeente gesubsidieerd vrij onderwijs, die omwille van hun onvaderlandse houding van de tabel van hun orde zijn geschrapt of werden afgedankt.* Concreet hield dit in dat alle onderwijzers, die op de 'lijst der onwaardigen' stonden of afgezet waren, automatisch ook hun burgerrechten levenslang verloren. De wet Struye schafte het artikel af, waardoor alle leerkrachten die eerder hun werk verloren hadden en nu weer in het bezit

31 L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwacht verleden*, p. 23-24 en 292.

van hun rechten werden gesteld, een herziening van hun afzetting konden aanvragen. Maar hier liep het vaak mis, want de procedure tot herziening van afzettingen was ondoorzichtig: er waren talrijke uitzonderingen en over de financiële gevolgen was niets beslist.³²

De wet Vermeulen van 19 mei 1949 probeerde de hindernissen uit de weg te ruimen. Er werden speciale commissies opgericht, de koning kon tot herziening overgaan als een departement in gebreke bleef en de toepassingstermijnen van de wet Struye werden verlengd. Vooral op het financiële vlak bleven er toch nog problemen, zoals blijkt uit een omzendbrief van de minister van Openbaar Onderwijs van 3 januari 1951. Hij had veel vragen gekregen om de achterstallige lonen te betalen, die er waren gekomen ten gevolge van herzieningen van de tuchtstraf, maar kon er niet aan voldoen. De wet van 6 maart 1951 probeerde de herziening vlotter te regelen door de voorwaarden duidelijk te bepalen en de procedure voor de herziening van de disciplinaire straffen te regelen. Ook werden de consequenties vastgelegd voor re-integratie van beampten, die ontslagen waren.³³

De regelgeving was van toepassing op alle vastbenoemde en tijdelijke beampten van de centrale administratie van het rijk (behalve op de secretarissen-generaal of op wie deze functie gedurende de oorlog had uitgeoefend), het onderwijzend personeel van de rijksinstellingen en het personeel van de wetenschappelijke instellingen. Alle disciplinaire straffen die uitgesproken waren in

32 '19 september 1945 - Besluitwet betreffende de epuratie inzake burgertrouw', *Belgisch Staatsblad* (1-2 oktober 1945), p. 6337; L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 162-163.

33 SECRETARIAT GENERAL – ENSEIGNEMENT PRIMAIRE – ENSEIGNEMENT MOYEN – ENSEIGNEMENT NORMAL – ENSEIGNEMENT SUPERIEUR ET SCIENCES – ENSEIGNEMENT TECHNIQUE – BEAUX-ARTS ET LETTRES. 'Epuration administrative – arrières de traitements', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1951), II. 1; SECRETARIAT GENERAL. 'Arrêté royal relative aux peines disciplinaires et aux démissions d'office prononcées à charge des agents de l'Etat en raison de leur comportement pendant l'occupation ennemie', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1951), I. 102-106; 'Epuration administrative – application de l'arrêté royal du 6 mars 1951 relatif aux peines disciplinaires et aux démissions d'office prononcées à charge des agents de l'Etat en raison de leur comportement pendant l'occupation ennemie', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1951), II. 42-48; L. HUYSE en S. DHONDT, *Onverwerkt verleden*, p. 163.

het kader van de administratieve epuratie, vielen onder de wet. Het ging dus niet alleen om beambten die hun burgerrechten terug wilden, maar ook om beambten bij wie de tuchtstraf van afzetting was uitgesproken na 14 juni 1948. De datum van 14 juni 1948 werd genomen omdat de gemoederen toen al voldoende bedaard waren en de beambten bijgevolg de garantie hadden dat hun tuchtstraf in verhouding stond met de gepleegde feiten. Personen die onder de wet vielen, konden een aangetekende brief sturen naar de bevoegde minister (leerkrachten dus naar de minister van Openbaar Onderwijs). Het verzoekschrift moest navolgende gegevens bevatten: naam, voornamen, graad en domicilie, school (plaats van tewerkstelling voor de bestraffing en huidige plaats van tewerkstelling, indien het geen afzetting betrof), het koninklijk of ministerieel besluit dat de straf bevestigde en de aard van de straf. Het moest ten laatste tegen 18 mei 1951 ingediend worden. De beambten die met de wet Struye hun burgerrechten teruggekregen hadden, moesten geen verzoekschrift indienen omdat hun dossier automatisch werd heropend.

Het verzoekschrift kwam terecht bij de minister van Openbaar Onderwijs, die besliste of het administratieve dossier heropend werd. De minister stelde ook een bevestiging of een herziening van de tuchtstraf voor. Het voorstel van de minister was onderworpen aan een bindend en gemotiveerd advies van de herzieningscommissie. Sommige onderwijzers waren echter nooit bestraft. Dit had te maken met het feit dat ze hun rechten hadden verloren en de school hen geen straf had opgelegd, omdat het verlies van rechten toch automatisch inhield dat ze nooit meer als onderwijzer aan de slag konden. Wanneer deze leerkrachten nu hun rechten terugkregen, moesten ze op non-actief geplaatst worden en het schoolcomité moest samenkomen om een straf uit te spreken. Normaal gesproken kon dit in het katholiek lager onderwijs van het bisdom Brugge niet voorkomen, want de Eerraad had er in het verleden altijd op aangedrongen deze leerkrachten steeds ook te ontslaan.³⁴

34 SECRETARIAT GENERAL 'Arrêté royal relative aux peines disciplinaires et aux démissions d'office prononcées à charge des agents de l'Etat en raison de leur comportement pendant l'occupation ennemie', *Bulletin du Ministère de l'Instruction*

Een laatste probleem dat zich stelde, was de bezoldiging van een leerkracht die terug in dienst werd genomen. Hierbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen wie in dienst was genomen na het uitzitten van een straf en wie na een herziening van een straf terugkeerde. In de eerste groep gebeurde het dikwijls dat de beschuldigde langer geschorst was bij ordemaatregel dan de disciplinaire straf duurde. Omdat de schorsing niet de schuld was van de betrokkene, moest deze leemte in zijn loopbaan financieel en administratief gedekt worden. Dit bracht mee dat de leerkracht betaald moest worden voor de periode waarin hij geschorst was bij ordemaatregel en dat hij moest kunnen genieten van alle administratieve voordelen zoals loonsverhoging bij langere dienst. In de tweede categorie had de onderwijzer dikwijls al een andere betrekking gezocht, waarvoor hij een loon ontving. Als hij voor de nieuwe baan minder kreeg dan wanneer hij bij een normale loopbaan had gekregen, werd het verschil uitbetaald voor de verloren periode.³⁵

Knelpunten in de procedure

Door de bestraffing bij de schoolcomités te leggen, was er gevaar voor persoonlijke wraak en willekeur. Daarom werd de supervisie aan de Ereiraad toevertrouwd. Toch bleven persoonlijke motieven meespelen. Het gebeurde dikwijls dat een leerkracht slechts geschorst werd voor een bepaalde periode, maar dat de school hem of

Publique (1951), I. 102-106; 'Epuration administrative – application de l'arrêté royal du 6 mars 1951 relatif aux peines disciplinaires et aux démissions d'office prononcées à charge des agents de l'Etat en raison de leur comportement pendant l'occupation ennemie', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique*, (1951), II. 42-48.

- 35 ALGEMEEN SECRETARIAAT – LAGER ONDERWIJS – MIDDELBAAR ONDERWIJS – NORMAAL ONDERWIJS – HOGER ONDERWIJS EN WETENSCHAPPEN – TECHNISCH ONDERWIJS – SCHONE KUNSTEN EN LETTEREN. 'Administratieve epuratie – achterstallige wedden', *Bulletin van het Ministerie van Openbaar Onderwijs* (1951), II. 104-106; SECRETARIAT GENERAL 'Arrêté royal relative aux peines disciplinaires et aux démissions d'office prononcées à charge des agents de l'Etat en raison de leur comportement pendant l'occupation ennemie', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1951), I. 102-106; 'Epuration administrative – application de l'arrêté royal du 6 mars 1951 relatif aux peines disciplinaires et aux démissions d'office prononcées à charge des agents de l'Etat en raison de leur comportement pendant l'occupation ennemie', *Bulletin du Ministère de l'Instruction Publique* (1951), II. 42-48.

haar nadien niet meer in dienst wilde. Op 19 oktober 1945 stuurde de Ereiraad hieromtrent een brief naar de C.R.K.L.O. met de vraag hoe hierop in de andere bisdommen werd gereageerd. Men twijfelde over wat het belangrijkste was: het belang van de leerkrachten of de bescherming van de katholieke scholen. De C.R.K.L.O. stelde vier mogelijke oplossingen voor. Eerstens zou de leerkracht die al vijftig jaar oud was en al dertig jaar in dienst, zijn pensioen kunnen aanvragen. Een tweede suggestie was dat de Ereiraad de betreffende school zou aanmoedigen de leerkracht toch weer aan te nemen. Een jaar na de bevrijding waren de gemoederen al wat bedaard en de gevolgen voor de school konden niet meer zo ernstig zijn. Zelfs al gingen leerlingen verloren, dan nog liever dat dan een onrechtvaardigheid te begaan. De derde mogelijkheid hield in dat de leerkracht zou geholpen worden om in een andere school een betrekking te vinden en dat daarvoor op zoek zou gegaan worden naar een kleine, rustige parochie met een parochiepriester die een vriendendienst wilde bewijzen. Als laatste optie zou men de leerkracht verlof voor persoonlijke redenen kunnen verlenen tot de gemoederen bedaard waren. In het bisdom Brugge ging de voorkeur uit naar de derde mogelijkheid en de diocesane inspectie leverde inspanningen om ongewenste leerkrachten nieuwe werkplekken te bezorgen.

Soms was het niet de school die de leerkracht wenste te weren, maar oefenden de ouders druk uit. In Sijsele schreven twaalf ouders een brief aan de pastoor om te verhinderen dat Angela L. haar functie als onderwijzeres opnieuw zou opnemen. De school had echter geen klachten over de leerkracht, zodat op 20 oktober 1944 de schooldirecteur en de voorzitter van het schoolcomité aan de Ereiraad meedeelden dat *zij persoonlijk niets ondervonden hebben ten laste van Angela L. inzake onvaderlandsche handelswijze of gezegden bij haar leerlingen op school*. In juni 1945³⁶ wijzigde de toon: volgens

36 Het is niet toevallig dat de tweede aanklacht er kwam in juni 1945. In mei 1945 had een nieuwe volksrepressie plaats gevonden. Had Angela L. te lijden gehad onder deze tweede golf van volksrepressie? Het bisschoppelijk archief kon hierover geen uitsluitsel geven, maar hoogstwaarschijnlijk heeft de volksrepressie toch een invloed gehad op de nieuwe uitspraak van het schoolcomité.

het schoolcomité waren er nieuwe feiten aan het licht gekomen en men wilde nu zo vlug mogelijk haar afzetting. De Eereraad stuurde een brief terug met de mededeling dat een nieuw onderzoek moest worden ingesteld en dat dan pas een straf kon worden uitgesproken. Benadrukt werd dat *de straf moest genomen worden op grond van de vaststaande bezwarende feiten en niet eenvoudig onder den druk van bepaalde plaatselijke instanties*. In het archief was helaas niets terug te vinden over een dergelijk onderzoek, maar toch blijkt Angela L. niet lang daarna afgezet geweest te zijn, vermoedelijk omwille van lidmaatschap van Jeugdopleiding.³⁷

In Geluwe organiseerden de ouders een heuse staking en stuurden hun kinderen niet meer naar school. Van de 350 leerlingen waren er slechts 50 aanwezig. Het schoolcomité bewaarde de kalmte en wachtte de gebeurtenissen af omdat het de leerkrachten geen onrecht wilde aandoen. Bisschop Lamiroy was blijkbaar persoonlijk geïnteresseerd in de zaak, want de pastoor van Geluwe stuurde hem een brief waaruit volgende oplossing naar voor kwam: *Meneer Dochy³⁸ zou op het gemeentehuis de leden van het verweerc comité ondervragen over welbepaalde en bezwarende feiten die zij tegen de geschorste onderwijzers uitbrengen en eigenhandig [doen] ondertekenen. Durven dezen dit niet, het is een klaar bewijs dat zulke feiten niet bestaan; durven zij dit wel, dan zullen die feiten naar en met recht worden bestraft door de Eereraad en schoolcomité*. Zo geschiedde en uit het verslag van Dochy kwam een aantal nieuwe feiten aan het licht. Het schoolcomité heropende het onderzoek en de leerkrachten kregen zwaardere straffen. Of ze daarna terug in dienst zijn genomen, kon niet achterhaald worden.

De procedure hield dus wel degelijk mogelijkheden in voor persoonlijke willekeur bij de bestraffing, maar uit het onderzoek blijkt dat die bestraffing toch wel coherent gebeurde. Dit is te danken aan de controle die het bisdom met de Eereraad en de minister van Openbaar Onderwijs uitoefenden.

37 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eereraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506.

38 Hoofdopziener in het hoofdgebied Roeselare.

Afb. 2 Portretfoto van Henry Lamiroy, bisschop van Brugge, 1931-1952. Geboren te Heurne 29.8.1883 - benoemd 18.12.1931 - overleden te Brugge 10.5.1952

De Eerraad als bescherming tegen staatsinmenging

Gebleken is dus dat de repressie in het katholiek lager onderwijs een mengvorm was van administratieve en private repressie. Zowel het schoolcomité, het bisdom als de minister van Openbaar Onderwijs hadden een aandeel bij de bestraffing van leerkrachten. Dit leidde soms tot spanningen tussen de kerkelijke en de burgerlijke overheden. De Eerraad trachtte de staatsinmenging in het katholiek onderwijs tot een minimum te beperken.

Aan de vooravond van de tweede schoolstrijd was de relatie tussen kerk en staat met betrekking tot het onderwijs gespannen. De bestraffing was dan wel toevertrouwd aan de inrichtende machten, maar de minister van Openbaar Onderwijs hield als subsidiërende overheid controle. Afspraak was dat de scholen de minister via de kantonale inspecteurs steeds zouden informeren over de opgelegde tuchtstraffen. De minister liet dan telkens onderzoeken of de strafmaat in overeenstemming was met de criteria van het officieel onderwijs. Hij kon een opgelegde sanctie nog verzwaren en – wanneer een school hem daar niet in volgde – de subsidies intrekken. Een andere mogelijkheid waarover de minister beschikte, was een leerkracht op de ‘lijst der onwaardige leerkrachten’ te plaatsen. Dit betekende dat deze officieel niet meer in dienst kon genomen worden en dat de school bijgevolg zelf voor zijn loon moest instaan, wat een niet onbelangrijke meerkost betekende.³⁹

In het bisdom Brugge heerste hieromtrent grote bezorgdheid en men wilde de scholen beschermen tegen mogelijke ministeriële maatregelen. Een eerste indicatie van een gespannen sfeer tussen kerk en staat in het bisdom Brugge was terug te vinden in de column ‘Van week tot week’ in het parochieblad *Kerkelijk Leven*. P.B. Janssens⁴⁰ besprak er de zaken die de katholieke wereld beïnvloedden. Hij trok hard van leer tegen de repressie die volgens hem

39 KAMER VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGERS, *Bulletin van Vragen en Antwoorden*, 5 november 1946, p. 821.

40 Kanunnik Boudewijn Janssens de Bisthoven was historicus en archivaris van het bisdom Brugge. Hij schreef onder meer een boekje over *De schoolkwestie: het persprobleem*, Antwerpen, 1951.

gericht was tegen de katholieke kerk. In de week van 1 tot 7 juli 1945 maakte hij een onderscheid tussen twee soorten aanvallen op de katholieken:

Er is de algemene beschuldiging gericht tegen DE katholieken, alsof zij over het algemeen tekort zijn gekomen in hun vaderlandse plichten tijdens de bezetting.(...) Wil men statistieken opmaken, dan zal de vaderlandse houding van de katholieken een vooraanstaande om niet te zeggen DE vooraanstaande plaats innemen. Een tweede beschuldiging is de verdediging van de zwarten. Wij hebben van katholieke zijde wel kennis genomen van een verdediging van de wetten die het land moeten beheersen, van een verdediging van de rechtvaardigheid en de liefde en dit in het belang van het vaderland.(...) En dit is een katholieke plicht, omdat het de zedelijke waarden zijn die verdedigd worden.⁴¹

Een week later reageerde dezelfde schrijver tegen de pers, die volgens hem *met de eerlijkheid en de waarheid de grond veegde*. De verschillende kranten en weekbladen uitten een reeks beschuldigingen tegen priesters, kloosterlingen, katholieke scholen en andere katholieke instellingen en hij had er een onderzoek naar ingesteld:

Uit dit onderzoek blijkt dat deze beschuldigingen die allen van plaatselijke aard zijn, volledig ongegrond of zeer sterk overdreven zijn. Het feit dat in de plaatselijke pers van gans het land, gelijktijdig deze methode van verdachtmaking wordt gebruikt, bewijst dat we hier staan tegenover een georganiseerde fluistercampagne die tot doel heeft bij ons volk, de priesters, de kloosterlingen en de kerk in een verdacht licht te plaatsen. Zo'n wapen is ver van eerlijk en eerlijk duurt het langst.⁴²

Het feit dat dergelijke strijdlustige taal verscheen in het parochieblad, wijst erop dat het niet de mening was van één individu.

41 P.B. JANSSENS, 'Van Week tot Week', *Kerkelijk Leven*, 1:22 (1945), p. 2.

42 P.B. JANSSENS, 'Van Week tot Week', *Kerkelijk Leven*, 1:22 (1945), p. 2.

Dezelfde bezorgdheid vonden we ook terug in de repressiedossiers van de katholieke onderwijzers.

Zoals reeds vermeld werd het belangrijk geacht de katholieke leerkrachten te bestraffen volgens dezelfde strafmaat als hun collega's uit het officieel onderwijs. Daarom probeerde de Eereraad de eigen toe te passen bestraffingsregeling zoveel mogelijk gelijk te stemmen met deze van dat officieel onderwijs. Zo werd in het verslag van de vergadering van 23 februari 1945 gemeld dat *de Raad kennis neemt van de 'Schaal der Tuchtstraffen' die zal toegepast worden door de Commissie aangesteld voor het Officieel Onderwijs. Er wordt vastgesteld, dat ze nagenoeg overeenstemt met de schaal die vroeger door den Eereraad werd opgemaakt.* Door ongeveer dezelfde straffen toe te passen wilde de Eereraad vermijden dat de minister al te vaak gebruik zou maken van zijn recht om te interveniëren. Bovendien kon de Eereraad, als de minister dat toch zou doen, steeds argumenteren dat voor de bestraffing in het officieel onderwijs in West-Vlaanderen nagenoeg dezelfde strafmaat werd gehanteerd.⁴³

Men durfde het ook aan vrij stoute taal te gebruiken tegen de minister van Openbaar Onderwijs. In een brief van 19 oktober 1946 aan de C.R.K.L.O. vroeg kanunnik Mahieu advies over het feit dat de minister een aantal volledige dossiers wenste in te zien, een verzoek waaraan de Eereraad niet geneigd was te voldoen. Hij voegde er in bijlage een strijdlustige brief bij, maar liet het aan de C.R.K.L.O. over om te beslissen deze al dan niet te versturen.

Mijnheer de minister,

De Eereraad der Vrije Katholieke Scholen van het Bisdom, (...), ontving een schrijven van (dd. 10-10-46) het Provinciaal Bestuur van West-Vlaanderen, waarbij er hun wordt bericht, dat de Heer Minister van Openbaar Onderwijs, het volledig dossier vraagt betreffende de opgelegde tuchtstraf aan Mejuffe Angela L., aangenomen onderwijzeres te Syssele.

43 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eereraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506; LEUVEN, *KADOC*, Archief Pierre van Outryve d'Ydewalle, nr. 74.

Mogen we U beleefd verzoeken, Mijnheer de Minister, welke de reden is waarom dat dossier werd opgeëischt? De straf voorgesteld door het Comité werd na rijp overleg goedgekeurd door den Eereraad van het Bisdom. Het is ons ook niet bekend dat betrokkene beroep zou hebben aangetekend tegen de getroffen beslissing.

*Ued. bij voorbaat dank zeggend voor Uw bereidwilligheid, Mijnheer de Minister, teekenen wij met de meeste hoogachting,
Kan. J. Mahieu – Vicaris-generaal van het Bisdom*

Kanunnik J. Pierry, secretaris van de C.R.K.L.O., reageerde voorzichtig en wees de Eereraad erop dat de minister het recht had om de dossiers te herzien. Hij kon dit doen omdat hij niet altijd tevreden was met de maatregelen die werden genomen door de lokale en diocesane comités en wenste in die gevallen de beslissingen te herzien met het argument dat de maatregelen niet overeenstemden met de feiten ten laste. Soms vroeg de minister aan een inspecteur om het onderzoek over te doen, maar het gebeurde ook wel dat hij het dossier van een leerkracht opvroeg om het gewoon sneller vooruit te doen gaan. Kanunnik Pierry voegde er nog aan toe dat het voldoende was een beknopt dossier door te geven. Hij wees de Eereraad erop dat hij hier niet veel tegen kon ondernemen, omdat de minister de bevoegdheid had de taken van het schoolcomité over te nemen als het te laks optrad.⁴⁴

Om laksheid te voorkomen en het ingrijpen van de minister te vermijden had de Eereraad al op 23 november 1944 een brief aan de West-Vlaamse scholen gericht waarin de schoolcomités werd verzocht zo snel mogelijk dossiers op te maken en beslissingen te nemen. Er werd gewaarschuwd dat *zij aansprakelijk kunnen gesteld worden voor het gebeurlijk verzuim. Onder meer hangt de verdere uitbetaling van de interimarissen daarvan af; bij verzuim loopt het schoolcomitéit gevaar zelf te moeten instaan voor deze betaling.* Blijkbaar maakte dit alles weinig indruk, want in het archief zijn talrijke sporen terug te vinden van dergelijke aanmaningen en dreigementen.

44 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eereraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506.

De repressie in het katholiek onderwijs verliep dus moeizaam. De procedure was ingewikkeld en het duurde soms lang voordat bepaalde hangende problemen definitief geregeld geraakten. De wirwar aan regels en voorschriften verhinderde een vlotte afhandeling in de lokale schoolcomités. Voor advies van procedurele aard richtten de comités zich tot de Ereiraad, die zelf – wanneer hij het ook niet wist – te rade ging bij de C.R.K.L.O. Wanneer de C.R.K.L.O. geen oplossing had, werd het advies gegeven om de gebeurtenissen gewoon af te wachten. De scholen werden ook geconfronteerd met bemoeienissen van de minister van Openbaar Onderwijs en de gouverneur. Volgens de wet kon de minister zelfs tussenkomen bij de bestraffing van de katholieke onderwijzers. De Ereiraad probeerde die interventies zo goed en zo kwaad als mogelijk te vermijden.

DE BESTRAFFING

De Duitse inval van mei 1940 veranderde grondig het dagelijkse leven in België. Het oude staatsbestel verviel, maar toch bleef – meer dan in andere landen – een continuïteit met de vooroorlogse periode bestaan, vooral omdat de Belgische administratie verder bleef functioneren. De taken van de minister van Openbaar Onderwijs werden overgenomen door de hoogste ambtenaar van het ministerieel departement, secretaris-generaal Marcel Nyns. De Duitse bezetters raakten niet aan de grondvesten van het onderwijssysteem, omdat zij de kerk te vriend wilden houden en de rust onder de bevolking bewaren. Het katholiek onderwijs bleef daardoor gedurende de oorlog gespaard. De *Militärverwaltung* richtte zich vooral op praktische problemen zoals de herziening van de handboeken, een scherpere controle op de toepassing van de taalwetten en de benoemingen van nieuwe-ordegezinden op alle niveaus binnen het onderwijs.⁴⁵ De katholieke lagere onderwijzers hadden dus wel de mogelijkheid om zonder problemen nieuwe-ordeorganisaties te mijden. Toch heeft de nieuwe orde een zeker succes gekend, want uiteindelijk kwamen 160 West-Vlaamse onderwij-

45 M. VAN DEN WIJNGAERT, 'Een bezet land', in: E. BUELENS (red.), *Schoollopen in oorlogstijd*, Brussel, 1988, p. 9; H. VANDEVIJVER, *Het cultureel leven*, p. 89; E. VERHOEYEN, *België bezet 1940-1944*, Brussel, 1993, p. 36.

zers in opspraak: 89 als lid van een nieuwe-ordebeweging, 31 voor sympathie met de bezetter en 40 om diverse redenen. In het totaal waren in december 1947 45 onderwijzers afgezet, 52 voor een bepaalde periode geschorst, 51 berispt of vrijgesproken en 12 zaken waren nog niet opgelost.

Het lidmaatschap van een nieuwe-ordebeweging was, wat betreft tuchtbestrafing, de zwaarste beschuldiging die tegen een leerkracht kon ingebracht worden. Meer dan de helft van de verdachte West-Vlaamse onderwijzers in het katholiek lager onderwijs kwam hiervoor dus in opspraak en 76 van hen werden effectief gestraft. Binnen deze groep kan een onderscheid gemaakt worden tussen lidmaatschappen van politieke en militaire organisaties (Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap-DeVlag, Vlaams Nationaal Verbond-V.N.V., Waffen SS, enz.), van jeugdbewegingen (Nationaal-Socialistische Jeugd Vlaanderen-N.S.J.V., Dietse Meisjesscharen-D.M.S., Vlaams Instituut voor Volksmuziek en Volksdans-V.I.V.O., enz.), van sociaal-economische organisaties (Unie van Hand- en Geestesarbeiders-U.H.G.A., Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen-V.A.V.V., Winterhulp, enz.) en van andere (Davidsfonds, lokale V.N.V.-initiatieven, enz.).

Volgens de officiële richtlijnen van de Ereraad moesten de schoolcomités in verband met deze groep drie mogelijkheden onderscheiden. Leerkrachten die al voor de oorlog of in het begin van de oorlog (tot 1942) lid waren geworden, maar tijdig hadden ingezien dat hun organisatie in de richting van de collaboratie evolueerde, kregen slechts één maand schorsing. 1942 werd als keerpunt gezien, omdat vanaf dan de meeste organisaties volop in de collaboratie stapten. Was een leerkracht na die datum lid, dan kon hij nog actief of passief geweest zijn. Een gewoon lid kreeg een tuchtstraf tussen de drie en de zes maanden, maar iemand die actief had meegewerkt, werd afgezet. Deze voorschriften werden in principe strikt nageleefd, wel konden soms verzachtende omstandigheden in rekening gebracht worden.

Voormelde strafmaat gold niet voor leden van een nieuwe-ordebond. Voor een gewoon lid was het voldoende deze te schorsen voor één maand; voor een actiever lid behoorde afzetting tot

de mogelijkheden, afhankelijk van de omstandigheden. Voor leerkrachten die op bijscholing naar Duitsland waren geweest, was de Ereiraad onverbiddelijk: zij moesten worden afgezet. In het bisdom Brugge waren er 38 leerkrachten lid van een nieuwe-ordevakbond geweest. Voor hen verliep de bestraffing niet altijd gelijkvormig. Zo was bijvoorbeeld Firmin V. bij het ontstaan van Jeugdopleiding lid geworden, maar nadat de diocesane overheid dit verboden had, had hij zijn lidmaatschap onmiddellijk opgezegd. Hij werd hiervoor een maand geschorst, terwijl Albert E. voor ongeveer dezelfde feiten slechts zes dagen werd geschorst.⁴⁶ Misschien was er zelfs een zekere willekeur in de bestraffing. Bij al deze leerkrachten waren de uitgesproken straffen gevorderd door het ministerie van Openbaar Onderwijs. Het ministerie werd van deze gevallen op de hoogte gebracht door Raymond Lambert, hoofdinspecteur voor het gebied Brugge. De inspecteur had de ledenlijst van Jeugdopleiding uitgeplozen en gaf aan de scholen de namen door van de onderwijzers die er lid van waren geweest. Uit een aantal brieven aan kanunnik Decoene blijkt dat de Ereiraad zich zorgen maakte omtrent de acties van Lambert, maar er eigenlijk weinig aan kon doen, omdat hij door zijn overheid gesteund werd en eigenlijk maar zijn werk deed.

31 leerkrachten werden beschuldigd van vage sympathieën voor de bezetter. Het ging om onderwijzers die pro-Duitse uitlatingen hadden geuit, onderwijzeressen die zich schuldig hadden gemaakt aan omgang met Duitse soldaten en deelnemers aan nieuwe-ordevergaderingen. Het bleek niet eenvoudig voor de schoolcomités en de Ereiraad om hen op een coherente wijze te bestraffen, omdat het dikwijls ging om vage beschuldigingen die moeilijk te bewijzen waren. Dit was bijvoorbeeld het geval bij Sylveer D. Hij werd beschuldigd door Achiel D., zijn voormalig schoolhoofd die ontslagen was na een tuchtonderzoek waarbij Sylveer een hoofdrol had gespeeld. Achiel D.

dient eene schriftelijke beschuldiging in waarop vijf gezegden van Sylveer D. voorkomen, gezegden zooals er regelmatig door ieder sympathisant van het Duitsche volk dagelijks

46 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Ereiraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506 en B 508.

werden uitgedrukt. Er wordt niet gezegd tot wie die gezegden werden gericht: blijkbaar was het tot den beschuldiger. Die gezegden, zooals zij worden aangehaald waren niet van aard om afbreuk te doen aan het Belgisch vaderland: zij betroffen alleenlijk de Duitsche opvoedingsmethode, het communistisch gevaar en de Amerikaanse vechtwijze. De voorzitter en de leden van het comité op hunne beurt hebben uit den volksmond nooit andere beschuldigingen gehoord tegen Sylveer D. dan dat hij Duitschgezind was, nooit nader bepaald. Er werd zelfs nooit aangehaald dat hij in de klas iets zou gezegd hebben dat strijdig was met de Vaderlandsliefde.

Het schoolcomité verdacht Achiël D. ervan dat het om een afrekening ging en veroordeelde Sylveer D. begin mei 1946 tot een tuchtstraf van twee weken. Op 31 december 1946 werd echter duidelijk dat Sylveer D. door het krijgsgerecht levenslang uit zijn rechten was ontzet en het schoolcomité kon bijgevolg niets anders dan hem af te zetten.⁴⁷

Ten slotte waren er nog gevallen die niet onder de twee voor-
melde groepen in te delen zijn. Hiertoe behoren leerkrachten die Duitsgezinden in de familie of in de kennissenkring hadden, die hun kinderen naar Duitsland hadden gestuurd, die vrijwillig waren gaan werken in Duitsland of die bij de bevrijding gevlucht waren. Ook de ongegronde beschuldigingen en de onbekende redenen zijn hieronder geklasseerd. Voor deze laatste groep is het niet gemakkelijk om conclusies te trekken. In de gevallen waarvoor een strafmaat voorzien was, blijkt deze goed nagevolgd; wanneer er geen strafmaat voorzien was, liep de bestraffing sterk uiteen.

Het heeft er alle schijn van dat de katholieke overheid haar onderwijzers milder bestrafte dan de burgerlijke. Telkens de burgerlijke overheid zich bemoeide met een zaak, heeft dit meestal geleid tot zwaardere straffen dan oorspronkelijk door het schoolcomité voorzien. Vooral in de eerste twee jaren na de oorlog bleek dit zo. Hoewel er (nog) geen officiële cijfers beschikbaar zijn over de repressie in het

47 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eerraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 508.

officieel onderwijs, is er toch een indicator om het verschil te meten. In 1948 verscheen namelijk in het 'Bestuursmemoriaal van de Provincie West-Vlaanderen' een lijst van onwaardige leerkrachten.⁴⁸ Afgezette leerkrachten waren er door de minister van Openbaar Onderwijs op geplaatst om te verhinderen dat ze ooit nog opnieuw in het onderwijs zouden terechtkomen. De lijst bevat 42 onderwijzers uit het katholiek lager onderwijs en 88 uit het officieel. Bij controle bleek dat van vier opgenomen leerkrachten geen dossier kon teruggevonden worden in het bisschoppelijk archief en dat er in feite 48 afzettingen waren uitgesproken. Dit betekent dat er tien afgezette leerkrachten uit het katholiek onderwijs niet op de lijst staan. Van twee werd de straf pas na 1948 uitgesproken, wat hun afwezigheid verklaart, maar van de andere acht is er geen informatie beschikbaar. Misschien waren ze al geschrapt van de lijst bij publicatie of hebben ze er nooit op gestaan. Dit laatste zou dan aantonen dat het systeem niet waterdicht was en een afgezette leerkracht toch terug in dienst kon treden. Voor het officieel onderwijs hebben we de cijfers niet kunnen controleren. Waarschijnlijk is er ook een foutenmarge.

Uit de absolute cijfers blijkt alvast dat er meer onderwijzers afgezet werden in het officieel onderwijs, maar ook relatief gezien was dit het geval. In het officieel onderwijs werd 7,43% van alle leerkrachten afgezet, terwijl dit in het katholiek onderwijs voor slechts 1,33% gold. Als enkel de lekenleerkrachten in rekening worden genomen, is het verschil kleiner (7,56% tegenover 2,10%) omdat er meer religieuzen – in het lager onderwijs vooral broedercongregaties – binnen de katholieke scholen les gaven. Religieuzen legden een strikte gelofte van gehoorzaamheid af tegenover hun hiërarchie, die sterk gekant was tegen iedere vorm van collaboratie. Er was voor hen dan ook weinig of geen ruimte om in het openbaar Duitsgezind te zijn.⁴⁹

48 'Lijst der onwaardige personeelsleden van het Lager Onderwijs', in: *Bestuursmemoriaal van de Provincie West-Vlaanderen*, Brugge, 1948, p. 148-166.

49 P. HEYMEIJER, 'Gelofte', in: *De Katholieke Encyclopedie*, vol. 11, Antwerpen, 1951, p. 455-458.

Tabel 2 Aantal leerkrachten in het katholiek en officieel onderwijs (leken en/of religieuzen in 1942)⁵⁰

	Katholiek Onderwijs	Officieel Onderwijs
Leken	2001	1164
Geestelijken	1158	20
Totaal	3159	1184

Dus ook zonder de religieuzen werden er nog altijd aanzienlijk meer leken afgezet binnen het officieel dan binnen het katholiek onderwijs. Een mogelijke verklaring is dat in het officieel strenger bestraft werd, en dit ondanks het feit dat de minister in het gesubsidieerd onderwijs tussenkwam om voor correcties en voor een gelijke behandeling te zorgen. Om goede verklaringen te vinden is eigenlijk meer onderzoek vereist. Zeer veralgemenend gesteld kon waarschijnlijk de kerkelijke overheid met haar gezag de leerkrachten afhouden van collaboratie: Duitsgezinde of zelfs Vlaamsgezinde priesters en kloosterlingen werden uit het onderwijs geweerd; leken werden hierop eveneens nauwlettend in het oog gehouden. De administratie daarentegen had heel wat minder invloed op het officieel onderwijs en was trouwens op alle echelons sterk geïnfiltrerd door nieuwe-ordegezinde ambtenaren en gezagdragers, die Duitsgezindheid eerder stimuleerden dan afremden.⁵¹

CASESTUDY: DE HEILIGE-HARTSCHOOL IN IZEGEM

De Heilige-Hartschool was een aangenomen lagere jongensschool in de Heilige-Hartparochie te Izegem. De school werd in 1914 opgericht met financiële steun van baron de Pélichy.⁵² Onder impuls van directeur Jos V. groeide het dorpsschooltje van amper drie

⁵⁰ L. MINTEN, M. DEPAEPE, M. DE VROEDE, J. LORY en F. SIMON, *Les statistiques de l'enseignement en Belgique*, dl. 4, Brussel, 1996, p. 192-193.

⁵¹ A. VANDEN ABEELE, 'De houding van leraren en leerlingen tegenover bezetter en collaboratie in de Brugse middelbare scholen begin 1941', *Wetenschappelijke Tijdingen* (2001), p. 33-57.

⁵² G. PAUWELS, 'Het onderwijs in de 19^e eeuw', in: J.M. LERMYTE (red.), *De geschiedenis van Izegem*, Izegem, 1985, p. 307.

Afb. 3 Portretfoto van Karel Sobry, pastoor van de Heilig-Hartparochie in Izegem, 1937-1954

klassen uit tot een school met dertien leerkrachten. Na de oorlog kwamen acht van hen in opspraak.⁵³

Op 22 september 1944 schorste het schoolcomité vijf leerkrachten bij ordemaatregel tijdens een eerste bijeenkomst na de oorlog. Ze werden ervan beschuldigd dat ze met hun Duitsgezindheid de school een slechte naam hadden bezorgd:

Het feit wordt als eene groote aanklacht beschouwd dat zooveel leerkrachten den volstrekt algemeenen indruk verwekt hebben, dat zy pro-duitsch waren en dat zy, by 't algemeen weten niets gedaan hebben om deze indruk weg te nemen of ten minste te verzachten, integendeel. (...) Dat er merkelyk min leerlingen de school bezoeken is een feit. (...) Het comité is ervan overtuigd dat indien de ouders geen voldoening bekomen, de vrye katholieke H.-Hartschool, haren onvermydelyken ondergang tegemoet loopt. Zelfs als zou zulks voortspruiten op een verkeerde opvatting der menschen men kan die verkeerde opvatting niet wegcyferen.

Jos V., de directeur gedurende de oorlog, werd verantwoordelijk gesteld voor de slechte naam van de school. Hij weerlegde dit door te stellen dat elke indruk jegens hem eerder te maken had met zijn broer Michel V., die tijdens de Eerste Wereldoorlog had gecollaboreerd met de Duitsers en na de oorlog verbannen was uit België. Hij had intussen wel amnestie gekregen en was op familiebezoek gekomen. Jos V. had een aantal keer met zijn broer op straat rondgewandeld en hij vermoedde dat een aantal mensen dit verkeerd opgevat had.

Daniël P. en Daniël S. werden verdacht van culturele collaboratie. Beiden waren lid van de Peter Benoïtkring,⁵⁴ die tijdens de oorlog opgetreden had op feesten met nieuwe-ordesymphathisanten in uniform. Beide leerkrachten beweerden in hun verweerschrift

53 BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, Eeraad oordelend over het gedrag van bepaalde leerkrachten tijdens Wereldoorlog II (1944-1947), B 506.

54 De Peter Benoïtkring was een orkest- en zangvereniging die ontstond in 1928. Tijdens de oorlog was Daniel P. voorzitter.

dat alle muziek liefhebbers, gelijk van welke politieke opinie bij ons konden lid zijn en dat de kring hardnekkig alle politiek uit den kring zou weren en nooit zijn medewerking zou verleen en aan feesten met klaarblijkelijke politieke inslag. Daniël P. was ook lid geweest van het V.N.V. (maar na zijn mobilisatie had hij vergeten nog lidgeld te betalen) en zijn vrouw stond bekend als Duitsgezind.

Michel D. kwam in opspraak omdat hij bevriend was geweest met een aantal Duitsgezinden, omdat zijn dochter gehuwd was met een Duitser, omdat hij zijn kinderen naar Duitsland had gestuurd op vakantie en omwille van een aantal pro-Duitse uitlatingen.

Ook Roger B. werd als pro-Duits beschouwd. Een aantal Izegemnaars beschuldigden hem ervan dat hij aanwezig was geweest op een DeVlag-concert.

Op woensdag 27 september 1944 werden de vijf leerkrachten ondervraagd door de voorzitter van het schoolcomité, pastoor Sobry. De vrijdag daarop werd besloten de leerkrachten af te zetten want

hoe nu het rechtmatig belang der school kan samengebracht worden met dit der leerkrachten kunnen wy ons niet inbeelden. Voor wat de school betreft, blyven wy by hetgeen staat in het verslag over onze zitting van 22 september, er zelfs nog aan toevoegende dat geruchten loopen nopens mogelyke geweldddaden by den pastory, want alles wordt den pastor aangeschreven. Ook daarin kan men het oordeel der massa weinig of niet verhinderen en bovendien van mogelyke inbrandstichting der school. (...) Meest allen hebben zich schriftelyk verdedigd. Alle verdedigingen komen hierin overeen dat er geene plichtigheid zou bestaan van eenige onvaderlandsche daad en dat de beschuldigingen geen steek zouden houden. Voor wat de naam van duitschgezinde school betreft en dien indruk verwekt by gansch de Izegemsche bevolking, de leerkrachten zyn van meening dat dit het gevolg is van de uitvoering van liederen die reeds voor den oorlog in een boekje van de KSA gedrukt waren en niet Duitsch zyn alsnog het gevolg van gymnastische oefeningen.

Het verslag van 29 september werd enkel ondertekend door pastoor Sobry, terwijl toch aangegeven is dat de andere leden van het schoolcomité aanwezig waren.

De Eerraad was van oordeel dat er weinig tegen de leerkrachten kon gebracht worden en onderzocht de zaak zelf. Op 5 oktober 1944 schreef kanunnik Decoene een brief aan bisschop Lamiroy waarin hij de pastoor ervan verdacht persoonlijk wraak op de leerkrachten te willen nemen:

Voor mij en anderen scheen deze zaak van Izegem een raadsel: er zat daar iets meer achter. Nu is sinds gisteren dit raadsel opgeklaard, nu vat ik ook waarom de verslagen van 't komiteit niet onderteekend zijn door de leden. Deze leden, persoonlijk ondervraagd, spreken heel anders alsook alle mensen uit de buurt der school. (...) Er is bovendien wel bekeken contradictie van dit proza 'de bevolking eischt' dat blijkt dat daar niets waar is. Er zitten daar één paar mensen achter o.m. meneer pastoor. Nu is alles klaar voor mij, 't is niet te begrijpen voor een kristen mens.

De Eerraad bepaalde dat enkel Michel D. voor een periode van zes maanden geschorst moest worden en dat alle andere leerkrachten vrijuit gingen.

Hierop stuurden de ouders van een aantal leerlingen van de Heilige-Hartschool op 13 oktober 1944 een brief aan bisschop Lamiroy met de vraag om alle leerkrachten alsnog te schorsen:

Wij hopen dan ook en betrouwen dat, niet alleenlijk de bestuurder en de andere geschorste, doch ook de drie in dienst gebleven onderwijzers, openlijk aanzien als Duitsch gezind uit de school verwijderd blijven of worden en dat tegen einde october as. Wij kunnen niet meer dulden dat de opvoeding onzer kinderen in handen is van zulke meesters. Wij bidden u excellentie ons niet te verplichten onze kinderen uit de school terug te trekken; iets waartoe gij ons verplicht indien gij onze bede afwijst. HET VOLK - ONS VOLK WIL EEN ZUIVERINGSACTIE!

In het bewaard gebleven archief van het bisdom is er geen teken van reactie op de brief teruggevonden.

Dezelfde brief werd ook aan de gouverneur gezonden en op het einde van oktober 1944, na een onderzoek ter plaatse, vroeg deze de schorsing van acht onderwijzers: niet alleen van de vijf voornoemden, maar dus ook nog van drie andere, namelijk Leo D., Frans V. en Leo V. Tegen de drie nieuwe leerkrachten waren nochtans geen klachten ingediend en tegen de vijf voornoemden waren er geen nieuwe klachten. De Eereraad bekeek in de vergadering van 30 oktober 1944 de zaak opnieuw en besliste aan de gouverneur per brief te antwoorden dat *er geen nieuwe feiten tot hiertoe werden aangebracht en dat de getroffen beslissingen door Zijn Hoogwaardige Excellentie en den Eereraad niet kunnen worden gewijzigd*, dat enkel Michel D. voor een periode van 6 maanden geschorst moest worden en dat de rest vrijuit ging. Maar een week later bleek de antwoordbrief nog niet verzonden omdat kanunnik Decoene omstandiger wilde reageren, want

de heer gouverneur gaat zijn rol te buiten waar hij zich in het onderzoek mengt door zelf een onderzoek ter plaatse te laten instellen en dit slechts door twee personen: E.H. Pastoor en den heer burgemeester. De heer gouverneur moet daarop beleefd worden gewezen en tevens moet men hem laten inzien dat het onderzoek en de beslissingen door den Eereraad ingesteld en getroffen niet willekeurig, maar in allen ernst geschieden.

De betrokken leerkrachten konden dus terug aan de slag, maar werden hierin verhinderd door een opgeruide menigte. Op 29 november 1944 schreef de bisschoppelijke inspecteur Alfons Decock een brief aan de bisschop met de vraag of hij niets kon ondernemen om de gemoederen in Izegem te bedaren:

De onverschrikkelijke en niet langer uithouwbare toestand in de aangenomen jongensschool van het Heilig Hart alhier en waarvan uw excellentie gans op de hoogte is, wordt klaarblijkelijk als 't ware door de kunstmatige ademhaling langs een ophitsend plakkaatje en ook door het han-

teeren van een schandverfborstel in 't leven gehouden. Niettegenstaande hun vrijspraak wordt aan die leden van het personeel sinds ettelijke weken het naar school gaan door het onwettig verzet van een menigte opgeruiden verhinderd. De weledele heer gouverneur komt daar de staats-inspectie te gelasten met een bijkomend onderzoek bij het personeel waarvan de uitslag zoo goed als zeker gansch in overeenstemming zal zijn met de uitspraak door uwen bisschoppelijken Eere-Raad over het geval gedaan. Het komt nu voor Monseigneur dat zoodra dit nieuw onderzoek zijn beslag zal gekregen hebben zo onverwijld iets zou dienen gedaan om de bevolking in te lichten en tevens om haar tegen het verwekken van wanordelijkheden te waarschuwen.

Ook kanunnik Decoene maakte melding van onrust in een brief van begin december 1944. Hij haalde nog een extra reden aan om de gemoederen snel tot bedaren te brengen:

Intusschen gaat de ophitsing voort haar gang. Aan communisten en partizanen kunnen wij natuurlijk niets doen. Daar zouden wij toch een invloed moeten kunnen doen gelden. Er zijn daar zeer katholieke mensen, die het in hun geweten kunnen goedvinden de sterkste katholieke school (lager onderwijs 13 leerkrachten) te kelderen en niet te weten dat Dierkens bij de buurt naast om met de wet mischien een officieel school aan te vragen. Het is een feit dat de burgemeester van Izegem nog geen vin verroerd heeft om de orde te handhaven.

Verder zag hij de oorzaak van de ophitsing bij de voorzitter van het schoolcomité:

Maar het ergste ligt me dunkt bij E.H. Pastoor Sobry. Hij werkt uedele en ons tegen altijd voort. Hij is sluw, hij kan 't aftiegen, wij kunnen het niet bewijzen met een syllogisme, maar daar is niet aan te twijfelen. Ik heb nu zoveel indrukken vernomen, ook van veel priesters uit de streek, ook van den deken van Roeselare. Nooit heeft hij, tegen alle reglementen in, zich iets van deze school aangetrokken, zijn elementaire plichten niet gekweten en nu vindt hij geen andere

oplossing om zijn rust te heroveren dan door 6, 7 onderwijzers op straat te zetten.

De oorzaak van alles wordt duidelijk bij de pastoor van de Heilige Hartparochie gelegd, maar in het archief zijn geen sporen gevonden van maatregelen tegen hem. Ook de biografie van Sobry in het boek ter ere van 75 jaar Heilige Hartparochie vermeldt hieromtrent niets; hij is er beschreven als een volksvriend en restaurateur van de parochiekerk, en werd zeker niet overgeplaatst want hij bleef er pastoor tot zijn dood in 1954.⁵⁵

De gouverneur bleef aandringen op schorsingen. De Eereraad vond in de vergadering van 19 januari 1945 dat het nu wel genoeg geweest was en *de Zeer Eerwaarde Heer Groot-Vicaris zal persoonlijk om een audiëntie vragen bij den Heer Gouverneur en de zaak bespreken en hem op de onmogelijkheid wijzen in een zulke atmosfeer van telkens nieuwe verdachtmakingen, aan het adres van Eereraad, van Comités, van inspectie, nuttig werk te leveren.* In het verslag van 26 januari 1945 werd vermeld dat de gouverneur *verzekerde in niets zijn bevoegdheid te buiten te gaan. Hij erkent de bevoegdheid en de uitspraken van Comités en Eereraad. Bij alle oprijzende moeilijkheden is de Heer Gouverneur immer ten dienste van de Eereraad.*

De gemoederen bedaarden in Izegem, maar toch werden op de vergadering van 29 januari 1945 door de Eereraad opnieuw schorsingen uitgesproken. Roger B. werd geschorst voor een periode van vijf maanden, omdat hij gedurende de oorlog even lid was geweest van het V.N.V. Normaal bedroeg de strafmaat in het bisdom Brugge hiervoor slechts één maand, maar waarschijnlijk werd wegens ontkenning van het lidmaatschap zijn straf verzwaaard. Daniel P. werd om dezelfde reden voor een periode van zes maanden geschorst. Waarom hij een maand langer kreeg, was niet te achterhalen, mogelijks had het iets te maken met de Duitsgezindheid van zijn vrouw.

55 G. PAUWELS, *Kroniek van een parochie. 75 jaar H.Hartparochie Izegem (1907-1982)*, Izegem, 1982, p. 69-74.

Als besluit kan gesteld worden dat van de acht leerkrachten die in opspraak kwamen er vijf bij ordemaatregel geschorst werden en er slechts drie bestraft werden: Michel D. (begin oktober 1944 voor een periode van zes maanden), Daniël P. en Roger B. (eind januari 1945 voor respectievelijk zes maanden en vijf maanden). De straffen vielen telkens zwaarder uit dan voorgeschreven in het bisdom. Naar de redenen voor die zwaardere bestraffing blijft het gissen; het archief bevat geen verklaringen. Mogelijks heeft de tussenkomst van de gouverneur deze veroorzaakt.

In de case van de Heilig-Hartschool zijn diverse spanningsvelden terug te vinden. Aanvankelijk wilde het schoolcomité alle leerkrachten afzetten, omdat ze de school een slechte naam bezorgden en uit vrees leerlingen te verliezen. De Egeraad waakte echter over het lot van de onderwijzers en vond dat de feiten ten laste te licht waren om afzetting te verrechtvaardigen. De druk die sommige ouders met een brief aan de bisschop wilden uitoefenen, werd genegeerd. De Egeraad zocht zelf naar de oorzaak van alle commotie en ontdekte dat de pastoor erachter zat. Dit bewijst dat de bestraffingsprocedure mogelijkheden bevatte voor persoonlijke wraak en interne afrekeningen. Gelukkig zorgde de supervisie van de Egeraad ervoor dat de bestraffing van de leerkrachten toch eerlijk verliep. Een ander spanningsveld was er tussen de burgerlijke overheid en de kerkelijke gezagdragers. In het geval van Izegem kwam de Egeraad wel op tegen de gouverneur, maar vermoedelijk zorgde zijn interventie er toch maar voor dat de straffen zwaarder uitvielen dan gewoonlijk in het bisdom.

BESLUIT

In hoeverre veroorzaakte de repressie in het katholiek lager onderwijs nu wrijvingen tussen de kerkelijke en burgerlijke overheden? In de bestraffingsprocedure werd een controlemechanisme voor de minister van Openbaar Onderwijs ingebouwd, steunend op het feit dat het katholiek onderwijs gesubsidieerd werd. De minister wenste ervoor te zorgen dat de katholieke onderwijzers even streng bestraft werden als hun collega's uit het officieel onderwijs. Daarom werd bij wet vastgelegd dat de minister een zwaar-

dere straf kon opleggen en dat hij, wanneer een schoolcomité hem daarin niet volgde, de subsidies kon intrekken. De katholieke scholen hadden weinig ruimte om zich daartegen te verzetten en de Ereiraad trachtte hen zo goed als mogelijk te beschermen.

Soms konden de spanningen tussen een school en de gouverneur hoog oplopen, zoals het geval van de Heilig-Hartschool in Izegem aantoonde. De Ereiraad bemiddelde steeds ten voordele van de katholieke scholen en tegen staatsinmenging, maar nam ook de belangen van de onderwijzers ter harte. Heel wat leerkrachten kwamen in opspraak als lid van een nieuwe-ordevakbond door toedoen van inspecteur Lambert, die brieven rondstuurde aan de schoolcomités met meldingen van lidmaatschappen van Jeugdopleiding; daarbij stelde hij ook bestraffingen voor. De schoolcomités vonden de straffen geregeld te zwaar en klaagden bij de Ereiraad, die er echter weinig aan kon doen. De Ereiraad vreesde dat de scholen hun subsidies zouden kwijtraken en raadde aan om de voorgestelde straffen uit te spreken. Slechts twee keer werd Lambert gevraagd naar bewijzen voor zijn aanklachten, maar deze bleken dan te kloppen. Dat er van staatswege voor deze groep van onderwijzers zo veel belangstelling was, hoeft niet te verwonderen: de vakbond hield rechtstreeks verband met het onderwijs en er waren gewoon lijsten beschikbaar van de leden.

Over het algemeen eiste de minister van Openbaar Onderwijs strengere straffen dan de schoolcomités en de Ereiraad, en had minder oog voor verzachtende omstandigheden. De Ereiraad protesteerde af en toe, maar ging daar – opnieuw – uit vrees voor de subsidies niet te ver in.

Het aantal afzettingen in het officiële onderwijs was procentueel vier tot zes maal hoger dan in het katholiek. Trad de overheid daar misschien strenger op? Er is meer onderzoek nodig om deze vraag te beantwoorden. Alleszins lijkt de kerkelijke overheid meer invloed op haar leerkrachten gehad te hebben dan de (gedeeltelijk Duitsgezinde) burgerlijke overheid in het officieel onderwijs.

In gevallen waar de burgerlijke overheid zich rechtstreeks met de

bestrafing bemoeide, gaf de Ereiraad vrijwel steeds toe. Toch blijkt de Ereiraad erin geslaagd te zijn de zaken veelal in eigen handen te houden en de onderwijzers bescherming te bieden tegen persoonlijke wraaknemingen.

Boekbesprekingen

Tim SOENS

De Vlaamse kustvlakte in de middeleeuwen

In een tijdsgewricht dat gekenmerkt wordt door een voortschrijdend milieubewustzijn en waarin de interactie tussen mens en natuur steeds vaker in de belangstelling staat, is en blijft waterstaatsbeheer een actueel gegeven. Dat niet alleen Nederland, maar ook Vlaanderen op dit vlak een belangrijk historisch aandeel heeft geleverd, is een gegeven dat tot nu toe eerder onderbelicht is gebleven. De eerder beperkte historiografie betreffende waterstaatsbeheer en -organisatie in de Vlaamse kustvlakte toont dit aan.

De opzet van het werk van Tim Soens bestaat erin om een nieuwe invalshoek te bieden op het waterstaatsbeheer in premoderne kustregio's door het gegeven in een bredere historische context te plaatsen. In de praktijk wordt dit ingevuld door het gegeven van de waterstaat voor een aantal wateringen in de kasselrij van het Brugse Vrije te kaderen binnen de evolutie van de regionale maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1280 en 1580, en na te gaan welke invloed deze ontwikkelingen hadden op de duurzaamheid van de waterstaat. In deze periode onderging de maatschappij in de Vlaamse kustvlakte immers ingrijpende veranderingen die het uitzicht ervan tot het einde van het ancien régime zouden bepalen. Zo evolueerde de landbouweconomie in de kustvlakte tussen de 13de en het midden van de 16de eeuw van een traditionele, eerder kleinschalige *peasant*-economie naar een grootschalige commerciële landbouw die gekenmerkt werd door schaalvergroting van de bedrijven en concentratie van het grondbezit. Dit in tegenstelling tot Binnen-Vlaanderen, waar een overvloed aan kleine bedrijfjes tot het einde van het ancien régime zou prevaleren. Deze regionale maatschappelijke ontwikkelingen fungeren als achtergrond waartegen de complexe dynamiek van het ontstaan en de ontwikkeling van het waterstaatsbeheer wordt uitgetekend: de relatie tussen dijkbouw en overstromingen, de bestuurlijke praktijk, de conflicten die plaatsvonden tussen het wateringbeheer en de verschillende spelers in het maatschappelijk veld, en de kostbare financiering van de

waterstaatkundige werken. Deze zijn van onontbeerlijk belang om inzicht te krijgen in de indrukwekkende sociale transformatie vanaf de 13de eeuw en de invloed die deze had op het waterstaatsbeheer, en die leidde van de vroege gemeenmaking van het waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte via onderhoudsplicht, naar centrale uitvoering en uitbesteding van waterstaatswerken.

Gezien de beklagenswaardige staat van de huidige literatuur betreffende de Vlaamse kustvlakte, wendde de auteur zich tot de ontzaglijke hoeveelheid archiefmateriaal die voor een beperkt aantal wateringen voorhanden is. Daar de beschikbaarheid van deze onuitgegeven bronnen in schril contrast staat met de gebrekkige overlevering voor vele van de kleine wateringen, hoeft het wellicht niet te verbazen dat de auteur ervoor opteede zich op een relatief klein aantal representatieve en goed gedetailleerde wateringen te concentreren. De informatie hieruit verkregen wordt geëxtrapolerd naar de Vlaamse kustvlakte als geheel en waar mogelijk gecontrasteerd met de ontwikkelingen elders. Niets wordt aan het toeval overgelaten en de problematiek van het waterstaatsbeheer en de organisatie ervan wordt vanuit alle mogelijke perspectieven belicht om tot een genuanceerd beeld te komen. Vervolgens worden deze perspectieven op harmonieuze wijze samen geweven tot een geïntegreerd en genuanceerd besluit. Elk hoofdstuk is op dusdanige manier geconcipieerd dat het afzonderlijk leesbaar is, zonder dat dit afbreuk doet aan de integratie van het geheel. Het werk is helder geschreven, zowel overzichtelijk als coherent, en voor eenieder toegankelijk. Het is duidelijk dat grote moeite genomen is om het werk bevattelijk en gestroomlijnd te maken. De keuze voor de eindnoten na elk hoofdstuk bevordert de leesbaarheid. Anderzijds laat het zich raden dat vorsers de voorkeur geven aan voetnoten. Toch kan men er niet omheen dat dit de leesbaarheid alleen maar bevordert. Het boek wordt bovendien op exemplarische wijze ontsloten door een plaatsnamen-, persoonsnamen- en zakenregister, evenals een gedetailleerde bron- en literatuurlijst. Het statistisch materiaal waar de auteur zich op baseert, is zeer degelijk opgevat, met naar loffelijke gewoonte de nodige aandacht voor correlatie en representativiteit, evenwel zonder dat dit het werk nodeloos verzwaart of ontoegankelijk maakt voor leken.

Het enig minpuntje is wanneer de auteur zich noodgedwongen moet wenden tot inferieur materiaal. Dit is het geval voor tabel 4.9 op p. 197-198, betreffende de schepenen van het Vrije, waar enige voorzichtigheid geboden is bij de interpretatie. De auteur werd verplicht hier (voor de periode na 1304) de schepenlijst van Priem uit 1850-1851 te gebruiken, die,

zoals hij zelf ook terecht aanhaalt, van mindere kwaliteit is (p. 205) en eigenlijk niet bruikbaar is voor kritisch wetenschappelijk onderzoek. Het dient dan ook niet te verbazen dat hier enige verbeteringen mogelijk zijn, doch het zou verkeerd zijn deze de auteur van dit boek ten laste te leggen.

In een aantal gevallen moet de auteur zich door tijd- en/of plaatsgebrek beperken tot een eerder algemene kadering van de gegevens. Gezien de exhaustieve opzet van het werk konden zeker niet alle bronnen beschouwd worden, iets wat de auteur ook ruiterlijk erkent. Zo zijn stadsrekeningen en ander stedelijk bronnenmateriaal dat ons verhelderend inzicht zou kunnen verschaffen in de dynamische relatie tussen stad en platteland, uit tijdgebrek eerder onderbelicht gebleven (p. 10). Een ander voorbeeld vinden we in hetgeen de auteur aanstipt als 'het offensief van het buitensteeds grondbezit' (p. 96-99), waar duidelijk wordt dat een niet onaanzienlijk deel van de grond in de wateringen in handen komt van (i.c. Brugse) poorters. De auteur zelf stelt reeds vast dat deze poorters al-lerminst een homogene groep vormen (p. 98). Zo gaat het bij minstens een aantal onder hen om lieden die sinds oudsher grondbezitter zijn op het platteland en die na verloop van tijd het Brugse (buiten)poorterschap verworven hebben. Welk aandeel deze lieden vertegenwoordigen in de categorie van de (Brugse) poorters is niet duidelijk. Dit gaat aan het doel van het werk voorbij en beïnvloedt de bevindingen van de auteur niet. Van belang is dat deze gronden worden onttrokken aan een directe bijdrage tot de watering. Of de grond nu werd verworven door een poorter die in de stad woonde, of door een inwoner van het platteland die het (buiten-)poorterschap had verworven, maakt hier verder niets uit. Niettemin zou een dergelijk onderscheid erg verhelderend kunnen werken.

Ook de verklaring voor de concentratie van het grondbezit en de schaalvergroting van de bedrijven in Kust-Vlaanderen kan door plaatsgebrek niet in alle detail uiteengezet worden. De aanleiding en de oorzaken voor deze omschakeling zijn velerlei en erg complex. Een gedetailleerde bespreking hiervan reikt verder dan deze studie, maar er worden wel belangrijke bouwstenen aangedragen. Zo is er de enigszins verrassende vaststelling dat de concentratie van grondbezit gelijklopend was in wateringen die in een alarmerende toestand verkeerden, en in 'stabiele' wateringen. Waterstaatslasten mogen dus niet *a priori* verantwoordelijk gesteld worden voor de evolutie naar concentratie van grondbezit (p. 82-83). Het werk dient in dit opzicht dan ook beschouwd te worden als een belangrijke bijdrage aan de bredere historiografie betreffende de

complexe maatschappelijke veranderingen die Kust-Vlaanderen in deze periode onderging.

Met 'De spade in de dijk' mogen wij ons voor het eerst verheugen in een afzonderlijke studie gewijd aan deze problematiek voor de Vlaamse kustvlakte, die nog vele jaren als een standaardwerk zal gelden. Meteen is ook aangetoond dat een studie van het waterstaatsbeheer, ingebed in een bredere sociaaleconomische context, zeer vruchtbare resultaten oplevert en interessante nieuwe onderzoeksperspectieven opent.

Andy Ramandt

Tim SOENS, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*. – Gent: Academia Press, 2009. – XIX, 359 p. – (*Historische Economie en Ecologie*). – ISBN 978-90-382-1352-1.

Deel 19 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*

Twee jaar na het verschijnen van het vorige deel (cfr. deze *Handelingen*, 145 (2008), p. 177-178) van het in 1964 begonnen *Nationaal Biografisch Woordenboek* (NBW) zag in 2009 het nieuwe, 19de deel het licht. Dit deel, geredigeerd door redactiesecretaris Hans Rombaut, bevat 120 biografieën. Meer dan de helft stamt uit de 20ste eeuw ... en slechts twaalf handelen over vrouwen.

Het raadpegen van een woordenboek heeft dikwijls tot gevolg dat men zich niet beperkt tot het opzoeken van een bepaald onderwerp, maar dat men verder bladert, zoekt en leest en op die manier altijd weer nieuwe zaken ontdekt. Uiteraard is dat ook bij een biografisch woordenboek het geval, temeer omdat men voor een groot gedeelte in een zelf beleefde tijd en bij bekende personen terecht komt.

Het NBW is het werk van individuen, met eigen karakters en werkmethoden, die dikwijls eerder moeilijk in het gareel lopen. Dat komt o.m. tot uiting in de erg verschillende lengten van de bijdragen en in de stamboomallures van sommige inleidende nota's (met o.m. geboorte- en sterfdata van kinderen van de besproken personen). Is het ook nodig om, naast portretten, bijvoorbeeld ook kunstwerken af te beelden? Geeft die ene afbeelding een meerwaarde aan het levensverhaal?

Terug tot een nadere kennismaking met NBW 19. In een historisch tijdschrift past het allereerst te verwijzen naar enkele historici die – zij het met een heel verschillende levensloop – ons niet onbekend zijn. Vooreerst Henri Pirenne, de stichter van de Gentse mediëvistenschol met o.a. zijn leerlingen F.-L. Ganshof, H. Van Werveke, Ch. Verlinden e.a. Pirenne is vooral bekend door zijn *Histoire de Belgique, Mahomet et Charlemagne*, en, niet te vergeten, de kritische tekstuitgave van Galberts dagboek over de gebeurtenissen rond de moord op graaf Karel de Goede. Een heel ander type historicus was Robert Van Roosbroeck, verantwoordelijk voor de vijfdelige *Geschiedenis van Vlaanderen* (6de deel onder redactie van M. Lamberty) waaraan de toen bekendste Vlaamse historici meewerkten.

Het levenswerk van Leo De Wachter is het *Repertorium van de Vlaamse gouden en gemeenten*, een door iedereen gebruikt heemkundig bibliografisch naslagwerk over de periode 1800-1950.

We treffen in het NBW personen aan uit alle maatschappelijke sectoren, van de universele kunstenaar Pieter Bruegel en een hele reeks Brusselse kunstenaars uit de 15de-16de eeuw tot de Brugse geneesheer Thomas Montanus, de politicus en molinoloog Alfred Ronse, de wielrenner Briek Schotte en de sportjournalist Karel Van Wijnendaele (C. Steyaert); deze laatste vier uit West-Vlaanderen.

De politieke geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw komt uitvoerig aan bod en omvat de boeiendste bladzijden in dit deel. In een lange, 39 kolommen tellende bijdrage komt voor de eerste maal een Belgische koning, nl. Boudewijn, aan bod. In het artikel wordt uiteraard ook aandacht besteed aan de aarzelende houding van Boudewijn tegenover de federalisering van het land. In dat verband herinner ik me een anekdote die Jozef Storme, de bekende West-Vlaamse gedeputeerde voor cultuur (1946-1971), me in de jaren 60 vertelde. Op een receptie (in het paleis?) kwam tijdens een gesprek met Boudewijn o.m. de vastlegging van de taalgrens ter sprake, evenals de onwil van de Franstaligen om zich aan te passen in de Vlaamse gemeenten. De repliek van de koning luidde: *Maar mijnheer de député, het zijn toch allemaal Belgen*. Voor gedeputeerde Storme was dit een bewijs dat Boudewijn de Vlaams-Waalse problematiek niet begreep.

Luc Devliegher

Nationaal Biografisch Woordenboek. – Deel 19. – Brussel: Paleis der Academiën, 2009. – XII, LVI p., 1092 kol., ill. – ISBN 9789065690548.

Kroniek

PERSONALIA

Voorzitterswissel. – Op 14 december 2009 koos het Bestuur van ons Genootschap André Vandewalle als nieuwe voorzitter in opvolging van Luc Devliegheer, die zelf ruim 17 jaar eerder Kan. B. Janssens de Bisthoven had opgevolgd. Devliegheer (° Sint-Andries 1927) behaalde het doctoraat in de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde aan de R.U.Gent (1955), was enkele jaren verbonden aan het NFWO (Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek), werd wetenschappelijk ambtenaar (1960) en werkleider (1972) bij het Provinciaal bestuur van West-Vlaanderen. Devliegheer verwierf naam en faam door zijn talrijke publicaties waaronder het bekende *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen* (10 dln.). Als lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België behoort hij tot de topwetenschappers van zijn onderzoeksterrein.

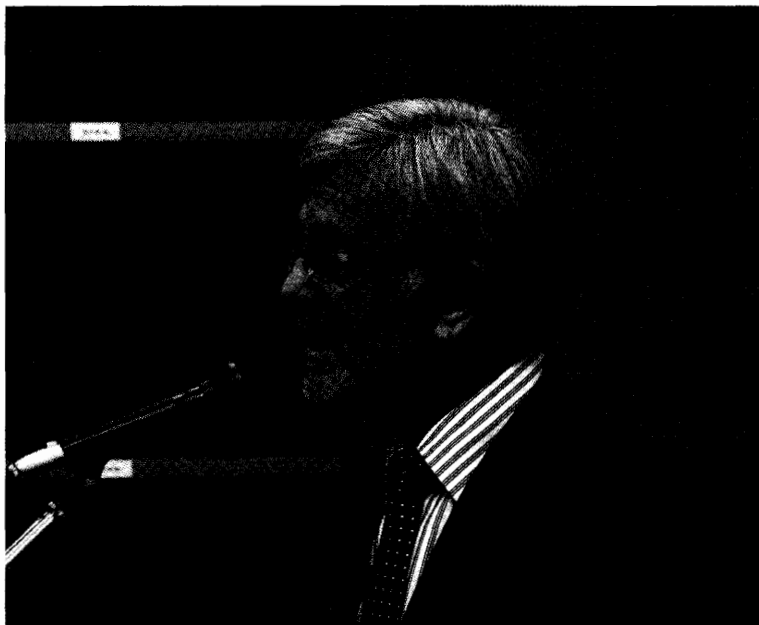
Luc Devliegheer werd bestuurslid van onze vereniging in 1960, was redactiesecretaris van 1975 tot 1982 en voorzitter van 1992 tot 2009. Als voorzit-

Overhandiging van een geschenk aan de erevoorzitter op de jaarvergadering van 16 januari 2010

ter onderscheidde hij zich onder meer door zijn bescheidenheid en dienstbaarheid. Hij verzette zich aanvankelijk tegen een nochtans welverdiende huldeviering. Een huldenummer van de *Handelingen* (jg. 144, 2007, 2), aan hem aangeboden naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag, werd in het geheim voorbereid. In de bestuursvergaderingen liet de voorzitter in een gezellige sfeer graag alle meningen uitvoerig aan bod komen, ook als de vergadering daardoor wat uitliep ... Hij was de *servus servorum* die zo nodig ook kleine klussen op zich nam. Om het te zeggen met eenvoudige woorden die hem kenmerkten: hij was een geliefde voorzitter. De titel erevoorzitter werd hem heel graag toegekend, en tot onze vreugde ook aanvaard. Het getuigt van luciditeit en moed het voorzitterschap op het goede moment en op eigen initiatief door te geven. Het Bestuur weet dat het ook in de komende jaren op hem mag blijven rekenen.

André Vandewalle (° Rumbeke 1946) behaalde het doctoraat in de Geschiedenis aan de KU Leuven (1983). Hij stond korte tijd in het onderwijs en werd daarna achtereenvolgens archivaris (1974) en hoofdarchivaris (1983) bij het Stadsarchief van Brugge, tot bij zijn oppensioenstelling (2008). In die functie nam hij talrijke vernieuwende en zeer geslaagde

De nieuwe voorzitter André Vandewalle

initiatieven, zowel voor de ontsluiting van 'zijn' archief als voor de bekendmaking van de rijke archieven bij een breder publiek. Hij behoort samen met voorzitter Jan De Mey tot de stichters van Levend Archief (1993) waarvan hij tot op heden een van de belangrijkste bezielers gebleven is. Zijn veelzijdige wetenschappelijke activiteit blijkt onder meer uit de bibliografie gepubliceerd in het huldeboek *Een privilegie voor iedereen*, hem dankbaar aangeboden in 2008. Ik zou de persoonlijkheid van André Vandewalle willen typeren met de woorden van burgemeester P. Moenaert in het boek: *hij is alom bekend als een stijlvolle man die vakken nis koppelt aan een aangename beminlijkheid*.

Sinds vele jaren is André ook actief in 'de Emulatie', hij is bestuurslid sinds 1979, was penningmeester van 1979 tot 1986 en redactiesecretaris van 1986 tot 1995. Ook nadien bleef hij een van de dragende krachten van de vereniging en het tijdschrift. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn verkiezing tot voorzitter gebeurde met eenparigheid van stemmen. Het Bestuur dankt hem voor de aanvaarding van deze eervolle maar tevens veeleisende taak. De *cursus honorum* is ook een *cursus onerum*! Het Bestuur is dus zeer gelukkig met deze bestuurswissel, het hoopt en verwacht dat de nieuwe voorzitter als leider en animator niet zal onderdoen voor zijn illustere voorgangers. De gemiddelde ambtsduur van die voorgangers, van 1839 tot heden, bedraagt zeventien jaar!

Meer informatie over beide eminente cultuurpromotoren kan men ook aantreffen in recente en betrouwbare bijdragen in Wikipedia.

Michel Cloet

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Architect Jos. Viérin 1872-1949. – In 2009 was het zestig jaar geleden dat de bekende Brugse architect Jos Viérin overleden is. Om hem passend te gedenken werd een mooi geïllustreerd gedenkboek uitgegeven, dat volgens de auteur F. Michiel Viérin echter *niet met een wetenschappelijke bedoeling geschreven* is (blz.5).

Jos Viérin – in 1872 te Kortrijk geboren – studeerde architectuur aan het Sint-Lucasinstituut te Gent. Van de gebouwen uit zijn jeugdperiode mag o.m. het Lijsternest voor Stijn Streuvels in Ingooigem worden genoemd (1905). In de Leiestad stond hij in nauw contact met verscheidene kunstenaars die actief bezig waren met eigentijdse kunst, o.a. met de meubelmakers A. en J. De Coene, keramist J. Laigneil, beeldhouwer V. Acke,

architect R. Acke, zijn broer kunstschilder Emmanuel Viérin. Toch verhuisde hij in het begin van de 20ste eeuw naar Brugge, waar hij o.a. gedurende enkele jaren als provinciaal architect werkzaam was. Hij kwam er ook in betrekking met historici en oudheidkundigen: in 1907 werd hij lid en penningmeester van onze *Société d'Emulation* en in 1912 bestuurslid van het Genootschap voor Oudheidkunde (de in 1865 opgerichte *Société Archéologique*).

Na de Eerste Wereldoorlog speelde hij een belangrijke rol in de heropbouw van de frontstreek, o.m. van Diksmuide en Nieuwpoort. Tussen de twee wereldoorlogen beheerste hij de bouwpolitiek in Brugge waar hij van 1921 tot 1938 schepen van Openbare Werken was. Maar ook buiten de stad was hij bedrijvig; van talrijke kerken en villa's was hij de ontwerper. Heel bekend is het Dominicanerkerkje van het Zoute te Knokke (1925). Vanaf 1928 was zijn zoon Luc (1903-1979) zijn voornaamste medewerker.

Alhoewel hij te Brugge als schepen en als architect een conservatief standpunt innam, bouwde hij in 1929 met het nieuwe Groeningemuseum toch een modern museum waarin geen 'Brugse stijl' te herkennen was.

In 1911 werd hij lid benoemd van het provinciaal comité van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen om uiteindelijk in 1937 effectief lid van deze gezaghebbende commissie te worden. Op haar jaarvergadering dd. 6 december 1937 hield hij een spreekbeurt over het moderne bouwen in steden met historische gebouwen.¹ Daarin pleitte hij voor een voorzichtig eigentijds bouwen; in de Franse samenvatting luidt dat *'Evolution' et non pas 'Révolution'*. Verwijzend naar zijn Groeningemuseum, zei hij: *Toch is hier geen aanleuning bij historische bouwstijlen merkbaar, veeleer de soberheid en nuchtere zakelijkheid der moderne tendenz. Wat aan de kunst van het verleden herinnert is hier niet de vormtaal maar schaal en verhoudingen, hetgeen aan de bruikbaarheid en de praktische inrichting niet de minste belemmering bracht.*

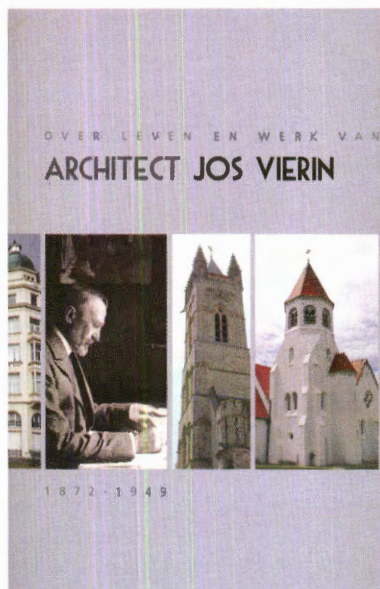
Een architect die een nieuw gebouw in een oude schilderachtige stadswijk ontwerpt, moet eerbied hebben voor het werk van zijn voorgangers omdat in hun werk schoonheid voornamelijk ligt *in het rythme der bouwmassa en niet in de eenheid van stijlvormen*. Viérin bestempelde het

1 Afgedrukt in: *Bulletijn der Koninklijke Commissies voor Kunst en Oudheidkunde*, 76 (1937), p. 149-157

neogotische gebouw² aan de oostzijde van de Markt te Brugge als een *misslag* (*De neo-gotische verbouwing van den Oostkant op het marktplein te Brugge is een misslag geweest*). Hij verwijst naar de nabije Burg waar de historische bouwstijlen, vanaf het romaans tot de 18de-eeuwse stijl, harmonieus naast elkaar staan. Dit is alleszins een moedige stellingname van Viérin en ligt in de lijn van o.m. Stan Leurs en Huib Hoste, maar als men ze vergelijkt met wat men tijdens het Interbellum – en nog lang na Wereldoorlog II – in Brugge heeft gebouwd, stelt men zich daar toch vragen bij. Eén voorbeeld. Recht tegenover het voornoemde neogotische complex op de Markt staan op de westkant, nr. 18, twee neogotische puntgevels die Viérin, samen met architect L. Coppé, in 1924 heeft gebouwd na sloping van een neoclassicistisch gebouw uit 1861. Zou dat ook een *misslag* kunnen zijn?

Jos Viérin was misschien wel gematigd eigentijds, maar blijkbaar was hij toch ook gedwongen rekening te houden met de conservatieve tijdsgeest die het in Brugge nog vele jaren voor het zeggen had.

Luc Devliegher

- 2 Dit complex kwam in 1887-1921 tot stand (architecten L. Delacenserie, R. Buyck, J. Coomans) ter vervanging van een monumentaal classicistisch gebouw uit 1789 e.v.

De statuten van het Spaans consulaat te Brugge uitgegeven in facsimile. – Eén van de succesrijkste uitgaven van ons Genootschap in de reeks Vlaamse Historische Studies was nr. 3: *Europese aanwezigheid te Brugge* (Brugge, 1985). Daarin werden de artikels van wijlen dr. Joseph Marechal over de vreemde kolonies in Brugge gebundeld en opnieuw uitgegeven. Het grootste aantal van die artikels gaat over de Spanjaarden. Onder meer hierdoor is het grote belang van de verschillende Spaanse naties in Brugge bekend. Na de Catalanen in de 13de en 14de eeuw namen de Castilianen in de 15de en 16de eeuw de hoofdrol in de handelsbetrekkingen tussen Spanje en de Nederlanden over. Hun voornaamste afzetproduct was de merinoswol, onontbeerlijk voor onze lakennijverheid. In Brugge bouwden de onderdanen van de koning van Castilië onder leiding van Burgos een perfect gestructureerde handelsnatie uit, die in 1428 als consulaat werd erkend. Na voortdurende onenigheid tussen de kooplieden van centraal Castilië en die van de noordelijke kuststreek kwam het in 1455 tot een afsplitsing van de natie van Biskaje onder leiding van Bilbao. Intussen hadden de Castiliaanse kooplui in 1441 statuten opgesteld, met o.m. het recht om zelf consuls aan te stellen. De koning van Castilië legde zich daar in 1447 bij neer en deed afstand van het benoemingsrecht van de consuls. De consulaire bevoegdheid strekte zich o.m. uit tot het uitspreken van vonnissen in interne handelsgeschillen. Beroep kon aangetekend worden bij de Brugse stadsmagistraat. Daarnaast beschikten de consuls ook over wetgevende en bestuurlijke bevoegdheid en inden ze belastingen van hun leden. De statuten van 1441 gaven hen dus een verregaande zelfstandigheid ten opzichte van de Spaanse kroon.

Deze statuten zijn echter niet in origineel bewaard. Ze zijn bekend door een bekrachtiging van 1467, waarin de oorspronkelijke tekst integraal is opgenomen. Het oorspronkelijke document blijkt toen versleten geweest te zijn en volgeschreven met handtekeningen van alle leden van de natie die vanaf die datum in Brugge hadden verbleven. Daarom verving men het in 1467 door een afschrift en een bekrachtiging. Dit laatste document is nu uitgegeven en in facsimile gereproduceerd door de *Cámara Oficial de Comercio e Industria de Burgos* (Kamer van Handel en Nijverheid van Burgos) in samenwerking met het stadsbestuur van dezelfde stad, uiteraard met toelating en medewerking van het Stadsarchief van Brugge dat het document bezit (BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud archief, Reeks 304: Spaans Consulaat, charter nr. 25). De uitgevers hebben de bedoeling dit document, in een oplage van 1467 genummerde exemplaren, als relatiegeschenk te verspreiden.

Het document is een perkamenten charter van b. 60 x h. 72 cm. De bovenste helft bevat de tekst in een statige gotische letter, met een met rood versierde initiaal en rode paragraaftekens. De onderste helft bevat niet minder dan 174 handtekeningen van de bij de bekrachtiging aanwezige Castiliaanse kooplieden. Dat zoveel Castiliaanse kooplieden op één datum in Brugge aanwezig waren is toch wel opmerkelijk en toont het grote belang van de handelskolonie aan. Ook het in de tekst opgenomen voorschrift dat de consuls tweemaal per week dienden te zetelen om over de handelaangelegenheden en geschillen onder de leden te overleggen en te vonnissen, een erg hoge frequentie dus, wijst in dezelfde richting.

Het facsimile geeft alle details van het origineel nauwkeurig weer, met uitzondering van de restanten van het zegel. Aan de originele oorkonde hangt aan een dubbele zijden staart een zegeldoosje in ebbenhout waarin het zegel in rode was van de natie was vervat. Dit zegel is verdwenen op een miniem stukje rode was in het doosje na. Misschien waren een eeuw geleden, toen Louis Gilliodts-van Severen zijn *Cartulaire de l'ancien Consulat d'Espagne* publiceerde en in deel I (Brugge, 1901, p. 97-102) de tekst van het document van 1467 opnam, nog grotere stukken van het zegel aanwezig. De auteur maakte in een korte eindnotitie immers gewag van een *gebroken zegel*. Het is in elk geval onbegrijpelijk bij de huidige uitgave dat – indien het om praktische redenen niet haalbaar was om het aanhangende zegeldoosje mee te reproduceren – het facsimile niet minstens de aanhechtingsgaten van de zegelstaart laat zien. Bovendien wordt in de begeleidende brochure eveneens op geen enkele manier naar het bestaan of het ontbreken van het zegel verwezen.

Overigens is in het licht van de vroegere uitgave door Gilliodts de nieuwe uitgave door de Handelskamer van Burgos geenszins overbodig, want ze bevat in de bijbehorende brochure een transcriptie die veel accurater is, met ernaast nog een vertaling in hedendaags Spaans, wat de tekst nog bevattelijker maakt. De brochure bevat bovendien een 'Woord Vooraf' dat de uitgave situeert en een wetenschappelijke 'Inleiding' die de inhoud en de context van het document verduidelijkt. Men kan de facsimile-uitgave en de brochure uiteraard raadplegen in het Stadsarchief.

André Vandewalle

Pittige publicaties over bisschopshuis, Grootseminarie en kathedraal. – In het kader van de 175ste verjaardag van de heropricting van het bisdom Brugge verschenen drie geïllustreerde publicaties over het bisschopshuis, het Grootseminarie Brugge en de Sint-Salvatorskathedraal in Brugge.

Adjunct-perschef Doenja Van Belleghem beschrijft het bisschopshuis, een renaissancegebouw dat de heer van Pittem in de 16de eeuw liet optrekken en dat na de heropricting van het bisdom Brugge de bisschoppelijke residentie werd. Het is de allereerste publicatie over dit huis dat in de 18de eeuw als seminarie ingericht werd. *Het spreekt voor zich dat de historiek van een huis nauw verweven is met de persoonlijkheden en activiteiten van zijn bewoners en behoeders. Daarom besteden we uitgebreid aandacht aan de bisschoppen die het huis hebben bewoond en vandaag bewonen en ook aan de veranderingen die het huis tijdens hun episcopaat onderging,* zegt de auteur die apart André Dancoine, de huisknecht zaliger, vermeldt. Ze brengt zijn ooggetuigenverslag van 29 september 1938, de dag waarop een Belgisch legervliegtuig met twaalf bommen aan boord in de mist tegen een zijtoren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aanvloog en neerstortte in de voortuin van het bisschopshuis. Deze publicatie bevat ook de enige foto van het verongelukte toestel. Verscheidene illustraties van het patrimonium van het bisschopshuis smukken deze publicatie op.

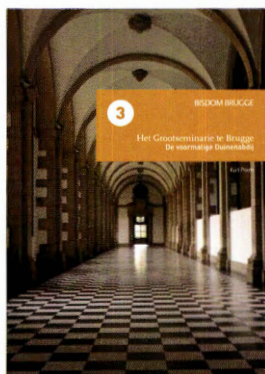
Vermoedelijk is de Sint-Salvatorskathedraal, het oudste bedehuis van de Brugse binnenstad, ook de Brugse kerk waarover het meest geschreven werd. Benoit Kervyn, gewezen collectiebeheerder van de Sint-Salvatorskathedraal, valt niet in herhaling met eerdere publicaties omdat hij vooral de aandacht vestigt op de geschiedenis na 27 mei 1834, de dag waarop deze kerk kathedraal werd. Na een korte historiek van het gebouw staat Benoit Kervyn stil bij de keuze van Sint-Salvators tot nieuwe kathedraal van het bisdom Brugge. Natuurlijk belicht hij ook de brand van 1839, die bepalend was voor het verdere verhaal van toren en interieur. De 20 jaar durende buitenrestauratie, die bij aanvang van dit jubileumjaar beëindigd werd, komt ook aan bod. Het rijke kunstpatrimonium van deze gotische kerk waarin ook hedendaagse kunst aanwezig is, geniet bijzondere aandacht. Het viel de auteur trouwens op dat over het kunstpatrimonium van na 1850 weinig of niet gesproken werd. Natuurlijk staat hij eveneens stil bij de eigenheid en functie van de bisschopskerk.

De publicatie over het Grootseminarie van de hand van archivaris Kurt Priem is een gids die de lezer laat kennismaken met de architecturale en

picturale toppunten van dit gebouw. Het historische gedeelte van de vroegere Duinenabdij is vrij intact bewaard in het huidige Grootseminarie. Deze authentieke kern krijgt de meeste aandacht. Het boekje biedt als het ware een wandeling langs de gedeelten van het seminarie die toegankelijk zijn voor bezoekers of die op bezoeken opengesteld worden, zoals de kerk, het salon, de grote refter en de professorenrefter, het groot pand, de kapittelzaal en de beide *calefactoria*, en tenslotte het klein pand, dat de oudste kern van dit gebouw vormt. Het boekje gunt de lezer ook een blik in de rijke collecties van het archief en de bibliotheek. Verscheidene vroegere bewoners van dit huis kregen tevens een vermelding. Ook de belangrijkste kunstwerken die vandaag in het Grootseminarie bewaard worden, komen aan bod. De auteur stelt dat *Het uiteindelijke doel van deze publicatie is dat de lezer vandaag kan meegenieten van deze schitterende leefomgeving en er een stuk inspiratie – en geloof – in kan vinden voor zijn eigen leven.*

De uitgaven *Hof van Pitthem – Bisschopshuis* (Doenja van Belleghem), *Sint-Salvators – 175 jaar kathedraal. Stenen, kunstwerken en mensen, uiting van generaties gelovigen* (Benoit Kervyn) en *Het Grootseminarie te Brugge. De voormalige Duinenabdij* (Kurt Priem) zijn een uitgave van Talentade cvba en ze worden aangeboden in een verzamelbox.

Peter Rossel

Verhandelingen Vrije Universiteit Brussel en Universiteit Antwerpen

De afgelopen jaren gaf het Genootschap regelmatig een overzicht van de thesissen, masterproeven en doctoraten aan de Universiteit Gent en de Katholieke Universiteit Leuven. In de toekomst zullen ook de verhandelingen aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Antwerpen in dit overzicht worden aangeboden. We beginnen alvast met een retrospectieve lijst van de licentiaatsverhandelingen, masterproeven en doctoraten.

Vrije Universiteit Brussel

In 1969 is de tweetalige universiteit van Brussel gesplitst in een Nederlandstalige universiteit, de *Vrije Universiteit Brussel* (VUB), en een Franstalige universiteit, de *Université Libre de Bruxelles* (ULB). De thesissen van de periode vóór 1969 bevinden zich in de bibliotheek van de ULB. Onderstaand overzicht biedt een selectie van de verhandelingen die gedeponerd werden in de bibliotheek van de VUB én betrekking hebben op het grondgebied van het voormalige graafschap Vlaanderen. Ze bestrijkt alle historische perioden.³

Masterproeven

2008-2009

BONNY, Joachim, *Een prosopografisch onderzoek naar de Veurnse Heilig Kruisbroederschap in de periode 1742-1750*.

DEVINCKE, Luc, *Stedelijk beleid inzake openbaar vervoer Gent 1965-1985: een vergelijkende studie van partijen en drukingsgroepen*.

HOEBEEK, Marlies, *Scandinavië en Vlaanderen tijdens de volle middeleeuwen: een onderzoek naar religieuze en culturele contacten*.

JANSEN, Bert, *Liberalisme in Gent: 1944-1964*.

VYNCK, Basiel, *De ontwikkeling van Oostende als badstad tijdens het interbellum*.

3 Met dank aan Prof. dr. Christian Koninckx en de heer Johannes Andries van de Vrije Universiteit Brussel die uit de VUB-bibliotheekcatalogus een bestand filterden met alle verhandelingen met een UDC-code geschiedenis. De selectie voor Oost- en West-Vlaanderen is gemaakt door Heidi Deneweth op basis van de titelbeschrijvingen.

WAERENBURGH, Liesbeth, *De evolutie van de Kortrijkse Liberale Associatie tussen 1861 en 1919.*

2007-2008

ALLEMEERSCH, Elke, *Migratie naar de stad Gent, eind 17de, begin 18de eeuw* (Hugo Soly).

BOUTTENS, Sam, *De cultus rond de Heilige Godelieve van Gistel tijdens de tweede helft van de Middeleeuwen (1070-1500)* (Georges Declercq).

HOFKENS, Mieke, *Het is streng verboden drank mede te brengen, of op de werkplaatsen te rooken, te zingen, te schuifelen of de orde te verstoren: werkhuisreglementen in de tweede helft van de 19de eeuw in de metaalsector te Gent en in de steenkoolmijnen in Henegouwen* (Peter Scholliers).

MAERTENS, Tim, *De 'Oostendsche Reederij' NV (1921-1951) in het kader van de Belgische zeevisserij* (Guy Vanthemsche).

VANSTEENKISTE, Ward, *Schriftgebruik en stedelijke administratie tijdens de late middeleeuwen: Kortrijk (1190-1506)* (Georges Declercq).

Licentiaatsverhandelingen

2004-2005

BAKELANTS, Siegfried, *Collaboratie en bestraffing na de tweede wereldoorlog. Een kwantitatieve studie van een interneringscasus: het interneringscentrum van Oostduinkerke* (Machteld De Metsenaere).

BERGHMANS, Dimitri, *Machtsmisbruik van ambtenaren in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw* (Hugo Soly).

ELAUT, Geertrui, *De Consultatieve Commissies (1944-1946) binnen de repressie. Een onderzoek naar de Consultatieve Commissie van Ieper* (Machteld De Metsenaere).

MYLE, Brigitte, *Het Koninklijk Gesticht van Mesen: het waarom, het hoe en het effect van een zorgarrangement voor (wees)kinderen en weduwen van militairen* (Catharina Lis).

QUICK, Henri, *Een onbekend middeleeuws chirurg: Wouter van Casebancke van Ieper. Een chirurgisch tractaat in het XVe eeuwse Middelnederlandse medisch handschrift Tongerlo, Abdijarchief, V, hs.394* (Georges Declercq).

VAN PETEGEM, Kim, *Liberalisme en partijorganisatie in Brussel, Gent, Antwerpen en Luik (1857-1863)* (Els Witte).

VRANKEN, Maaïke, *Wie voelde zich geroepen? Een onderzoek naar het bewakend personeel van het interneringskamp Sint-Kruis (1944-1951)* (Machteld De Metsenaere).

2003-2004

- CALONNE, Stéphane, *De grafelijke memoria onder Lodewijk van Male (1346-1384)* (Georges Declercq).
- VAN LOON, Carolien, *De Roep van de Straat. Een gegerende studie naar de volksrepressie na de tweede wereldoorlog. West-Vlaanderen en het Brugse onder de loep genomen* (Machteld De Metsenaere).
- WYBAILLIE, Daan, *Het aandeelhoudersschap van de Oostendse Compagnie* (Christian Koninckx).

2002-2003

- DE PAUW, Wendy, *'Brugge, le dépôt-oir?' Verwaarloosde, deviate en criminale minderjarige meisjes opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge tijdens het Interbellum* (Catharina Lis).
- DEVOS, Bram, *De Vlaamse problematiek te Lokeren (1918-1941)* (Els Witte).
- GILLISJANS, Roald, *Het hotel van graaf Robrecht van Béthune (ca. 1305-1322): onderzoek naar de structuur van het hof van de Vlaamse graven in het begin van de veertiende eeuw* (Georges Declercq).
- JOOSTEN, Stefaan, *De krant Vooruit voor Wereldoorlog I* (Catharina Lis).
- PIETERS, Marnix, *Aspecten van de materiële leefwereld in een laatmiddeleeuws vissersmilieu in het zuidelijk Noordzeegebied: een bijdrage tot de middeleeuwse rurale archeologie, in zonderheid naar aanleiding van de opgravingen te Raversijde (stad Oostende, provincie West-Vlaanderen, België)*.
- VANHOEVELEN, Thomas, *Het taalgebruik van de Vlaamse aristocratie 1250-1350* (Georges Declercq).

2001-2002

- CAN, Methap, *Religieuze volkscultuur in Vlaanderen en Brabant tijdens de late Middeleeuwen: Sint Wilgefortis of Sint Ontkommer* (Georges Declercq).
- VAN HOOFF, Yves, *Van sotten en boerdemakers: aspecten van de laatmiddeleeuwse humorbeleving in onze gewesten* (Georges Declercq).

2000-2001

- THERRY, Xavier, *De Arme Meisjesschool en de Arme Knechtjesschool. Een venster op het stedelijke sociale beleid te Ieper tussen 1650 en 1750* (Hugo Soly).

TOLLET, Annelies, *Schimpfen en schelden in het 19de-eeuwse Brugge. Beledigingen voor de politierechtbank van Brugge, 1852-1872* (Catharina Lis).

1999-2000

DAMAN, Bart, *Portretreeksen van de graven van Vlaanderen* (Georges Declercq).

KERMARREC, Ronan, *De kabeljauwvreters in de 18de eeuw: socio-economisch onderzoek van de vissers te Nieuwpoort* (Catharina Lis).

1997-1998

BAECK, Hilde, *De schippersambachten te Antwerpen, Brussel en Gent: bijdrage tot de geschiedenis van het onroerend patrimonium en de materiële cultuur; over realisatie, organisatie en representatie* (Hugo Soly).

DEBOOSER, Kurt, *Lenen en heerlijkheden te Boezinge 1300-1535: een gevalstudie van de laatmiddeleeuwse feodaliteit binnen de kasselrij Ieper* (Jean Paul Peeters).

MAGOSSE, Reinoud, *Al die willen te kap'ren varen. Oostendse kaapvaart tijdens de Spaanse successieoorlog 1702-1713* (Karin Van Honacker).

VAN HUELE, Koen, *Het beleid van de grafelijke gerechtsofficieren in de stad Brugge en het Brugse Vrije (ca. 1370 - ca. 1385)* (Jean Paul Peeters).

1996-1997

KEGELS, Michael, *De bevoegdheid van de baljuw van Rupelmonde tijdens de bourgondische periode (1385-1477)* (Jean Paul Peeters).

LIBBRECHT, Giovanni, *Materiële cultuur in het 18de-eeuwse Aalst: een verkenning op het terrein van slaapcultuur, eet- en drinkcultuur, keukengerei, meubilair, decoratie, hygiëne, verwarming en verlichting* (Hugo Soly).

1993-1994

ABSOLON, Marc, *Prosopografische benadering van het ambacht van timmerlieden en schrijnwerkers te Brugge in de 18de eeuw. Een analyse met behulp van de historische informatiekunde* (Hugo Soly).

DENDOOVEN, Dominiek, *De Brugse academie in de 18de eeuw* (Hugo Soly).

PITTMOVILS, Kathlijn, *Arbeidsverhoudingen te Gent in de eerste helft van de 19de eeuw. Een studie van de conflicten voor de werkrechtersraad (1810-1858)* (Catharina Lis).

1992-1993

DE BOECK, Rony, *Bierbrouwerijen te Aalst in de 18de eeuw.*
TANGHE, Renee, *De lederambachten te Brugge in de late middeleeuwen.*

1991-1992

ACX, Frans, *De ontstaansgeschiedenis van het kanaal Roeselare-Leie (1830-1880).*
DE CLIPPEL, Ann, *Bijdrage tot de studie van de arbeidershuisvesting. Een onderzoek naar de evolutie van de binneninrichting en het comfort van de beluiken in de Gouden Sterstraat en de woningen van de Gentse Maatschappij voor de Huisvesting, 1830-1940.*
HUYLEBROUCK, Geert, *De ontwikkelingen en evoluties in de opera's van Gent en Antwerpen vóór en tijdens de Duitse bezetting in België.*

1990-1991

CASIER, Rosa, *Materiële cultuur in het achttiende-eeuwse Brugse Vrije: Aartrijke, Loppem, Snellegem, Zedelgem; constanten en veranderingen in levensstijl.*

1989-1990

BOURGOIS, Michiel, *Rupelmonde aan sGravenstroom 1187-1386.*
COUSAERT, Koen, *Misdaad en straf in de stad en kasselrij Oudenaarde gedurende het begin van de Bourgondische periode: een onderzoek naar de criminaliteit aan de hand van de baljuwsrekeningen van 1384 tot 1419.*
VANMEENEN, Frank, *Verzuiling in Avelgem: historische evolutie van het verzuilingsfenomeen op lokaal vlak sinds de onafhankelijkheid, met nadruk op de periode 1945-1970.*
VAN HEESVELDE, Paul, *Arbeid in verandering te Gent in de 18^e eeuw: de textielnijverheid, de glasblazerij en de suikerraffinaderij.*

1986-1987

DE BORGER, Danielle, *Een middeleeuwse handelsweg numismatisch bekeken: de route Brugge-Keulen (1000-1520).*

1985-1986

DESLE, Els, *Arbeidsbemiddeling en/of werklozencontrole: het voorbeeld van de Gentse arbeidsbeurs (1891-1914)*.

GRYSON, Lode, *Misdaad in de kasselrij Kortrijk: een onderzoek naar de kriminaliteit in de periode 1428-1435*.

1980-1981

COUCK, Georges, *Enkele aspecten van de stadseconomie te Aalst aan de hand van de verpachting der stedelijke accijnzen, in de bewaarde staatsrekeningen van 1394-1395 tot het einde van de vijftiende eeuw*.

HAVEN, D., *De familie Jacopssen: van handelaar tot edele*.

1978-1979

DE TEMMERMAN, Jacques, *De landbouw in het land van Aalst tijdens de eerste helft van de 19^e eeuw: teeltplan, productie en produktiekosten*.

1977-1978

VAN DE VELDE, Luc, *Bijdrage tot de geschiedenis der socialistische arbeidersbeweging: afdeling Aalst 1870-1914*.

1976-1977

MEYHUYS, Vera, *Een verwoeste heerlijkheid in herstel: uitgave en commentaar van de oudstbewaarde rekeningen van Herzele 1386-1394*.

1971-1972

DERYCKERE, Nicole, *Bijdrage tot de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging te Kortrijk, organisatorische ontwikkeling (1876-1921)*.

1969-1970

KONINCKX, Christian, *De grote wereld van een 18e-eeuwse koopman: André-Jacques Flanderin uit Oostende: een bijdrage tot de geschiedenis ...*

VILEYN, Anne-Marie, *Louis Bernaert: kommissionaris van de Oostendse kompagnie en zelfstandig handelaar.*

1968-1969

CALONNE, Jean, *De verkiezingen van het jaar 5 in het departement van de Leie (maart - april 1797).*

Doctoraatsverhandelingen in de geschiedenis

VANDERPIJPEN, Willy, *De landbouw en de landbouwpolitiek in het Leie- en het Scheldedepartement (1794-1814)* (Academiejaar 1983-1984).

VAN ISTERDAEL, Herman, *Belasting en belastingdruk: het Land van Aalst* (Academiejaar 1983-1984).

MERLEVEDE, Jean, *Stad, vorst en schatkist. Het Brugse en Ieperse Financiewezen tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijden (1405-1555)* (Academiejaar 1984-1985).

MARTIN, Dirk, *Het lokale politieke personeel, 1918-1940. Proeve van een comparatief onderzoek naar politiek-electorale en socio-demografische kenmerken van (kandidaat-) gemeenteraadsleden te Gent en te Antwerpen in de politieke context van het interbellum* (Academiejaar 1989-1990).

DECEULAER, Harald, *Pluriforme patronen en een verschillende snit: sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca 1585 - ca 1800* (Academiejaar 1997-1998).

TYS, Dries, *Een middeleeuws landschap als materiële cultuur: de interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600* (Academiejaar 2002-2003).

YSEBAERT, Walter, *Schriftelijke communicatie en de uitbouw van relatienetwerken in de twaalfde eeuw: de brievencollecties van Stefaan van Orléans als spiegel van het kerkelijk milieu in het Capetingisch koninkrijk? Een methodologisch onderzoek* (Academiejaar 2003-2004).

DENEWETH, Heidi, *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Academiejaar 2007-2008).

Universiteit Antwerpen

De Universiteit Antwerpen is in 2003 ontstaan uit de fusie van de UFSIA (Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen), RUCA (Rijksuniversitair Centrum Antwerpen) en UIA (Universitaire Instelling Antwerpen). De retrospectieve lijst van verhandelingen heeft alleen betrekking op de periode 2003 tot heden en vermeldt alleen de verhandelingen met betrekking tot het grondgebied van het oude graafschap Vlaanderen.⁴

Licentiaatsverhandelingen

2005-2006

ALPAERTS, Dominique, *Van Eyck zit gebeiteld. De oprichting van 'Van Eyck monumenten' in Vlaamse steden in de lange negentiende eeuw.*

BISSCHOPS, Tim, *Leven aan de rand? Proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand. Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 – ca. 1530).*

VLEMINCKX, Michiel, *De materiële cultuur van de Oudenaardse poortेरij tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijden (1453-1515).*

2006-2007

BOGAERTS, Ben, *Een zoektocht naar symboliek: de IJzerbedevaarten, 1920-1967.*

2007-2008

PAULUSSEN, Gitte, *Kunstveilingen in Antwerpen, Gent en Brussel tijdens de periode 1814-1830.*

VANDER STRAETEN, Christian, *Armoede en Armenzorg in het Land van Waas – 18de eeuw.*

4 Met dank aan Prof. dr. Hilde Greefs (UA) die de lijst van licentiaatsverhandelingen, masterscripties en doctoraatsverhandelingen bezorgde. Heidi Deneweth selecteerde hieruit de verhandelingen met betrekking tot het oude Vlaanderen, alle tijdsperioden.

Masterproeven

2007-2008

TYR, Baudouin, *Kopen en verkopen op de vroegmoderne tweedehandsmarkt. Enkele voorbeelden uit het zestiende-eeuwse Brugge.*

GOOSSENAERTS, Jonas, *Brugge, 1468. Materiële cultuur als politiek communicatiemiddel tussen de Bourgondische hertog en het Brugge stadsbestuur.*

Doctoraatsverhandelingen

MASEURE, Nicholas, *Ut ipsius privilegii testatur karta, quam etiam hic inscribere curavimus, uti tunc factam accepimus. Oorkondingspraktijk, archiefbeheer en benedictijnse abdijs historiografie in de Zuidelijke Nederlanden (10de-12de eeuw)* (Academiejaar 2007-2008).

VERMOESEN, Reinoud, *Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens, regio Aalst 1650-1800* (Bruno Blondé, 2008).

Heidi Deneweth

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Jaarvergadering 2009. – De traditionele jaarvergadering met werkingsverslag, lezing en receptie vond deze keer plaats op zaterdag 16 januari 2010, na afsluiting van het kalenderjaar dus. Een kleine vijftig bestuursleden, gewone leden en sympathisanten daagden voor deze gelegenheid op in de leeszaal van het Stadsarchief.

De nieuwe voorzitter André Vandewalle leidde de vergadering. In zijn maidenspeech bracht hij vooreerst hulde aan de uitredende voorzitter Luc Devliegher, die de voorzittersstoel niet minder dan 17 jaar lang bezette. Hij was de tiende voorzitter in het 170-jarig bestaan van het Genootschap, zodat zijn termijn exact de gemiddelde duur van het voorzitterschap weerspiegelt. Spreker herinnerde vervolgens aan de doelstellingen van het Genootschap en aan de voortdurende verbreding van de maatschappelijke basis. Hij wees op de moeilijkheid van de rekrutering van een ruim ledenbestand zonder toegevingen te doen aan het niveau van de werking en de kwaliteit van de publicaties. Na een kort werkingsverslag over het voorbije jaar blikte de kersverse voorzitter nog even vooruit in de toekomst. Met de 175ste verjaardag van het Genootschap in 2014 in het verschiet, dient nu al nagedacht te worden over een zinvolle invulling hiervan.

De hoofdschotel van de dag werd geserveerd door Ilja Van Damme, postdoctoraal FWO-onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen. Bestuurslid Heidi Deneweth stelde de spreker voor en belichtte zijn onderzoeksactiviteit. De jonge doctor publiceerde tot hiertoe voornamelijk over Antwerpen en de kleinhandel in de 17de en 18de eeuw. De laatste tijd verbreedde hij zijn focus en betrok onder meer Brugge in zijn onderzoek. Hij bereidt een boek voor over de ontluiking van een antiquarische cultuur in Brugge tussen 1750 en 1914. In zijn lezing bracht hij voornamelijk een overzicht van de in uitzicht gestelde onderzoekspunten. Hij wil onder andere de aandacht richten op het sociale milieu van de handel in tweedehands en op de drijfveren van de betrokken personen. Het meest concreet kon hij reeds ingaan op de rol van de stokhouders, notarissen en *directeurs de vente* bij de openbare veilingen. Echte antiekwinkels ontstonden in de 19de eeuw, zo besloot de heer Van Damme zijn lezing. Tijdens de vraagstelling die erop volgde werd voornamelijk ingegaan op mogelijk bronnenmateriaal voor het verdere onderzoek.

Deze vruchtbare jaarvergadering werd afgesloten met een drink in de ont-haalruimte van het Stadsarchief, waar men ook de lopende tentoonstelling over de Brugse verzamelaar en publicist Guillaume Michiels kon bekijken.

G.

Bestuursleden samen met de gastspreker voor de jaarvergadering

Dubbeltentoonstelling rond Guillaume Michiels in het Stadsarchief en in het Bruggemuseum-Volkskunde. – Zowel het stadsarchief als het Bruggemuseum-Volkskunde verdienen alle lof voor de organisatie van een dubbeltentoonstelling gewijd aan ‘De wereld van een Brugse mens, Guillaume Michiels, 1909-1997’ (12 december 2009 - 7 maart 2010). De herinnering aan zijn persoon is in kringen van historici en kunsthistorici, van volks- en heemkundigen zeker niet vervaagd, maar op zijn betekenis kan niet genoeg gehamerd worden. Hij was kunstenaar en tevens leraar aan de Brugse Academie in de klassen tekenen en schilderen. De thematiek van zijn vele schilderijen en tekeningen vond hij in het leven van de stad waarmee hij met al zijn vezels vergroeid was. Daarnaast was hij verzamelaar. Zijn verzameling bevatte uiteenlopende vormen van eigentijdse en vroegere sporen van de stad waarvan hij hield zoals postkaarten, bedevaartvaantjes, etsplaten, tekeningen, affiches, confrerieschildjes, devotiekastjes, wijwatervaten enz.

Enkele facetten van zijn verzameling vormen het voorwerp van beide tentoonstellingen. Hierbij wordt duidelijk dat Michiels niet werd voortgestuwd door een maniakale verzamelzucht, maar door een uitzonderlijk besef en aanvoelingsvermogen van het historisch belang van elk onderdeel van zijn collectie. Die trefzekerheid verwierf hij door permanente zelfstudie en aanmoedigende gesprekken met tijdgenoten. Hij kon hartstochtelijk het behoud van documenten bepleiten die zelfs door vakmensen achteloos in de papiermand werden gekeild.

De bundels specimina van week- en dagbladen betreffen slechts één aspect van zijn verzameling. Dergelijk type van verzameling was tijdens de 19de eeuw niet uniek. Hun eigenaars koesterden ze en beschreven ze als postzegelverzamelingen, zeer nauwkeurig maar zonder enige terugkoppeling naar de maatschappij. Guillaume Michiels sprong er anders mee om.

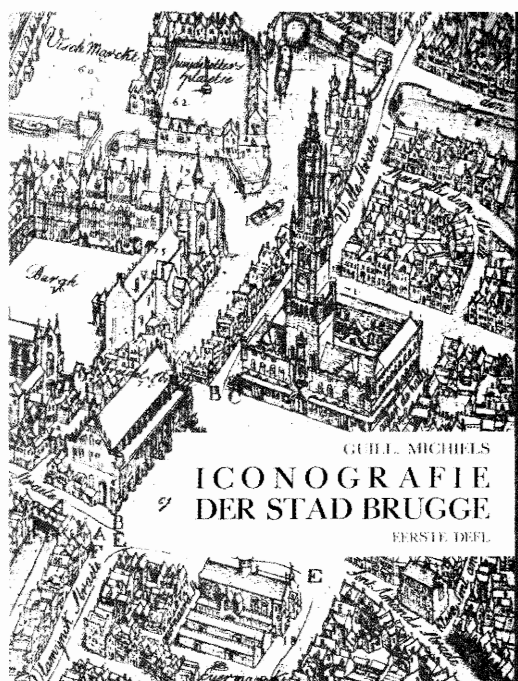
In deze context leerde ik hem aan het einde van de jaren vijftig van vorige eeuw kennen. De kennismaking vond plaats in de oude stadsbibliotheek op het Jan van Eyckplein, waar ik mijn repertorium van de Brugse pers voorbereidde. In tegenstelling tot de bedrijvigheid in de nieuwe stadsbibliotheek was ik er meermaals de enige bezoeker. Na enige tijd kwam Guillaume Michiels me belangstellend vragen wat ik toch met al die oude kranten voorhad en nodigde me uit op zijn atelier langs de Verversdijk om er kennis te maken met zijn collectie. Bij mijn eerste bezoek legde hij me tot mijn stomme verbazing het eerste nummer voor van *Peper en*

Tweede nummer van het blad *Vooruit*, 1869

Zout, onpartijdig volkblad (5 jan. 1868) en het eerste nummer van *Vooruit! Orgaan der Vlaamsche Afdeelingen der Internationale Werkersvereeniging* (31 jan. 1869). Beide bladen werden gedrukt en uitgegeven bij Frans van den Berghe in de Schrijversstraat. Het blad *Vooruit!* was het eerste persorgaan in het Nederlands dat spreekbuis werd van de Internationale van Karl Marx. Hij vermoedde zeer terecht dat niemand ooit één spoor van die bladen had gezien. Beide specimina kregen dan ook een prominente plaats op de huidige tentoonstelling in het Stadsarchief. Hij vestigde ook mijn aandacht op kiespamfletten en op zeldzame nummers van aankondigings- of publiciteitsbladen, druksels die algemeen door iedereen werden misprezen.

Daarna heb ik er nog vele boeiende gesprekken met hem kunnen voeren. Hij gunde me een blik in zijn overweldigende verzamelingen en introduceerde me aldus in woord en beeld in tal van aspecten van het Brugse leven. De grote belezenheid die hij daarbij tentoonspreidde, overtuigde me toen reeds dat die doorvoelde kennis ooit moest uitmonden in publicaties. Met zijn driedelig werk *Iconografie der stad Brugge* dat in de jaren 1964-1968 verscheen, legde hij zijn levenswerk breed open voor elke belangstellende.

Omslag van deel I van de *Iconografie der stad Brugge*

Zeer terecht maakt dat illustratiemateriaal één der hoofdpijlers uit van de huidige tentoonstelling. Geen enkele bedrijvigheid die in beeldmateriaal een uitdrukking kan vinden, ontbreekt in die monumentale studie. Het tweede werk *Uit de wereld der Brugse mensen. De fotografie en het leven te Brugge, 1839-1918*, volgde in 1978. Lang voor er elders in België belangstelling opdook voor individuele fotografen of voor hun verenigingsleven, richtte hij de schijnwerper op de Brugse wegbereiders en opnieuw stond zijn private verzameling in voor de illustraties, toen voor zijn boek, vandaag voor de tentoonstelling.

Terwijl het Stadsarchief vooral ruimte biedt aan het beeldmateriaal laat het Bruggemuseum-Volkskunde vooral de voorwerpen spreken.

De herdachte Guillaume Michiels heeft zich echter nooit kunnen voorstellen dat een klik op www.beeldbankbrugge.be zou volstaan om, waar dan ook ter wereld mee te kunnen genieten van al het moois dat hij heeft nagelaten.

Romain Van Eenoo

Verjaardag en kwaliteitslabel voor de Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen. – Sinds 1994 heeft de Provincie West-Vlaanderen heel wat inspanningen geleverd om het documenten- en archiefbeheer binnen het eigen bestuur en bij de lokale openbare besturen te organiseren. Nabij het Provinciehuis Boeverbos in Sint-Andries kon in 2003 een industrieel complex in gebruik genomen worden als archiefbewaarplaats. Het werd vakkundig ingericht met werkruimten en een publieke leeszaal. De eigenlijke archiefbewaarplaats heeft een opslagcapaciteit van 12 strekkende km. Een deskundige personeelsploeg staat in voor de verwerking en ontsluiting van het archief en de publieke dienstverlening. Een ploeg vrijwilligers helpt de ontsluiting mee realiseren.

Op materieel vlak is er vooral veel aandacht voor de informatisering. Probat (Provinciaal Beheerprogramma voor Archieftoepassingen) is operatief, intranet en de nodige pc's zijn ter beschikking, en in het datacomlokaal van het Archiefgebouw werd onder meer een reserve back-upinstallatie voor de Provinciale documenten geplaatst en een NAS-server voor het archiveren van digitale bestanden (een digitaal depot).

Deze ganse omkadering wordt aangewend om het historisch Provinciaal Archief van 1794-1940, de archiefoverdrachten vanuit de diensten en enkele verwante private archiefbestanden goed te bewaren en te beheren. Om het documenten- en archiefbeheer bij de lokale besturen in West-Vlaanderen te bevorderen worden verschillende acties ondernomen: subsidiëring, opleiding voor beginnende archivariissen, logistieke steun en de inzet van een archiefconsulente. Reeds 26 lokale besturen maken gebruik van het aanbod. De archiefconsulente staat onder meer in voor deskundigheidsbevordering en informatie-uitwisseling onder de West-Vlaamse archivariissen. Dit gebeurt vooral door het uitgeven van een digitale 'Archiefbrief Provincie West-Vlaanderen', die zijn 10de jaargang afgesloten heeft met een jubileumnummer (te raadplegen op www.westvlaanderen.be/archiefdienst).

Bij Ministerieel Besluit van 29 november 2009 kreeg het Provinciaal Archief West-Vlaanderen een Vlaams kwaliteitslabel als culturele archiefinstelling toegekend. In het geheel zijn er nu negen door Vlaanderen erkende culturele archiefinstellingen (naast zestig musea). Het Provinciaal Archief West-Vlaanderen is het eerste publiekrechtelijk archief dat het kwaliteitslabel of de erkenning verwerft. Het label geeft aan dat de Provinciale Archiefdienst zijn verantwoordelijkheid als beheerder van cultureel erfgoed ernstig neemt en de vier basisfuncties – verwerven, behouden

en beheren, onderzoeken en beschikbaar stellen aan het publiek – op een wetenschappelijke en methodologisch verantwoorde manier uitoefent.

Johan Vannieuwenhuysse

Heraldiek van besturen en verenigingen in West-Vlaanderen.

– Sinds enkele jaren kunnen instellingen, besturen en verenigingen een wapenschild officieel laten erkennen of verlenen door de Vlaamse Gemeenschap. Het decreet van 3 februari 1998 betreffende de vaststelling van het wapen van privépersonen en instellingen bood voornamelijk aan particuliere personen de mogelijkheid tot het verkrijgen van een officieel geregistreerd wapen, maar was voor wat de instellingen betreft veel te eng gedefinieerd om tot een algemene toepassing te leiden. Door een aanpassing van het bedoelde decreet op 27 april 2007 kunnen voortaan zowel instellingen als besturen en verenigingen, voor zover ze rechtspersoonlijkheid hebben, een wapenschild laten goedkeuren. In afwachting dat deze mogelijkheid ruimer ingeburgerd raakt voelen voornamelijk besturen en verenigingen met een lange traditie die een oud wapen kunnen laten erkennen of die voldoende historische achtergrond hebben om een nieuw wapen op te baseren, zich aangesproken. Voor West-Vlaanderen zijn zowel polders en wateringingen als schuttersverenigingen in dat geval. In 2008 liet de Brugse Sint-Sebastiaansgilde haar eeuwenoude wapen erkennen en lieten de Zwin-Polder en de Polder Noordwatering Veurne er zich een nieuw aanmeten. In 2009 was de Brugse Sint-Jorisgilde aan de beurt met haar oud wapen. Voor 2010 zit een nieuw wapen voor de Middenkustpolder in de pijplijn.

De erkenning of verlening van dergelijk wapen wordt vastgelegd in een wapenbrief, die wordt uitgereikt door de Vlaamse minister van Ruimtelijke Ordening na advies van de Vlaamse Heraldische Raad. De Raad, die zich oorspronkelijk voornamelijk bezighield met de goedkeuring van de gemeentewapens na de fusiegolf van de jaren 1970, bekomert zich momenteel vooral om de wapens van privépersonen en van instellingen, besturen en verenigingen. De wapenbeschrijving komt tot stand na grondig onderzoek van de door de aanvragers ingediende dossiers en na overleg met de aanvragers. De Raad moet immers de wensen van de aanvragers weten om te zetten in een correcte heraldische beschrijving en uitbeelding. De uitvoering van de wapenbrieven met beschrijving en tekening van het wapen wordt toevertrouwd aan door de Raad erkende heraldische tekenaars.

Het wapen van de Zwin-Polder bestaat uit een schild met zilveren veld, met daarop een blauwe linkerschuinbalk verwijzend naar het Brugse

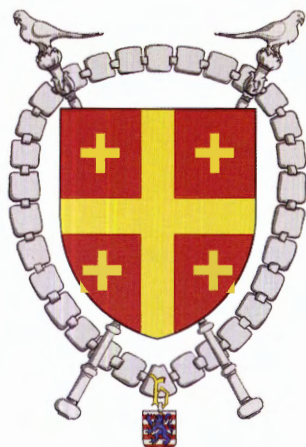
Vrije maar omgekeerd. Twee erop aansluitende verkorte dwarsbalken van dezelfde kleur, die de waterlopen en kanalen in deze polder symboliseren, vormen de letter Z van Zwin. Een gouden kroontje, geplukt uit het stadswapen van Brugge, verwijst tevens naar de tussenkomsten van de aartshertogen Albrecht en Isabella en Leopold I voor het aanleggen van kanalen in de streek. Het schild is getopt met een hordekroon, waarvan de palen en het vlechtwerk van wilgentakken verwijzen naar de versterking van de oevers en de afpaling van het gebied. Op die manier komt heel wat symboliek in dit uiteindelijk toch eenvoudig gebleven wapen tot uiting.

De Zwin-Polder

De Polder Noordwatering
Veurne

De Sint-Sebastiaansgilde Brugge

De Sint-Jorisgilde Brugge

Hetzelfde kan gezegd worden voor het wapen van de Polder Noordwatering Veurne. Het schild is gedeeld in drieën, waarvan de twee uiterste delen het metselwerk van een sluis weergeven en het middelste een half geopende sluisdeur waardoor het water stroomt. In het schildhoofd is een omgewende leeuwentorso geplaatst die geïnspireerd is op het stadswapen van Veurne. Hetzelfde met de twee klaverbladen die hem flankeren. Deze laatste symbolen wijzen tevens op het vruchtbaar maken van land gewonnen op de zee. Ook de kleuren goud en zwart zijn van Veurne. De hordekroon op het schild is gelijkaardig aan die van de Zwinpolder, en kan voor alle polderbesturen dienen.

Het wapen van de Koninklijke Hoofdgilde Sint-Sebastiaan te Brugge dateert reeds uit de 17de eeuw of vroeger en werd van generatie op generatie overgeleverd. Het bestaat uit een rood schild met een kruis van goud, vergezeld van vier kruisjes van hetzelfde. Een Jeruzalemkruis dus, maar met andere kleuren dan het wapen van Godfried van Bouillon. Met dit symbool en de verwijzing naar de kruisvaarders die erin is vervat matigde men zichzelf indertijd een bijzonder belang aan. De meeste Sint-Sebastiaansgilden voeren hetzelfde wapenschild. Nieuw en specifiek voor de Brugse gilde zijn de uitwendige versierselen, die bestaan uit een hoofdmansbreuk van zilver die het schild omgeeft. De onderste schakel is beladen met een Brugse b van goud, waaraan het stadsschild hangt. Het geheel is geplaatst op twee schuingekruiste sirescepters van zilver. Dit zilverwerk is geïnspireerd op de echte stukken die door de gilde worden bewaard. In dit fraaie wapen van de Brugse handboogschutters worden dus traditie en hedendaagse realiteit verenigd.

Ook de Brugse kruisboogschutters van Sint-Joris hebben hun oud wapen kunnen laten erkennen. Ook dit wapen werd reeds gevoerd in de 17de eeuw. De gilde werd weliswaar in 1870 opgeheven, maar het wapen werd overgedragen op een vroeger afgescheurde tak, die kon doorgroeien tot de huidige gilde. Het wapenschild is van zilver met een rood kruis, overtopt met een gekroonde stadsletter b van goud, en geplaatst op twee schuingekruiste kruisbogen, de ene een balansboog, de andere een persboog. Eronder komt nog de wapenspreuk 'Eendracht bant de nijd'.

Deze wapens, die alle een rijke symboliek in zich dragen, vormen een stijlvol kenteken voor de betrokken besturen en gilden. Hopelijk inspireren ze andere instellingen, besturen en verenigingen om eveneens een aanvraag te doen. In deze tijd van overvloedig gebruik van logo's en modieuze kentekens allerhande, kunnen zij bijdragen tot het in ere houden van de oudere doch tijdloze vormtaal van de heraldiek.

André Vandewalle

Het pre-Eyckiaans Ursulaschrijn gerestaureerd. – Van 2003 tot 2009 vertoefde het kleine Ursulaschrijn uit het Brugse Sint-Janshospitaal in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel voor een grondige restauratie. Het resultaat van het onderzoek en van de behandeling was te zien op een documentaire tentoonstelling in het voornoemde hospitaal (21-10-2009 tot 11-4-2010).

Het schrijntje – in de vorm van een kleine kapel met zadeldak – is op de voorzijde versierd met de centraal opgestelde figuur in halfverheven reliëf van de H. Ursula, dochter van een Britse koning. Ze houdt in elke hand een gouden pijl die naar haar marteldood verwijst; op de binnenkant van haar open gehouden mantel zijn enkele van de haar vergezellende maagden-martelaressen geschilderd. Links van Ursula staan Maria en Kind en Johannes de Doper, rechts de heiligen Cecilia en Barbara. Op elke smalle zijde van het schrijn is het Lam Gods afgebeeld. Aan de achterkant bevindt zich een deurtje dat toegang verleent tot de binnenruimte, de bewaarplaats van de relieken. Deze relieken waren afkomstig van de H. Ursula en haar 11.000 gezellinnen die in Keulen door de Hunnen vermoord werden. De verering van de martelaressen kende een zeer grote verspreiding nadat in het begin van de 12de eeuw bij de Ursulakerk te Keulen een (Romeins) grafveld werd ontdekt dat de legende leek te bevestigen. Het schrijn, uit het begin van de 15de eeuw (1400-1420), werd in 1489 vervangen door het rijkere schrijn dat door Hans Memling werd beschilderd.

Tijdens het laboratoriumonderzoek van het oudste schrijn bleek dat de oorspronkelijke beschildering onder latere overschilderingen goed bewaard is gebleven. De schilder was geen kunstenaar van eerste rang, maar zijn werkstuk is een belangrijk element in onze kennis van de schilderkunst uit die tijd, samen met de miniaturen en de grafschilderingen. Ook in de iconografie zijn enkele interessante motieven aan te wijzen: de appel in de hand van Maria (later door Memling op het nieuwe schrijn overgenomen), de lantaarn en bijl bij Johannes de Doper.

Hopelijk zal het unieke reliekschrijn – een zeldzame getuige van de Vlaamse schilderkunst uit de tijd vóór de gebroeders Van Eyck – ook na de tijdelijke tentoonstelling nog verder te zien zijn in het Sint-Janshospitaal.

Bij de tentoonstelling hoort een kleine publicatie met twee bijdragen: D. Deneffe, 'Het Ursulaschrijn'; C. Stroo, 'De pre-Eyckiaanse paneelschilderkunst in de Nederlanden'. Een uitvoerige studie over het schrijn is opgenomen in het werk *Pre-Eyckian Panel Painting in the Low Countries*

door D. Deneffe, F. Peters en W. Fremont, redactie C. Stroo, in Dl. 1: *Catalogue*, nr. 3, p. 156-195, uitgegeven door het Centrum voor de studie van de 15de-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsendom Luik. Ook in het *Museum Bulletin*, jg. 30, nr. 1, van de Brugse musea, verscheen een bijdrage over het schrijn: D. Deneffe en E. Mercier, 'Het pre-Eyckiaans Ursulaschrijn', p. 4-11.

Luc Devliegher

Het Ursulaschrijn na restauratie (copyright KIK-IRPA Brussel)

Brugge bedreigd Werelderfgoed? – Tijdens de week van 22-27 maart is een afvaardiging van de UNESCO naar Brugge gekomen n.a.v. enkele klachtenbrieven van Brugse actiegroepen over de bouwpolitiek in de stad. Over één aspect dat bij dit bezoek ter sprake kwam, handelt deze korte nota.

Zorgvuldig omgaan met het historisch patrimonium betekent zowel verantwoord bewaren en saneren als restaureren en aangepaste nieuwbouw. Dat houdt ook in dat men zware fouten uit het verleden kan wegwerken. Dat is o.m. gebeurd bij het bouwen van het nieuwe gerechtsgebouw door het slopen van een groot kazernegebouw en het uitbreken van de 19de-eeuwse verdiepingen in de oude kartuizerkerk (1774-1778). Ook het te restaureren kleine Theresianenklooster zit opgescheept met een storende kazerneverdieping die afbreuk doet aan de kloosterarchitectuur.

Men kan ook zaken terugbrengen die ten onrechte weggenomen zijn. In de O.-L.-Vrouwekerk heeft men in het begin van de 20ste eeuw de bakstenen gewelven (1762) van het hoofdkoor en van de middenbeuk ten onrechte ontleisterd. Het was toen de mode van het 'schoon werk' en in talloze kerken heeft men toen het pleisterwerk van de binnenwanden verwijderd (en meteen de muurschilderingen vernietigd). Dit is niet enkel een historische fout maar ook een aantasting van de esthetische beleving van het interieur (met meegaand meubilair en beschildering). Bij de aanstaande kerkrestauratie zou het dan ook meer dan verantwoord zijn de donkere gewelven opnieuw te bepleisteren en zo hun helder uitzicht terug te geven.

Tijdens het UNESCO-bezoek kwam ook het nieuwe gebouw van het 'Grand Hotel Casselbergh' in de tuin van de huizen Casselberg – De Zeven Torens (Hoogstraat 6-8) ter sprake. Het betreft een pas voltooid gebouw¹ dat in de plaats gekomen is van 20ste-eeuwse gebouwen, o.m. van de vroegere telefooncentrale van de RTT. Dat complex nam, samen met een ernaast gelegen en overeind gebleven gebouw, ongeveer de helft in van de aan de Groene Rei palende tuin. Het gaat er ons niet om of er hier nu goede of slechte architectuur staat, met traditioneel of vreemd materiaal gebouwd, met veel of weinig kamers. Het gaat om de vraag of op deze plaats, naast het Brugse Vrije en achter twee grote middeleeuwse huizen, een verkeerd ingeplant complex kan vervangen worden door een nieuw, even groot volume dat bepalend is voor een stadsgezicht van op de Groene Rei en de achtergevels van de huizen Hoogstraat 6-8 volledig verbergt.

Het is wenselijk dat er in de toekomst meer discussie zal komen over slechte beslissingen uit het verleden – bijv. i.v.m. slechte inplanting, bouwhoogten en aantal verdiepingen – en dat 'verworven rechten' minder en minder zullen meetellen en aanvaard worden.

Luc Devliegher

1 De westelijke zijgevel van het nieuwe gebouw staat wel heel brutaal tegen het mooie rococohuis De Caese (1765-1767) van het Brugse Vrije.

Daar roert entwat': het Gezellemuseum in 2010. – Voor de tentoonstelling van een 'ritselende revolutie' (23 jan. – 23 mei 2010) werd het Gezellemuseum zonder veel geritsel leeggemaakt. Momenteel ligt nog slechts een summiere keuze aan documenten te kijk. De tafels glimmen. Glans in de muren weerkaatst het licht. Intussen groeit er discussie, zelfs emotioneel: allerlei kwesties en bezwaren worden door elkaar gehaald, flamboyant, nauwelijks hanteerbaar. Het ligt op het eerste gezicht niet eenvoudig – of misschien juist toch? Een poging tot sereniteit.

Gezelle opzij

Tallose keren al werden grote delen van het Groeningemuseum leeggemaakt voor thematische exposities. Nooit klonk er protest omdat vertrouwde werken, zelfs Vlaamse primitieven, maandenlang naar de magazijnen verdwenen. Hoe dan ook: Gezelle is niet de eerste die op de Brugse museumkaart plaats inruimt voor een breder opgezet thematisch project. In de vernieuwing van de lyriek, het onderwerp van *Poëzie in dubbeltijd*, speelde hij bewust en actief zijn rol. Dat is als gegeven niet zo toegankelijk en visueel ook minder adembenemend dan harnassen van Karel de Stoute, maar het is waardevol.

Zo gezien kan men dus maar weinig principieels inbrengen tegen de ingreep van het moment. Mocht die definitief zijn, dan wil ik wel bezwaren formuleren: een ‘gevestigd’ museum heeft als basisopdracht nu eenmaal ook andere, meer principiële taken en doelstellingen. Die worden echter door niemand aangevochten. Ze zijn ook niet opgedoekt: eind mei herstelt men de hoofdfunctie, mogelijk zelfs in een opgefriste vorm.

Een discussie die daar volledig los van staat, behelst de vraag of de plastische componenten in het lopende project een goede keuze inhouden of niet. Dat heeft te maken met artistieke smaak, volgens sommigen zelfs met de grenzen daarvan. Zo’n gesprek over esthetische inzichten is zinvol, ook interessant – Brugge leeft – maar het gaat intrinsiek over andere dingen. Laten we de probleemstelling zuiver houden. Overigens zijn die plastische elementen niet aanwezig in de ruimtes die van oudsher tot het museum behoorden. In tegenstelling tot wat sommigen insinueren, kwamen ze op geen enkele manier ‘in de plaats van’: tenzij bij speciale gelegenheden kreeg de modale bezoeker geen toegang tot de lokalen waar die werken zich op dit moment bevinden.

Gezelle terug

Eind mei gaan de deuren dus weer open, met en voor Gezelle. Een voorbereidende werkgroep buigt zich al geruime tijd over de vraag hoe alles er dan uit kan zien. Zolang de ideeën zich bevinden in een stadium van suggestie en mogelijkheid – ‘ik schrijf’ maart 2010 – heeft de publicatie van details weinig zin. Maar hier dient er zich een tweede vraag aan, die zich niet zo gemakkelijk laat uitsplitsen als de eerste. Wat is dat Gezellemuseum eigenlijk in de ogen van verschillende waarnemers? Wat *moet* het volgens hen zijn?

Sommige bewonderaars zien het vooral als een authentieke plek, *de* plaats waar *het* echt gebeurd is, waar *hij* gewoond heeft. Dat is terecht. Lastiger wordt het wanneer ze daarom naar een soort ‘Bokrijk’-effect gaan verlangen: ‘opnieuw’ de authentieke keuken en opkamer, met kachel en bed, met kasten, stoelen en godweet misschien nog een wijwatervat. Hoe zou dat dan moeten? Het vroegere concept evoceerde de *tijdsgeest*, al bleef er gewoon niets bewaard van wat er aan het gezin werkelijk toebehoorde. De schrijftafel, de stoel en de inktpot die de dichter in 1899 bezat, op zijn kamer in het Engels Klooster, hebben er altijd gestaan. Maar de rest? De tuin waarin hij speelde, liep in 1830 tot aan de Peper- en de Bapaumestraat. Zelfs de huidige muur, de achterliggende straten en wijken zijn er vandaag teveel

aan. Moeten we dan illusies van 'echtheid' wekken – met elementen die in-tussen anders, of niet meer te vinden zijn? Kan dit een volledig gedeelte van het museum inpalmen, zowat een derde van de beschikbare oppervlakte? Ik betwijfel het. De museale waarde van een willekeurig bed 'van toen' lijkt me gering: sfeer, ja, maar niet meer dan in een winkel vol brocante. Het authentieke moet dus aanwezig zijn, maar romantici verzoenen zich beter met de vaststelling dat dit, op het gebouw na, behoorlijk weinig is.

Wie 'gebouw' zegt, komt automatisch bij een ander aspect: het huis als beschermd monument. Uiteraard houden we het best intact – al is er ooit ook wel discussie geweest over een voormalige bovenverdieping. De huidige toestand conserveren impliceert echter dat museummakers nergens kunnen aan- of bouwen. Bovendien worden de lokalen van de vroegere conciërgewoning, nu tijdelijk onderdak voor de plastische elementen, door de stad expliciet voorbehouden voor tijdelijke tentoonstellingen en manifestaties. Daardoor valt er geen extra ruimte te creëren om op deze locatie aan het belang van Gezelle meer recht te doen: ook het vernieuwde museum zal per definitie tot de gebruikelijke kamers beperkt worden. De werkgroep kreeg formeel de opdracht om mogelijkheden te bedenken binnen deze begrenzing. Conclusie: één dichter, duizend ideeën, drie eigenlijke kamers. Daar moet het mee.

Gezelle verpakt

Een hedendaags museum wil zijn bezoekers de mogelijkheid bieden om via multimedia, individueel of in groep, actief in tekst en context op verkenning te gaan. Een link met het omvangrijke archief in de stadsbibliotheek ligt daarbij voor de hand. Bezoekers willen in het museum zeker iets kunnen opsteken over de biografie van de dichter. De enen wensen een voorstelling van thema's uit zijn werk, anderen verkiezen veeleer een exposé over zijn belang voor de hedendaagse moderne poëzie – een zeer boeiend maar uiterst technisch, ook zuiver tekstueel gegeven. Ik lees in polemische bijdragen allerhande dat men zeker originele documenten wil zien. Daar levert men meestal een lijstje met evergreens uit zijn oeuvre bij, overigens in de probleemloze veronderstelling dat al die teksten ook effectief in handschrift bewaard zijn gebleven. Leraars en stadsgidsen, altijd met groepen van twintig en vijftientwintig op pad, rekenen terecht op de nodige plaats om bij regenweer toch hun uiteenzetting te kunnen houden. Op groot scherm willen ze een stukje documentaire of reproducties laten zien. Natuurlijk blijven de toiletten in het gebouw en schuiven we best ook stoeltjes bij voor wie even wil gaan zitten ...

Bij al die hartenwensen wordt de hamvraag meteen: wat kun je, gezien de beperkte ruimte, hiervan schrappen zonder de kern van de zaak uit het oog te verliezen? Ik ben nog op zoek naar de eerste lezersbrief die het zó bekijkt. Overigens is het concentratievermogen van bezoekers begrensd in de tijd, is een museum met louter tekst geen optie en leert onderzoek ons dat we het aantal tentoongestelde elementen beter niet overdrijven.

Op dit ogenblik stel ik vast dat de betrokken diensten en de werkgroep nauwgezet en toegewijd aan een consensus werken. Ze denken na over een vernieuwd museum met een verantwoord hedendaags concept. Dat heeft met keuzes te maken – een gevolg van de sterk uiteenlopende verwachtingen, van de beperkte ruimte en van de verschillende visies op de locatie, die elkaar soms voor een deel doorkruisen. Kiezen betekent: je voorkeur realiseren. Maar het betekent ook: waardevolle alternatieven voorgoed uit je hoofd zetten.

Gezelle? En de anderen?

Bij deze bedenkingen houd ik voor mezelf ook bredere vragen over.

Eén. Kunnen wij de permanente tentoonstelling over een dichter van dit formaat op termijn blijvend beperken tot zo'n kleine ruimte? Biedt ont koppeling van de functies van de locatie geen uitweg? Dan komen er kamers vrij. Dat blijkt nu niet mogelijk, maar de vraag werd alvast gesteld.

Twee. Gezelle verdient, gezien zijn betekenis, ook bekendheid bij niet-Nederlandstalige lezers. Dat blijft helaas een zorgelijke kwestie: de meeste buitenlanders kennen nu eenmaal onze taal niet, evenmin dus die van Gezelle. Is het ondenkbaar om daar op termijn aandacht aan te besteden in een groter museumconcept en om daar met de toerismemachine reclame voor te maken? Het kan toch niet zijn dat uitsluitend Vlaamse en Nederlandse toeristen af en toe literaire interesses betonen? Alhoewel ... Zouden ze voor Gezelle *alleen* zo ver van het centrum wegdwalen?

Drie dus, ook daarom. Is een uitgebreid literair museum voor deze stad, voor de ruimere omgeving en voor deze provincie ondenkbaar? We hoeven het Letterenhuis van Antwerpen niet te kopiëren: eigen intrigerende accenten zijn perfect haalbaar. Een afdeling waarin een keuze aan 'regionale' literaire figuren en werken wordt uitgelicht – eventueel wisselend – ligt voor de hand: van het Kerelslied en Maerlant, over het Gruuthusehandschrift en de rederijderskamers, natuurlijk via Gezelle,

zeker tot bij hedendaagse auteurs. Een boeiende tweede afdeling kan aandacht besteden aan de talrijke buitenlandse en/of anderstalige auteurs die in hun werken sporen van hun verblijf alhier hebben bewaard. We zouden een derde, zelfs sterk visueel georiënteerde afdeling kunnen opzetten met proza en poëzie die het thema van de stad en het omliggende landschap thematiseren. Lukraak vermeld ik maar *Aan 't Minnewater* van Sabbe en de gedichten 'West-Vlaanderen' of 'Een bed te Brugge' van Claus.

Bescheiden maar oordeelkundig gekozen literaire vertaalopdrachten, van zowel tekst als bindtekst, kunnen in een combinatie met audioguides een originele literaire dimensie toevoegen aan het bezoek van vele buitenlanders. Daar hangt een kostenplaatje aan vast – laten we niet naïef zijn – maar het lijkt me de investering en de samenwerking van bijvoorbeeld stad en provincie waard. Ook via de literatuur mogen we een stukje van onze artistieke trots laten zien. De letteren hebben hier bloei gekend. Ze leven in deze regio al lang, eeuwen langer dan kant en chocolade.

Gezelle belicht

Zaterdag, zon en koude wind. Met een kleindochter stappen we de *revolutie* af. Ze is goed zeven, maar ze neemt er haar tijd voor. Ze leest graag. Ze leest alles. In Gezelles tuin vat ze post vóór de *Berceuse* van Paul van Ostaijen. Klaar en lichtvoetig declameert ze het openingsvers. *Hee*, onderbreekt ze zichzelf, en ze trekt aan mijn mouw: *kijk, over een aap!* Enthousiast begint ze opnieuw, maar ze haalt het einde niet. Bij *de sjimpansee is ziek van de zee* schatert ze het uit, de tranen in haar ogen. Opnieuw beginnen dus maar. *Dat vind ik heel mooi*, besluit ze opgewekt en ze doet het nog eens over.

Nee, natuurlijk: dit is Gezelle niet. Maar wanneer zelfs een kind spontaan die speelsheid van taal en beeld aanvoelt, dan vertelt dat wat over die dichter, over dit poëzieconcept, aan mij ook over Gezelle. Op een dag leest ze misschien wel *Kleengedichtjes*. Laat de tijd zijn werk maar doen.

We stappen het museum binnen, weg uit die snijdende wind, en we laten de ruimte op ons inwerken. Is dit nu een vergissing? *Het* huis, het *echte*, bijna schamel naakt, zoals het er tijdelijk staat? *Oneindig zonnelicht*, denk ik zo, *eeuwig, onontaard*. Het speelt in een oud, wat donker interieur. Het danst over enkele verzen onder glas, glijdt dan ongerept verder door de haren van een kind. Misschien was het niet zo bedoeld, maar het lijkt me voor Gezelle bijzonder evocatief. Zo voelde hij zich vaak: beschut

achter het raam, schrijvend over die onveilige wereld daarbuiten, hunkerend naar het licht van boven dat hem hart en ziel verhelderde. Hij was opgewekt, vaak uitgelaten om de taal en de dingen, geworden *als deze kinderen*. Wie alles vanuit die insteek creatief, misschien wat meditatief bekijkt, komt eigenlijk heel dicht bij de kern van wat zijn werk naar vorm en inhoud heeft betekend.

Zijn we daar nog jong genoeg voor?

Johan van Iseghem
Moderne Nederlandse Literatuur
K.U.Leuven & K.U.Leuven Campus Kortrijk

Erratum bij de *Handelingen* 146 (2009). – Er is een fout geslopen bij de illustraties in de bijdrage van R. Didier over de Madonna 'Aynard' en Beauneveu. De onderschriften bij de afbeeldingen 8 en 9 zijn verwisseld. Afb. 8 toont de Madonna uit de vroegere verzameling Aynard; op afb. 9 staat de Madonna met Kind in de kerk Saint-Just te Arbois.

Auteurs

Marc Constandt (° 1958) licentiaat geschiedenis van de Universiteit Gent, thans gemeentearchivaris van Middelkerke. Publiceerde in 2007 het boek *Westende-Bad in de belle époque, van exclusieve badplaats tot spookstad*. Gespecialiseerd in de geschiedenis van het Vlaamse kusttoerisme.

Contactadres: Distellaan 80, 8400 Oostende (marc.constandt@telenet.be)

Heidi Deneweth (° Brugge 1961) studeerde aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2008 aan de Vrije Universiteit Brussel op het proefschrift *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (promotor Prof. dr. Hugo Soly). Momenteel werkt ze als doctor-assistent aan de Vrije Universiteit Brussel en als postdoc-onderzoeker aan de Universiteit Utrecht in het Veni/EURYI-project *The evolution of financial markets in pre-industrial Europe* (o.l.v. dr. Oscar Gelderblom en dr. Joost Jonker). Haar lopende onderzoek peilt naar de samenstelling en de evolutie van vermogen in de steden Amsterdam, Antwerpen, Gent en Leiden (1500-1800).

Contactadres: Universiteit Utrecht, Janskerkhof 13, 3512 BL Utrecht (hd.deneweth@pandora.be)

Joachim Jonckheere (° Roeselare 1986), afgestudeerd als master in de geschiedenis aan de K.U.Leuven. Thans part-time kabinetmedewerker Vice-Premier en Minister van Buitenlandse Zaken Steven Vanackere en part-time parlementair medewerker van Vlaams volksvertegenwoordiger en senator Jan Durnez.

Contactadres: Grote Molenstraat 39, 8980 Zonnebeke (joachimjonckheere@hotmail.com)

Hannes Lowagie (° Brugge 1985) is werkzaam bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij onderzoekt de stedelijke communicatie in de late middeleeuwen. Dit onderzoek kadert in het federaal IUAP-onderzoeksproject *City and society in the Low Countries, 1200-1800: space, knowledge, social capital* (federaal wetenschapsbeleid).

Contactadres: Universiteit Gent, Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent (hannes.lowagie@Ugent.be)

Dirk Van de Vijver doceerde aan de K.U.Leuven, waarvan publicatie in 2000: *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830*. Bracht in 2003 een boek uit over *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd, 1750-1830*.
Contactadres: (dirk.vandevijver@gmail.com)

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Correspondentieadres: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Paul Trio, KuLeuven - Campus Kortrijk, E. Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk;
Paul.Trio@kuleuven-kortrijk.be

Postrekening: 000-0107939-75, Genootschap voor Geschiedenis, Brugge

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), P. Trio (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), M. Cloet, I. De Jaegere, H. Deneweth, L. Devliegher (erevoorzitter), J. Dumolyn, N. Geirnaert, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, C. Mus, M. Nuytens, K. Priem, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

Met de steun van

B R U
G G E

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 1939-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz.
Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere : vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademeccum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €